

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ВЛАСОВА Вікторія Сергіївна

УДК: 94(477)."1917/1939":141.72(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1917-
1939)

Спеціальність: 032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____В.С. Власова

Науковий керівник:
Полякова Лариса Іванівна,
кандидат історичних наук, доцент

Запоріжжя - 2025

АНОТАЦІЯ

Власова В. С. Роль жінок у суспільно-політичному житті України (1917-1939). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У дисертації на основі аналізу джерельної бази розкрито особливості участі жінок у визвольному русі 1917-1939 років. В дослідженні виявлено, що Українська революція 1917-1921 років стала одним з каталізаторів активізації участі жінок у державотворчих процесах, продемонстровано внесок жінок у політико-культурну, військову сферу, проаналізовано еміграційний етап життя жінок, які опинились за кордоном після поразки революції, простежено як саме склались долі жінок у більшовицькій окупації, та які практики жінки використовували в ув'язненні щоб зберігати свою національну ідентичність. Робота ґрунтується на думці, що жінки ставали активною частиною суспільних процесів першої половини ХХ століття й поставали у нових для себе ролях долаючи тогочасні упередження та перешкоди. Дослідження зосереджується на жінках, які брали безпосередню участь у національно-визвольній боротьбі першої третини ХХ століття, й так чи інакше зробили внесок у спробу розбудови української держави. Слід підкреслити, що для дослідження обраний аспект участі жінок в таких формах української державності: Українська Народна Республіка (далі – УНР), Українська Держава; у наступних формах представницького чи урядового характеру: Українська Центральна Рада (далі – УЦР) та Директорія Української Народної Республіки, Рада Міністрів Української Держави. Досліджена участь жінок у наступних процесах: урядова, військова, повстанська діяльність в межах зазначених форм української державності, висвітлено долі жінок, які брали участь у цих процесах після російсько-більшовицької окупації.

Структура роботи представлена наступними розділами: «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження», «Роль жінок у суспільно-політичному житті періоду визвольної боротьби в Україні 1917-1921 рр.», «Діяльність жінок у період російсько-більшовицької окупації (1921-1939)». Дисертація висвітлює стан історіографічної бази дослідження – починаючи одразу після завершення революційних подій, та завершуючи працями останніх років,

присвяченими біографічним розвідкам доль жіноцтва, або ж комплексним дослідженням. Простежено вплив на історіографічну базу загальнонаціональних або світових тенденцій в галузі гендерно спрямованих історичних досліджень. Аналіз джерельної бази у вигляді мемуарів дав змогу побачити як самі жінки розуміли свої ролі у державотворенні, які мали погляди на майбутнє української держави, та як оцінювали власний внесок у ці процеси. На підставі аналізу спогадів жінок ми змогли побачити спільне й відмінне у долях та поглядах учасниць визвольних процесів.

Джерельною базою також послужили архівні джерела у вигляді документів, постанов державних органів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, періодичні видання цього часу, звідки можна отримати інформацію про виступи жінок на засіданнях органів влади, виокремити жіночі прізвища серед переліку присутніх. У періодичних виданнях можна зустріти статті, привітання, заклики написані жінками та звернені до жіночих організацій, українського суспільства загалом. Це дало можливість сформуванню загального розуміння масштабу активності жінок, їхньої видимості у цей історичний період. У представленні методології дослідження, було окреслено основні засади роботи – застосовано метод аналізу джерел особового походження, а саме метод критичного дискурс-аналізу. При роботі з мемуарами, було застосовано методику вилучення занадто суб'єктивних суджень, а також використано наративний аналіз. Історико-порівняльна методика дала можливість поглянути, як жінки різного походження та положення дивились на одні й ті самі події. Біографічний метод допоміг сформуванню уявлення про те, як історичні події змінювали долі жінок, що було спільного у їх життєвих сценаріях. У тематичних розділах проаналізовано станова та правову характеристику жінок напередодні революційних подій – визначено, що активна участь жінок у революційних подіях була природним продовженням їхньої суспільної діяльності, яка тривала ще з кінця XIX століття.

Виявлено, що станова приналежність жінок, які брали участь у визвольній боротьбі мала широкий спектр – це були жінки як дворянського походження, так і з дрібної буржуазії, робітничих та селянських родин. На основі цього зроблено

висновок, що революційні події зблизили ці стани, об'єднавши учасниць спільною метою – боротьбою за існування держави. Проаналізовано яка саме кількість жінок брала участь у функціонуванні Української Центральної Ради (УЦР) у 1917 році, та в чому саме полягала робота, на якій зосереджувались членкині Ради. порушено питання регіонального представництва жінок в УЦР, зокрема від Кримської Демократичної Республіки, інших національних меншин.

Продемонстровано вплив жінок на функціонування Генерального Секретаріату, а саме – на яких посадах працювали жінки, та які кар'єрні, професійні можливості могли реалізувати в українському уряді. Також порушено питання участі жінок у представництві УЦР на місцях. Підсумовано, що характерним явищем цього часу було поєднання професійних або кар'єрних інтересів жіноцтва з загальнонаціональною метою розбудови державності. У дослідженні приділено увагу зміні законодавчої бази щодо жінок у добу Гетьманату, та з'ясовано як саме жінки, які працювали в УЦР відреагували на прихід до влади Павла Скоропадського.

У дослідженні проаналізовано як саме жінки працювали у критичних обставинах, покидаючи домівку або ж лишаючись у більшовицькій окупації. Визначено, що правова база щодо становища жінок у добу Директорії надавала їм рівні з чоловіками можливості, але реальний стан речей, й слабка влада уряду України на місцях не дала можливості реалізувати це повною мірою. Встановлено, що частина жінок весь час з початку першої україно-радянської війни брала участь у бойових діях, у ролях, як безпосередньо військовичок, так і медиків, підпільниць, розвідниць, зв'язкових. На основі спогадів цих жінок, або ж даних їхніх родичів, побратимів виявлено мотиваційну складову їхньої участі в бойових діях, виокремлено труднощі та перешкоди з якими зіштовхувались жінки на цьому шляху, зважаючи на пануючі гендерні стереотипи або ж самообмеження, які накладали на себе жінки, спираючись на суспільні уявлення. Доведено, з урахуванням біографічних даних, що діяльність жінок у війську часто поєднувала і безпосередню участь у боях, і документаційну роботу, і медичну. Прослідковано, на основі біографій деяких жінок, процес переходу від урядової діяльності до

військової, а згодом – до партизанської антибільшовицької боротьби. Остання складова досліджена у третьому розділі й висвітлює те, на які ризики йшли жінки у екстремальних умовах більшовицької окупації, постаючи найчастіше у ролях зв'язкових, координуючи дії повстанських штабів. З'ясовано, що у більшості випадків доля цих жінок закінчилась трагічно, зважаючи на повний розгром антибільшовицьких рухів після 1925 року. Ґрунтовно досліджено діяльність жінок, які залишили територію підрадянської України й діяли за кордоном – виокремлено їх участь в українських закордонних жіночих організаціях, проаналізовано їхні спроби донести світовій спільноті про злочини більшовиків й реальний стан українців під більшовицькою окупацією. Окремо охарактеризовано побутові, професійні труднощі з якими жінки зіштовхнулись за кордоном.

У дисертації порушено проблему негативних тенденцій щодо ролі жінки в політичному житті після радянської окупації території України. На прикладі поглядів деяких жінок – учасниць визвольної боротьби, продемонстровано різне бачення радянської окупації. З'ясовано, що жінки, які або повернулись у підрадянську Україну, або залишились там після 1921 року намагаючись діяти на легальній основі, в багатьох випадках згодом постали жертвами сталінських репресій, опинившись в ув'язненні. Порушено питання збереження жінками в умовах системи виправно-трудових таборів (Головне управління таборів (рос. «ГУЛАГ»)) ментального зв'язку з батьківщиною, продемонстровано практики, які допомагали їм зберігати власну національну ідентичність в екстремальних умовах.

Загалом, проведене дослідження доводить, що жінки були активною частиною визвольних процесів міжвоєнного періоду, постаючи у різних ролях, які до цього часу були їм або не доступні, або ж частково засуджувались суспільством, як наприклад діяльність у політичній, військовій сфері.

Також, дослідження доводить що не існувало загальної маси «жіноцтва» - жінки належали до різних станів, мали різне походження, погляди та політичні вподобання. Жінки по-різному дивились на державотворчі процеси й свою роль у них, по-різному реагували на поразку Української революції, по-різному складали свої життєві сценарії. Спільним можна назвати те, що всі досліджувані персоналії

мали загальну мету, – розбудову української держави, нехтували особистими та кар’єрними інтересами заради України, а їх діяльність присвячена батьківщині у більшості випадків продовжувалась до самої смерті. Дисертація має дослідницькі перспективи, у вигляді подальшого детальнішого вивчення методів, практик, масштабів спротиву жінок радянській репресивній системі, співпраці жінок у подібних умовах.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Гетьманат, жіноча історія, Директорія Української Народної Республіки, мемуари, джерела особового походження, УСРР, УРСР, антибільшовицький повстанський рух, сталінські репресії, Великий терор, ГУЛАГ, гендерна історія, гендерний підхід, національна ідентичність, більшовицький режим, ідеологія, суспільно-політичне життя.

SUMMARY

Vlasova V. S. The role of women in the socio-political life of Ukraine (1917-1939).

– Qualification scientific work, manuscript.

The dissertation, based on the analysis of the source base, reveals the features of women's participation in the liberation movement of 1917-1939. The study reveals that the Ukrainian Revolution of 1917-1921 became one of the catalysts for the activation of women's participation in state-building processes, demonstrates the contribution of women to the political, cultural, and military spheres, analyzes the emigration stage of life of women who found themselves abroad after the defeat of the revolution, traces how the fate of women in the Bolshevik occupation developed, and what practices women used in prison to preserve their national identity. The work is based on the idea that women became an active part of social processes in the first half of the 20th century and appeared in new roles for themselves, overcoming the prejudices and obstacles of that time. The study focuses on women who took a direct part in the national liberation struggle of the first third of the 20th century, and in one way or another contributed to the attempt to build a Ukrainian state. It should be emphasized that the aspect of women's participation in the following forms of Ukrainian statehood was chosen for the study: the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State; in the following forms of representative or governmental nature: the Central Council and the Directory of the Ukrainian People's Republic, the Council of Ministers of the Ukrainian State. The participation of women in the following processes was studied: governmental, military, and insurgent activities within the framework of the specified forms of Ukrainian statehood, and the fate of women who participated in these processes after the Russian-Bolshevik occupation was highlighted.

The structure of the work is presented in the following sections: "History, source base and theoretical and methodological principles of the study", "The role of women in the socio-political life of the period of the liberation struggle in Ukraine 1917-1921", "Women's activities during the period of the Russian-Bolshevik occupation (1921-1939)". The dissertation highlights the state of the historiographical base of research – starting immediately after the end of the revolutionary events, and ending with works of recent years dedicated to biographical explorations of the fates of women, or comprehensive

studies. The influence on the historiographical base of national or world trends in the field of gender-oriented historical research is traced. Analysis of the source base in the form of memoirs made it possible to see how women themselves understood their roles in state-building, what views they had on the future of the Ukrainian state, and how they assessed their own contribution to these processes. Based on the analysis of women's memories, we were able to see what is common and different in the fates and views of participants in the liberation processes.

The source base also included archival sources in the form of documents, resolutions of state bodies of the Central Rada, the Hetmanate and the Directory, periodicals of that time, from where you can get information about women's speeches at meetings of government bodies, and identify women's surnames among the list of those present. In periodicals, you can find articles, greetings, and appeals written by women and addressed to women's organizations and Ukrainian society in general. This made it possible to form a general understanding of the scale of women's activity and their visibility in this historical period. In the presentation of the research methodology, the main principles of the work were outlined – the method of analyzing sources of personal origin was used, namely the method of critical discourse analysis. When working with memoirs, the method of removing overly subjective judgments was used, and narrative analysis was also used. The historical and comparative methodology made it possible to see how women of different origins and positions looked at the same events. The biographical method helped to form an idea of how historical events changed the fate of women, what was common in their life scenarios. The thematic sections analyzed the class and legal characteristics of women on the eve of the revolutionary events – it was determined that the active participation of women in revolutionary events was a natural continuation of their social activities, which had been going on since the end of the 19th century.

It was found that the class affiliation of women who participated in the liberation struggle had a wide spectrum – these were women of both noble origin and from petty bourgeoisie, working and peasant families. Based on this, it was concluded that the revolutionary events brought these classes closer together, uniting the participants with a

common goal - the struggle for the existence of the state. It was analyzed how many women participated in the functioning of the Ukrainian Central Rada (UCR) in 1917, and what exactly was the work that the members of the Rada focused on. The issue of regional representation of women in the Ukrainian Central Executive Committee, in particular from the Crimean Democratic Republic and other national minorities, is raised.

The influence of women on the functioning of the General Secretariat is demonstrated, namely, in which positions women worked, and what career and professional opportunities they could realize in the Ukrainian government. The issue of women's participation in the representation of the Ukrainian Central Executive Committee on the ground is also raised. It is concluded that a characteristic phenomenon of this time was the combination of professional or career interests of women with the national goal of building statehood. The study pays attention to the change in the legislative framework regarding women during the Hetmanate, and it is found out how women who worked in the Ukrainian Central Executive Committee reacted to the coming to power of Pavlo Skoropadsky.

The study analyzed how women worked in critical circumstances, leaving their homes or remaining under Bolshevik occupation. It was determined that the legal framework regarding the status of women during the Directory era provided them with equal opportunities with men, but the real state of affairs, and the weak power of the Ukrainian government on the ground, did not allow this to be fully realized. It was established that some women participated in hostilities from the beginning of the First Ukrainian-Soviet War, in roles as both direct soldiers and medics, underground fighters, intelligence officers, and liaison officers. Based on the memories of these women, or the data of their relatives and fellow soldiers, the motivational component of their participation in hostilities was revealed, and the difficulties and obstacles that women faced on this path were identified, taking into account the prevailing gender stereotypes or self-restrictions that women imposed on themselves, based on public perceptions. It is proved, using biographical data as an example, that the activities of women in the army often combined direct participation in battles, documentation work, and medical work. The process of transition from government activity to military, and later to partisan anti-

Bolshevik struggle is traced, based on the biographies of some women. The last component is studied in the third chapter and highlights the risks that women took in the extreme conditions of the Bolshevik occupation, most often appearing in the roles of liaison officers, coordinating the actions of the insurgent headquarters. It is found that in most cases the fate of these women ended tragically, given the complete defeat of the anti-Bolshevik movements after 1925. The activities of women who left the territory of post-Soviet Ukraine and operated abroad have been thoroughly investigated – their participation in Ukrainian women's organizations abroad has been highlighted, their attempts to inform the world community about the crimes of the Bolsheviks and the real state of Ukrainians under the Bolshevik occupation have been analyzed. The everyday and professional difficulties that women faced abroad have been separately characterized.

The dissertation raises the problem of negative trends regarding the role of women in political life after the Soviet occupation of the territory of Ukraine. Using the views of some women – participants in the liberation struggle, different visions of the Soviet occupation have been demonstrated. It has been found that women who either returned to post-Soviet Ukraine or remained there after 1921, trying to act legally, in most cases later became victims of Stalinist repressions, ending up in prison. The issue of women's preservation of a mental connection with their homeland in the conditions of the Gulag camp system is raised, and practices that helped them preserve their own national identity in extreme conditions are demonstrated.

In general, the conducted research proves that women were an active part of the liberation processes of the interwar period, appearing in various roles that until then were either unavailable to them or condemned by society, such as activities in the political and military spheres.

Also, the research proves that there was no general mass of "women" – women belonged to different classes, had different origins, views and political preferences. Women looked at state-building processes and their role in them differently, reacted differently to the defeat of the Ukrainian revolution, and composed their life scenarios differently. What is common is that all the personalities studied had a common goal – the development of the Ukrainian state, neglected personal and career interests for the sake of

Ukraine, and their activities dedicated to the homeland in most cases continued until their death. The dissertation has research prospects in the form of further detailed study of the methods, practices, and scope of women's resistance to the Soviet repressive system, and women's cooperation in similar conditions.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Hetmanate, women's history, Directory of the Ukrainian People's Republic, memoirs, personal sources, USSR, URSR, anti-Bolshevik insurgent movement, Stalinist repressions, Great Terror, Gulag, gender history, gender approach, national identity, Bolshevik regime, ideology, socio-political life.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Публікації у виданнях, які включені до наукометричних баз Web of Science та Scopus:

1. Власова, В., & Полякова, Л. (2025). Жінки-учасниці української революції 1917 – 1921 рр. в еміграції: праця заради майбутнього України. *Східноєвропейський історичний вісник*, (34), 71–85. [in English].

2. Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Vlasova V., & Poliakova L. (2023). Problema profesiinoi realizatsii zhinok v period Ukrainskoi revoliutsii na materialakh pamiati Nadii Surovtsovoi ta Sofii Rusovoi [The problem of professional realization of women during the Ukrainian revolution, based on the memory lane of Nadiya Surovtsova and Sofya Rusova]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 12/54, 142–155. [in Ukrainian].
2. Власова В., Полякова Л. (2022). Історіографічний аспект дослідження ролі жінок -учасниць державотворення періоду Української Революції. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 4 (352), 21–23.
3. Власова В.С. (2025). Жіночий вимір проблеми збереження національної ідентичності в таборах ГУЛАГУ. «Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Історія та археологія»)»: журнал, 2 (32), 1071–1081.

3. Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Власова В. С. (2022). Інтеграція жінок у політичні процеси часів Української революції 1917 – 1921 років. Наука в контексті глобальної трансформації суспільства. Матеріали науково-практичної конференції (Полтава, 26-27 серпня 2022 р.) С. 56–60.
2. Власова В. С. (2023). Професійна реалізація жінок-учасниць Української революції 1917 – 1921 років, на прикладі Надії Суровцової. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інтеграція українських

- наукових досліджень в міжнародний простір: регіональний аспект» (Запоріжжя, 21 квітня 2023 р.) С. 148–149.
3. Власова В. С. Мемуари громадсько-політичних діячок як джерело для вивчення гендерного аспекту Української революції 1917–1921 рр. Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 26 травня 2023 р.). С. 29–32.
 4. Власова В. С. Еміграційні труднощі жінок після поразки Української Революції на прикладі Надії Суровцової. Історико-краєзнавчі дослідження: Традиції та інновації. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції. (Суми, 8-9 грудня 2023 р.) С. 47–50.
 5. Власова В. С. Роль Софії Русової в українізації освіти у період визвольної боротьби 1917-1921 років. II Міжнародна науково-практична онлайн-конференція «Розвиток освіти в європейському просторі: національні виклики та транснаціональні перспективи». (Ніжин, 14-15 листопада 2024 р.) С. 391–394.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1 Історіографічний огляд	23
1.1.1. Загальна характеристика історіографії та перші наукові доробки	23
1.1.2. Ідеологічні штампи радянських досліджень	25
1.1.3. Наукові розвідки істориків та публіцистів діаспори і західноукраїнських земель після більшовицької окупації Наддніпрянської України	28
1.1.4. Історіографія часів Незалежності.....	34
1.2. Джерельна база	42
1.2.1. Джерела особового походження.....	43
1.2.2. Опубліковані збірники документів	54
1.2.3. Періодичні видання	58
1.3. Методологія й теоретична основа дослідження.....	61
1.3.1. Жіноча та гендерна історія, як напрям історичних досліджень	61
1.3.2. Особливості жіночого мовлення у джерелах особового походження.....	67
1.3.3. Методологічні засади та підходи до дослідження.....	68
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ 1917-1921 РР.....	73
2.1. Соціально-правове становище жінок напередодні революційних подій	73
2.2 Вплив жінок на формування Центральної Ради та Генерального секретаріату, як органів державної влади	77
2.3. Участь жінок у суспільно-політичних процесах періоду гетьманату Скоропадського: продовження боротьби за існування української державності	99
2.4. Утворення Директорії та участь жінок в органах влади: державницька діяльність у критичних умовах.....	105
2.5. Військовий вимір жіночого внеску в боротьбу за українську державність.....	115

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1921-1939)	135
3.1. Більшовицька окупація України, та діяльність жінок-учасниць державотворення в умовах еміграції та інтернування	135
3.2. Долі жінок на території підрадянської України. Участь жінок у антибільшовицькому русі опору.....	156
3.3. Формування негативних тенденцій щодо послаблення ролі жінок в суспільно- політичному житті після радянської окупації України	170
3.4. Практика збереження репресованими жінками ментального образу української держави.....	177
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	194

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУЛАГ	Головне управління таборів (рос. «ГУЛАГ»)
ДПУ	Державне політичне управління
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ	Комітет Державної Безпеки
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ОУН	Організація українських націоналістів
РКП (б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СУА	Союз Українок Америки
ТУП	Товариство Українських Поступовців
УВУ	Український Вільний Університет
УГА	Українська Галицька Армія
УНР	Українська Народна Республіка
УПА	Українська Повстанська Армія
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР	Українська Центральна Рада

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дисертаційної роботи. Актуальність дослідження полягає в недостатньо вивченому гендерному аспекті періоду національно-визвольної боротьби 1917-1921 років, та особливостей протистояння більшовицькій окупації у міжвоєнний період. Дослідження цього аспекту допоможе збагатити вивчення даного періоду української історії аналізом цінних свідчень безпосередніх учасниць подій. У дослідженні планується проаналізувати походження, освіту та професії жінок-учасниць революції, та героїнь антирадянського руху опору, що допоможе краще зрозуміти з яких верств населення жінки могли найбільше впливати на арену суспільно-політичного життя.

Також, планується проаналізувати з якими саме труднощами зіштовхувались героїні дослідження, як їх долали, та чи мали змогу проявити себе повною мірою, зважаючи і на статеві упередження суспільства того часу, і на екстремальні внутрішньо-політичні, та не менш складні обставини військового опору російсько-більшовицькій окупації.

Уваги заслуговує матеріал присвячений внеску жінок у державотворення України, а також аналізу їхньої мотивації, розуміння та бачення майбутнього України, зважаючи на сферу їхньої діяльності – від громадсько-політичної активності, до військової медицини або розвідки, участі у бойових діях радянсько-української війни.

Актуальність дослідження. Важко переоцінити актуальність досліджень щодо участі жінок в суспільно-політичному житті періоду національно-визвольної боротьби. На сьогодні спостерігається недостатня вивченість цього питання, попри розвиток гендерних та жіночих студій в історичних дослідженнях в Україні, починаючи з 1990-х років.

Питання формування української державності вимагає комплексного підходу. Аналіз внеску жінок допомагає нам сформувати всебічне бачення суспільства окремо взятого історичного періоду. В часи національно-визвольного руху першої третини XX століття, формування українських жінок, як активних учасниць політичних процесів активізується – вони починають відчувати свою вартісність та

суб'єктність, активніше проявляють громадську активність. Драматичні події Української революції ставали своєрідним каталізатором, розкриваючи жінок, як суб'єктів саме політичної чи військової арени. Отже, на 1917 рік, українське суспільство перебувало в стані, який сприяв громадській активності жінок.

Детальне вивчення цього питання дає можливість повною мірою досягнути розвиток жіночого руху в Україні. Такі дослідження також допомагають масштабувати репрезентацію ролі жінки в державотворчих процесах минулого, з метою популяризації ефективних жіночих рольових моделей для молодших поколінь, подолання комплексу меншовартості.

Крім цього актуальність дослідження полягає в спробі використати нові підходи до подібних проблем – не лише провести аналіз внеску жінок в стереотипно «чоловічі» сфери, а спробувати зрозуміти мотивацію жінок взяти участь у державотворчих процесах та суспільно-політичній діяльності вказаного періоду, проаналізувати відношення таких дефініцій як націоналізм та гендер, визначити як жінки рефлексували щодо макроподій історії – таких як революції, боротьба за державність, через результати своєї когнітивної діяльності у вигляді мемуарів та спогадів.

Мета дослідження: проаналізувати вплив жінок на суспільно-політичне життя періоду Української революції 1917-1921 рр., та висвітлити їх роль у визвольній боротьбі з 1917 по 1939 рік.

Реалізація цієї мети передбачає виконання таких завдань:

1. З'ясувати стан досліджень про жінок у формування державних інституцій України. Визначити, яким чином історики та дослідники різного періоду, починаючи з 1920-х років XX століття, висвітлювали участь жінок в визвольних змаганнях.
2. Проаналізувати, як саме представлена джерельна база дослідження – аналіз мемуарів учасниць, свідків подій вказаного періоду; оцінка потенціалу архівних джерел періоду Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, еміграційних видань.
3. Охарактеризувати методологію використану під час проведення дослідження.

4. Встановити особливості станового й правового становища жінок напередодні революційних подій. Провести аналіз жіночої дієздатності та шляхів реалізації на професійному шляху – які можливості були їм доступні, як вони долали перешкоди на цьому шляху, що саме їм заважало реалізовувати свій потенціал.
5. Оцінити масштаб впливу жінок на формування органів влади Центральної Ради, Генерального Секретаріату, Гетьманату, та Директорії.
6. Продемонструвати багатоаспектність участі жінок у військових структурах армії УНР, мотивацію жінок для продовження діяльності у військовому вимірі, підняти питання психологічних, професійних труднощів з якими зіштовхувались жінки в цій сфері.
7. Висвітлити діяльність та долю жінок-учасниць державотворення після більшовицької окупації в еміграції.
8. З'ясувати внесок жінок у антибільшовицький рух опору та показати на прикладі долі деяких колишніх учасниць державотворення, як саме могла скластись доля жінки на території підрадянської України.
9. Простежити формування негативних тенденцій щодо послаблення ролі жінки в політичному житті після радянської окупації території України
10. Розкрити прояви жіночих практик збереження української національної ідентичності в ув'язненні, на основі спогадів репресованих жінок.

Об'єктом дослідження є: українські національно-визвольні процеси від періоду Української революції 1917-1921 рр. до початку Другої світової війни.

Предметом дослідження є: участь жінок в українському суспільно-політичному житті, національно-визвольних і державотворчих процесах 1917-1939 рр.

Хронологічні межі дослідження: дослідження охоплює період 1917-1939 років. Включає період Української революції 1917-1921 років, а також післяреволюційний період, оскільки деякий час антибільшовицький спротив продовжувався. Частково хронологічні межі зачіпають також період після 1939 року – зокрема, при висвітленні долі окремих жінок за кордоном або на території

підрадянської України. У випадку другого, це зроблено для кращого розуміння можливостей спротиву жінок радянській репресивній системі, у таборах.

Територіальні межі дослідження: охоплюють територію Наддніпрянської України, де в період 1917-1921 року постала Українська Народна Республіка, Гетьманат, територія яких після 1921 року була окупована більшовиками. Частково територіальні межі також поширюються на Європу та Північну й Південну Америку (оскільки багато жінок емігрувало в інші країни після поразки визвольної війни). Крім цього, територіальні рамки простягаються на територію таборів системи ГУЛАГ, де було ув'язнено жінок, зокрема колишніх учасниць Української революції. Для кращого розуміння можливостей спротиву жінок радянській репресивній системі у третьому розділі було використано спогади жінок з західноукраїнських земель.

Методологічні та теоретичні засади становлять принципи історизму, об'єктивності, використано біографічний метод, метод критичного дискурс-аналізу, джерелознавчої критики, історико-порівняльна методика.

Наукова новизна дисертації:

- опрацьовано недостатньо досліджені раніше архівні джерела, мемуари жінок, які брали участь у визвольній війні.
- висвітлено правову й станову характеристику жінок напередодні революційних подій.
- проведено аналіз впливу та масштаб участі жінок у формуванні державних інституцій періоду Центральної Ради, Гетьманату та Директорії.
- виокремлено військовий вимір участі жінок у боротьбі за українську державність, продемонстровано у яких ролях жінки поставали як на політичній арені, так і у війську, порушено питання перешкод на професійному шляху, з якими жінки зіштовхувались у період першої третини XX століття.
- розглянуто долі жінок та труднощі з якими вони зіштовхувались в еміграції після поразки визвольної війни 1917-1921 років.

- проведена оцінка масштабу участі жінок у партизанському антибільшовицькому русі на території підрадянської України.
- з'ясовано як саме на долю жінок вплинула більшовицька окупація, та проаналізовано процес послаблення ролі жінки в політичному житті після радянської окупації території України.
- розкрито форми протистояння жінок радянській репресивній системі в умовах ув'язнення, методи збереження жінками ментального зв'язку з батьківщиною.

Уточнено:

- методологію дослідження, яка ґрунтується на застосуванні міждисциплінарного підходу, антропологічного підходу.
- біографічні дані про жінок -учасниць національно-визвольних процесів 1917-1939 років.
- дані про організації, та інституції учасницями яких були досліджувані жінки, в тому числі закордонних.
- масштаб внеску жінок у політичний, військовий вимір боротьби за українську державність.

Набули подальшого розвитку твердження про те, що:

- Українська революція 1917-1921 рр. стала каталізатором активізації участі жінок у державотворчих процесах
- жінки на державотворчій арені проявили себе у всіх суспільних сферах – від політичної й культурної до військово-повстанської.

Науково-практичне значення отриманих результатів. Полягає в можливості подальшого використання напрацьованого матеріалу при роботі над підготовкою монографії про повстанську діяльність жінок, направлену проти більшовиків. Отримані результати дослідження можуть бути використані при підготовці лекційних матеріалів для студентів Закладів вищої освіти, при розгляді окремих аспектів новітньої історії України. Тема порушена у дослідженні може виступати частиною більш повного аналізу масштабу участі жінок у національно-визвольній боротьбі ХХ століття. Мотиваційна складова участі жінок у цій боротьбі, психологічні еміграційні труднощі, які жінки долали за кордоном, практика

збереження ментального зв'язку з батьківщиною в ув'язненні – подібні результати дослідження можуть бути використані у психологічних дослідженнях, для осмислення впливу історичних травм на українське суспільство. Також, дослідження може надати матеріали для роботи тематичних заходів і семінарів музеїв, жіночих організацій, тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Наукові результати, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки дослідження апробовані в матеріалах міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій. Зокрема: на науково-практичній конференції «Наука в контексті глобальної трансформації суспільства. Матеріали науково-практичної конференції» (Полтава, 26-27 серпня 2022 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інтеграція українських наукових досліджень в міжнародний простір: регіональний аспект» (Запоріжжя, 21 квітня 2023 р.); IV міжнародній науково-практичній конференції. (Київ, 26 травня 2023 р.); VI Міжнародній науковій конференції. (Суми, 8-9 грудня 2023 р.); II Міжнародній науково-практичній онлайн-конференції «Розвиток освіти в європейському просторі: національні виклики та транснаціональні перспективи». (Ніжин, 14-15 листопада 2024 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 9 публікаціях автора. Серед них – 1 стаття опублікована у науковому фаховому виданні України, що включене до міжнародних наукометричних баз; 3 публікації – надруковані у наукових фахових виданнях України; 5 публікацій додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (274 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок тексту, з них основного тексту – 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний огляд

1.1.1. Загальна характеристика історіографії та перші наукові доробки

Для якісного історіографічного аналізу нам слід спочатку охарактеризувати проблему дослідження національно-визвольних процесів першої третини ХХ століття загалом. Історіографія цього періоду постає строкатою і різнобічною. Погляди на цей процес можна розділити на часові проміжки – це дослідження істориків радянського періоду, які звісно мали ідеологічно заангажований характер, дослідження періоду незалежності, а також досить великий обсяг праць істориків діаспори.

Еволюція поглядів на проблематику Української революції й національно-визвольних процесів загалом змінювалась починаючи із частково суб'єктивних рефлексій емігрантів-учасників подій, які розцінювали її як неуспішну спробу побудови держави, закінчуючи упередженістю та ідеологічною заангажованістю радянського періоду аж до заперечення її існування, та нарешті трансформувалась у більш правдиву та критичну оцінку сьогодення.

Проблема порушена темою нашого дослідження має два аспекти – це проблематика власне 1917-1939 років в українській історії та їх гендерний аспект. Щодо першого, цей нетривалий період наповнений численними важливими для української історії подіями, або довго ігнорувався істориками, або перебував для світової історичної науки, в тіні Російської революції 1917 року. Друга проблема – це гендерний аспект дослідження. Початок розвитку феміністичної історії, як напряму, припадає на 70-ті роки ХХ століття, і тут ми не можемо не згадати Герду Лернер та Джоан Скотт, які чи не вперше дають визначення гендеру, як концепції соціальних відносин статей [101; 107]. Це питання повноцінно вийшло на арену історичних досліджень в Україні лише після 1990-х років. В такому випадку ми маємо звернутись до концепції жіночих студій, або ж до окремих рідкісних згадок

про жінок як частину революційного процесу в загальному надбанні історичних досліджень української історії.

В Україні ж радянського періоду як зазначала історик Людмила Смоляр, концепція гендерних та феміністично спрямованих досліджень розвинута не була. Дослідження, які базувались на класовому підході, не передбачали врахування відмінностей жіночої та чоловічої історії. Хоча, слід зазначати, що радянські вчені все ж таки застосовували гендерний підхід, навіть не визнаючи цього. Для даного періоду було характерне зосередження на подіях Другої світової війни і надмірна героїзація дій з боку більшовиків, в тому числі жінок-більшовичок [231, с. 212-213]. З початку незалежності кількість гендерно спрямованих досліджень значно збільшилась, як і збільшилась кількість праць, що стосуються ролі жінки в різний період української історії. Це вузько-орієнтовані дослідження присвячені окремим діячкам, які порушують питання місця жінки в розбудові української держави, її місце серед політичної еліти, в освіті. Також – це дослідження загального характеру, де підсумовуються жіночі зусилля на користь українського суспільства, аналізуються їхні долі від первісної доби до сьогодення [169; 214].

Загалом, характеризуючи дослідження присвячені жінкам в розбудові України, слід підкреслити, що подія Української революції й подальших процесів національно-визвольного характеру, довгий час розглядалась під різними кутами – від воєнно-стратегічних маневрів до міжнародного становища України в цей час. Доля жіноцтва ж є недостатньо розвинутою тематикою серед досліджень. Водночас не можна говорити, що ця тема не є дослідженою взагалі – на сьогодні ми маємо чимало детальних та різнобічних праць істориків, які досить повно демонструють окремі аспекти ролі жінок у подіях двадцятого століття, включно з Українською революцією й національно-визвольними процесами [209].

Переходячи до детальнішої характеристики історіографії ролі жіноцтва, зазначимо, що перші статті присвячені цьому періоду, зосереджені переважно загальних питаннях, та видані за кордоном. Наприклад одна з перших статей у Нью-Йоркській газеті «Свобода», у 1917 р. опублікована Василем Білінським під назвою «Чотири місяці революційного життя на Україні», й порушувала проблему

видимості українського народу серед світової спільноти під час таких бурхливих подій в Україні [119]. Щоденна газета, у Львові, у 1917 році містить статтю І. Крип'якевича «Півроку української революції», в якій автор аналізує перспективи України на міжнародній арені [183]. Більшість з авторів підкреслює, що Українська революція є окремою подією, відмінною від подій на території Росії. Одна з перших праць присвячена десятиліттю з початку революційних подій була видана в 1927 році під назвою «Велика революція» авторства Миколи Шаповала – члена Центральної Ради [249]. Проаналізувавши ці праці, можна побачити, що перші доробки про ці роки, мають здебільшого загальний характер. Вони розкривають характеристику основних політичних та військових подій, та не направлені на якісь вузькі аспекти, в тому числі на роль жінок в контексті революції. Одна з причин – свіжість і нещодавність подій, учасникам даних процесів треба було перш за все осмислити, те що відбулось. До того ж в ці часи жіночі студії ще не досягли свого розвитку, адже пік подібних досліджень припадає, як зазначалось на 1970-ті роки. Іноземні ж вчені часто не могли відділити революцію в Україні від загальноросійської, що ускладнювало об'єктивний аналіз цього процесу. Існували окремі спроби систематизації революційних подій, як наприклад одне з перших зусиль у цьому напрямку авторства публіциста Павла Христюка. У Відні він опублікував п'ять частин «Заміток (Розвідок) і матеріалів до історії української революції 1917–1920 рр.», але у цьому доробку не порушувалось питання участі жінок в національно-визвольних процесах [246].

1.1.2. Ідеологічні штампи радянських досліджень

З більшовицькою окупацією, радянська історіографія представляла революційні події в Україні не як самостійне явище, а як частину великої так званої «Жовтневої революції». Радянські історики не враховували всю складність і багатоаспектність процесу, територіальну відмінність революційних подій. Жінки, які брали участь у політичних подіях на боці різних політичних сил були використані радянською пропагандою у власних цілях. Дослідники здебільшого подавали жіноцтво, як таких діячок, що боролись проти так званої «контрреволюції», яка звісно включала в себе будь-яку діяльність на користь

Української Народної Республіки. Тому досліджень радянського періоду про жінок, які працювали на користь незалежної української держави, не виявлено. Серед ранніх історичних розвідок радянського періоду, можна помітити доробок А. Каліновського «Жінки за державним кермом», який має характер дослідження про жіноцтво в державотворенні, але стосовно побудови саме радянської України [163]. Схожий характер мають праці комплексного характеру – збірка «Жінки в громадянській війні. Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917-1920 рр.» [221]. Історик Жанна Тимченко у 1960-х роках представляє ряд праць присвячених участі «трудящих» жінок у боротьбі за встановлення і зміцнення радянської влади в Україні. Її дослідження присвячені подібній тематиці, аналізують активність жіноцтва лише у контексті більшовизму. Наприклад, це стаття «Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917 - січень 1918)», яка знову акцентує увагу на боротьбі за більшовизм жінок саме серед «трудящих мас» [238; 239]. Подібні тенденції спостерігались і раніше, ілюструє це опублікована стаття історика К. Філатової 1925 року, яка також висвітлює рух робітниць і селянок України у революційну добу виключно з позиції корисної для зміцнення більшовицької влади [245]. Інші праці, наприклад історика Миколи Карпова – «Дочки великої бурі на Україні», яка була видана у 1967 році, також не виходить за рамки цієї характеристики [165].

Ігноруючи будь-яке національне забарвлення національно-визвольної війни українського народу, зосереджуючись на жіноцтві, радянські історики також зупинялись у більшості випадків на участі жінок в економічній сфері Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УСРР). Наприклад, історик Людмила Вітрук писала про діяльність робітниць, як частини пролетаріату, про їхні зусилля спрямовані на побудову більшовицької держави. Її кандидатська дисертація 1967 року «Жінки Української РСР у боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки (1926-1932 рр.)» лише доводить цю тезу [255]. Статті Людмили Вітрук у періодичних виданнях також здебільшого сфокусовані на даній темі [131]. Самі назви деяких праць інших істориків говорять про політичну заангажованість і наповнення радянською пропагандою: Александров А. «Останній рік п'ятирічки і

завдання трудящої жінки» 1932 року, або дослідження Белінської О. Ф. «Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921-1925)», доробок Пілацької О. «Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві». Серед спільних ознак подібних напрацювань – акцент саме на жінках-робітницях, ігнорування представників тогочасної інтелігенції, за винятком, якщо останні не діяли на користь комуністичної партії [109; 115; 215].

Усі жінки, яким присвячені праці – членкині більшовицької партії, тому не можна розцінювати їхню діяльність як корисну для відродження самостійної Української держави. В цих працях ми не зустрінемо прізвищ Марії Грушевської, або Зінаїди Мірної, які брали участь в визвольній боротьбі УНР. Навпаки, видавались досить вузько спрямовані дослідження, як от стаття С. М. Дудукалова «Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції», себто проти того самого українського національного повстання, існування якого згодом взагалі заперечувалось у радянській історіографії [153]. Слід додати, що однією з причин, чому подібні діячки ігнорувались, було те, що вони належали до так званих «буржуазних» діячів, будучи представницями часто «старої української інтелігенції», як от Надія Суровцова, або взагалі іноземного походження, як Софія Русова, а отже – походили з ворожого «капіталістичного Заходу». В сукупності це надавало цим діячкам «буржуазно-націоналістичного» характеру, і тому дослідження їхньої діяльності могло закінчитись не лише усуненням від посади, а й арештом або фізичним знищенням. Таку наукову діяльність більшовицька влада розцінювала як шкідливу для радянського суспільства.

Отже, набутки радянських істориків цінні швидше для розуміння масштабів революційних подій загалом, за допомогою них ми можемо оцінити як саме були розподілені погляди та сили в тому числі власне українських жінок. Але про неупереджений аналіз говорити не можна, оскільки для радянської історіографії характерне спотворення цифр, даних і фактів, особливо щодо такої надзвичайно ворожої для радянської пропаганди теми.

1.1.3. Наукові розвідки істориків та публіцистів діаспори і західноукраїнських земель після більшовицької окупації Наддніпрянської України

За кордоном ситуація постає інакша. Незважаючи на еміграцію з України учасників революції, спроби досліджень цього процесу там також відбуваються. В той час як з приходом до влади більшовиків, об'єктивні дослідження національно-визвольної війни, тим паче з феміністичним забарвленням припинились взагалі, за кордоном дослідники не відчували тиску з боку влади, й не наражали себе на небезпеку подібним науковим інтересом.

Звісно головною проблемою цих дослідників поставав брак документальної та архівної бази. Більшість або мала ризикувати, потрапивши в радянську Україну, або користуватись спогадами, мемуарами та свідченнями емігрантів-учасників революції. Натомість в працях істориків діаспори велику увагу приділено міжнародному зв'язку діячок українських урядових структур з окремими жіночими організаціями, їх зусиллям на дипломатичному фронті на користь України. Багато вчених, розуміли свою відповідальність – в часи, коли на території України про жіноцтво в революційних подіях не писали взагалі, історики діаспори могли вільно докладати зусиль для того, щоб ряд жіночих імен не був забутий. Слід додати, що історики діаспори загалом дотримувались державницьких традицій у своїх дослідженнях.

Загалом, наукові розвідки можна поділити на такі, що стосуються окремих діячок, та на комплексні дослідження про жінок під час національно-визвольних процесів першої третини XX століття. Окремі наукові розвідки про діячок з'являються як особиста зацікавленість деяких істориків, або ж з метою відновлення справедливості щодо забутих жіночих прізвищ. Більш комплексні дослідження написані з урахуванням методології жіночої та гендерної історії, з'являються у кінці 1960-х-1970-х роках XX століття і пізніше. Це пов'язано з відповідним розвитком жіночих та гендерних студій у західних країнах, зверненням до історії повсякденності. До того ж слід вказати на те, що друкували подібні доробки у 1930-х-1950-х роках частіше у вигляді статей до журналів жіночих українських закордонних організацій. Авторські ґрунтовні історичні дослідження про жінок в

національно-визвольних процесах першої половини двадцятого століття з'являються пізніше. У 1930-х-1950-х роках авторство подібних розвідок не часто належить професійним історикам. Якщо відкинути спогади учасників подій, які є основою джерельної бази дослідження, то автори цих статей – редактори, громадські діячі, письменники, які емігрували після окупації більшовиками України. Періодичні видання, у яких друкуються перші спроби систематизації жіночого досвіду під час революційних подій – це перш за все Альманах української Жіночої Громади в Нью-Йорку. Як приклад, в 1931 році у ньому згадується про діячку Української революції Софію Русову, та її професійні досягнення, а також ряд прізвищ жінок - учасниць громадсько-політичного життя 1917-1921 років [130, с. 120-121]. Не можна не відзначити, що чимало жіночих союзів та організацій за кордоном не віддалялись від українського дискурсу, або ж навіть ставили за мету визволення України. Такі ідеї простежуються у їхніх виданнях на кшталт Ювілейного збірника організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 25-річчя від заснування – у статті «На службі рідного народу» [174, с. 16-21; 227, с. 21-24]. Редакторка Наталія Когуська-Левенець писала про Софію Русову в канадському виданні присвяченому історії Союзу Українок Канади за 1952 рік. Біографію Русової аналізувала філологиня Галина Лащенко в своїй статті у журналі Союзу українок Америки за 1966 рік [179; 188]. Чимало статей було надруковано у журналі «Наше життя». Цей журнал видавав Союз Українок Америки з 1944 року, і в ньому неодноразово підіймалися теми про участь жіноцтва в національно-визвольній війні 1917-1921 років. В цьому ж виданні неодноразово публікувались статті про жіноцтво в національно-визвольній війні, як стаття згаданої вище філологині Галини Лащенко «Із зброєю в руках» опублікована в декількох номерах за 1956 рік, в якій надруковано чимало прізвищ воячок, зв'язкових та лікарів [187]. Ще одне видання – часопис Організації Українок Канади «Жіночий світ» неодноразово публікував матеріали присвячені політичній активності жінок. Це, наприклад стаття одного з засновників Української військової організації, редактора Осипа Навроцького «Українське жіноцтво в боротьбі за волю України» [200]. Продовжуючи огляд праць діаспори, не можна оминати увагою журнал «Дороговказ: орган вояцької думки і

чину» Торонто. Крім спогадів учасниць подій, як джерельної бази, у виданні 1965 році містяться статті, присвячені аналізу окремих доль жінок української визвольної боротьби. Автор однієї з праць – полковник армії УНР Василь Задоянний [158].

Другий етап пов'язаний з комплексними історичними дослідженнями відзначений доробком дослідниці жіночого руху Ірени Книш, яка видала працю «Відгуки часу» у Вінніпезі в 1972 році. У ній вона досліджує роботу Всеукраїнського жіночого з'їзду 1917 року у Києві. Ірена Книш зазначає, що «Українські жінки рішуче й сміливо виступили за українську державність...». В дослідженні Книш підкреслює, що жінки зіграли велику роль у консолідації еліт навколо ідеї незалежної України в 1917 році. Вона приписує жінкам того часу вміння протистояти москвофільським настроям, та публічний захист національних меншин, непохитне слідування ідеї суверенної, соборної Української держави [172, с. 43]. Велике за обсягом дослідження належить авторству вище згаданого Василя Задоянного «Пам'ятна книга: П'ятдесятліття союзу бувших українських вояків в Канаді», яке була видане в 1987. Там він зазначає, що про жінок в національній боротьбі досліджень на той час майже немає. Задоянний підкреслює, що їхня праця заслуговує на оцінку та пам'ять [157, с. 429]. Автор, чи не вперше порушує саме проблему малодослідженості участі жінок в цих революційних подіях, незважаючи на той факт, що праць та спогадів загального характеру про ті часи було більш ніж достатньо. У нью-йоркському виданні «Визначні українські жінки: матеріали і гутірки», проаналізована доля багатьох жінок української історії, в тому числі діячок Української революції – Хариті Кононенко, Зінаїди Мірної. Автори – громадські діячі Софія О. Бура та Данило Чайковський [128].

На цьому праці діаспори не закінчуються – одна з яскравих представниць державницької школи української історіографії Наталія Полонська-Василенко в 1969 році видала працю «Видатні жінки України», в Канаді. Там вона систематизує ряд жіночих прізвищ, які проявили себе під час революції і до прикладу зазначає, що «до Центральної ради було обрано 11 жінок: Л. М. Старицьку-Черняхівську, М. С. Грушевську, О. О. Грушевську, С. Ф. Русову, З. Мірну, О. Пащенко,

В. О'Коннор-Вілінську, Л. Яновську, Любинську, Нечаївську та М. Іщуніну» [219, с. 146-151].

Український письменник Олександр Луговий в 1942 році, в Канаді видав комплексну працю «Визначне жіноцтво України: історичні життєписи». Представлені персоналії поділяються автором за періодами української історії. В розділі про діячок культурно-громадського та національного напрямку автор аналізує умови в яких доводилось працювати жінкам під час національно-визвольної боротьби на території Західної та Наддніпрянської України. Автор також приділяє увагу тому, як саме склалась доля цих жінок після остаточної більшовицької окупації. Частини його роботи були опубліковані в американському журналі Союзу Українок Америки «Наше життя» в 1974 році, де увага була приділена Марусі Тарасенко, Марії Соколовській, Вірі Бабенко [190, с. 196-226]. Ще одне важливе видання історикині Марти Богачевської-Хом'як, було надруковане в Канаді у 1988 році під назвою «Білим по білому: Жінки в громадському житті України». Дослідження було надруковане і в незалежній Україні в 1995 році. У ньому дослідниця присвятила третій розділ «Національно-визвольні змагання» жінкам під час державотворчих процесів періоду Центральної Ради, Директорії УНР, Гетьманату [124].

Окремі згадки про жінок можемо знайти і у комплексних працях присвячених національно-визвольним змаганням. Як доказ того, що багато вчених переймались долею як своїх співвітчизників, так і можливістю збереження їх творчого надбання, можна привести згадку про Надію Суровцову в історика та літературознавця Григорія Костюка «Зустрічі і прощання: Спогади», де він пише про ув'язнення однієї з діячок часів Української революції – Надії Суровцової радянською владою [19, с. 373]. Крім цього він згадує про конфіскацію написаних нею спогадів, де містилось багато інформації про її діяльність на користь УНР. В іншому виданні автор пише про ще одну громадсько-політичну діячку доби національно-визвольного руху – Галину Журбу [18, с. 315-320].

Звісно ці дослідження можуть поскаржитись на деякий брак джерельної бази, архівних даних. Тим не менше, ці праці є цінними та корисними для нас, адже

створювались у період, коли на батьківщині історики були під тиском комуністичної ідеології, і не могли вільно дослідити у своїх роботах цей період української історії. За кордоном Українська революція й подальші події, та й участь жінок в них, стала одним з важливих напрямків історичних досліджень.

Видання не обмежувались лише Канадою чи Сполученими Штатами Америки. Зокрема, у Франції в 1970 році видається книга авторства історика і педагога Івана Кузича-Березовського під назвою «Жінка і держава». В цій праці, автор досліджує взаємодію жінок з державою, як інституцією, фокусуючись здебільшого на княжій добі, але також аналізує події Української революції, висвітлює ставлення жінок до цих подій, їхню участь в них [184]. Також, у місячнику Української видавничої спілки Лондона за 1963 рік міститься стаття Ірени Книш «Останній салют Олени Степанів», де вона розглядає, як саме ця діячка зустріла буремні події 1917 року й стала їх активною учасницею [173]. Історик Євген Онацький опублікував інформацію про зв'язкову українських повстанських штабів Віру Бабенко в «Українській малій енциклопедії» виданій в 1957 році в Аргентині. Там автор коротко описує біографію повстанки, її трагічне коротке життя [268, с. 63].

Після поразки Української революції й окупації більшовицькою владою території України, боротьба за українську державність переноситься на західноукраїнські землі. Тут ми маємо дещо інакшу специфіку історіографії. Серед ранніх досліджень щодо жіноцтва на політичній арені в цей період, слід згадати напрацювання галицької громадської діячки Евстахії Тишинської – у своїх працях вона критикувала радянську політику стосовно жінок, та зосереджувались зокрема на католицькому русі [241]. При цьому авторка підкреслювала важливість консолідації українського жіноцтва, та необхідність активності на громадянській ниві. Цікавою є праця авторства громадського діяча та публіциста Осипа Назарука, видана у 1936 році у Львові – «Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим», де автор порушує питання активності жіноцтва на шляху оформлення української нації [201].

Правозахисниця, письменниця Мілена Рудницька, у праці 1934 року «Українська дійсність і завдання жінки», власними логічними розмірковуваннями

приходить до необхідності політичної рівноправності жінок та чоловіків [143, с. 195]. Не можна не згадати і польську вчену, яка викладала у Львові, – Луцію Харевічеву. Свою окрему працю «Український жіночий рух», вона присвятила українському жіноцтву [106]. Сучасниця Рудницької – Олена Кисилівська – письменниця й одна з перших українських феміністок з 1923 по 1939 видавала й редагувала коломийський часопис «Жіноча воля», де містилось багато статей про громадську активність жінок [266].

Окремі статті про жіночий внесок у визвольну боротьбу виходять в Коломії в 1928 та 1937 роках авторства Зінаїди Мірної, яка сама була членкинею Української Центральної Ради у 1917 році. У своїх статтях вона аналізує внесок жіноцтва у працю Центральної Ради, розмірковує про зміни у становищі жінки в суспільстві, які принесла революція. Відстоюючи право жінки на працю вона докладала чимало зусиль, щоб прізвища жінок, які віддавали сили та час на розбудову держави, не були забуті [32].

Ще одна праця, написана одразу після вказаних подій, – зауваження українського графіка та мистецтвознавця Павла Ковжуна. У своїй праці «Жінки у Визвольній війні: історії, біографії, спогади. 1917 – 1930» його цитує Роман Коваль. У статті «Українська жінка в огні революції» написаної від імені його матері Марії Пеньковської, Ковжун акцентує, що за двадцять років, які минули від часів революції, зроблено занадто мало для дослідження ролі жінки в цих подіях, зважаючи на те, що поступово прізвища та героїчні дії учасниць забуваються: «Ми забуваємо, не шануємо тих героїнок, що в революції, в боях за волю і під стінами тюремних мурів проливали свою кров, кров українських жінок за краще завтра Нації». Марія Пеньковська, акцентує увагу на лікарках, свідомих революціонерках, письменницях, які ризикували власним життям заради справи відродження держави. У цьому матеріалі, вказується на масштабність процесу – жінки по всій Україні, від Житомирщини до Катеринославщини і далі, проявляли себе в різних ролях на користь однієї справи [211].

Отже, говорити про наявність ґрунтовних досліджень післяреволюційного періоду на західноукраїнських землях, які були б сфокусовані на жіноцтві під час

національно-визвольних змагань ми не можемо. Наявні фрагментарні дослідження, або поодинокі заклики звернути увагу на ігнорований аспект цього процесу, який мав місце в українській історії. Також, слід додати, що більшість статей про жінок мають характер джерел – це спогади них самих, або їхніх родичів, побратимів, а не історичні дослідження.

1.1.4. Історіографія часів Незалежності

З надбанням Україною незалежності дослідження у напрямку жіночих студій, та безпосередньо Української революції отримали нове дихання. З 1990-х років двадцятого століття видано чимало праць про жіноцтво, як учасниць державотворчих процесів. Щоправда багато перших ґрунтовних досліджень, як наприклад Б. Андрусишина, аналізуючи соціальні процеси періоду революції, зосереджуються на становищі жінок-робітниць. Здебільшого аналізуються умови праці жінок, політика щодо жіночого питання урядів України [110]. Дослідження щодо участі українок безпосередньо в національно-визвольному русі з'являються пізніше. В 90-х роках двадцятого століття, в Україні починають діяти науково-дослідні центри, що вивчають становище жінок [231, с. 204]. В цей час подібні дослідження вже починають виокремлюватись в окремий напрям. Велика частина досліджень фокусуються лише на освітній, медичній, просвітницькій чи педагогічній діяльності жінки – сфери, в яких дійсно в той час жінки реалізовували себе найчастіше. Як приклад, можна привести працю Парасковії Дутчак про культурно-просвітницьку діяльність українських жіночих організацій на Західній Україні в 1920-х-1930-х роках двадцятого століття [256]. Аспекти пов'язані з політичною чи воєнною діяльністю потрапили в поле зору дослідників дещо пізніше. Часто праці несли загальний характер – досліджувались біографії видатних жінок України починаючи з княжої доби. Відповідно дослідження про період національно-визвольної війни двадцятого століття поставали як частина загальноісторичного процесу емансипації жінок. Тут ми не можемо оминати увагою важливі дослідження 1990-х років – наприклад, напрацювання Олеся Козулі 1993 року «Жінки в історії України», де окремий розділ «У громадянській війні не жіноче обличчя» присвячений жінкам, що проявили себе під час революції. Автор

доводить, що історія жіночої суспільної активності під час національно-визвольної війни двадцятого століття закономірна, оскільки цьому передували численні прояви жінок, як громадських та культурних діячок в усі періоди української історії [181].

Людмила Смоляр – українська історикиня, видала в 1999 році монографію «Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогоденні», де ґрунтовно досліджує трансформацію жіночого образу впродовж української історії, а в розділі «Жінка України ХІХ – початку ХХ століття» досліджує, в тому числі біографії політично активних жінок до окупації більшовиків території України. Авторка підкреслює, що жінки того періоду фокусувались більше не на власних кар'єрних цілях, а на звільненні України, як чи не головному завданню в житті [229, с. 76-110].

Зі здобуттям незалежності в Україні виходять праці історика Марти Богачевської-Хом'як, які до цього видавались за кордоном. Це, перш за все видання 1993 року «Дума України – жіночого роду». В цій праці дослідниця детально аналізує організаторську роботу жінок, їхнє відношення до політики українських урядів під час революції. Авторка досліджує мотивацію жінок – учасниць державотворчого процесу, те як саме вони намагались налагодити громадське життя. Історик приходить до висновку, що рівноправність жінок поширювалась аж до воєнної сфери, а також, що жінки відчайдушно шукали варіанти порятунку нації [123].

Початок двадцять першого століття відзначається намаганням систематизувати дані щодо масштабів подій 1917-1921 років, про що наприклад свідчить праця історика Ярослава Тинченка [272]. Або це доробок авторства Владислава Верстюка та Тетяни Осташко – «Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник», де автори систематизують прізвища діячів УЦР, згадуючи і жінок-учасниць державобудування цього періоду [259].

Як наслідок, подібні дослідження більш спеціалізованого характеру починають проводитись і щодо участі жіноцтва у всіх сферах життя впродовж української історії. Опублікована праця енциклопедичного характеру під редакцією Орлик М. А. «Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник» [269].

Слід згадати також дослідження видане у 2004 році під редакцією українського етнолога, історика Валентини Борисенко. В розділі «В обороні національних прав» розглянуто діяльність таких жіночих персоналіїв, як Ольга Бесараб, Софія Русова і не тільки. В статтях про цих діячок авторства різних дослідників проаналізовано не лише біографії діячок, а й спогади про них їхніх членів родин, сучасників [126, с. 124-163]. Жіноцтво в суспільно-державницьких процесах вивчає в цей період історикиня Оксана Маланчук-Рибак, яка фокусується здебільшого на Західній Україні, про що свідчать її статті та монографії [192; 193; 194].

Паралельно, подібні дослідження в Україні все більше починають торкатись безпосередньо жіночих персоналій періоду Української революції і аналізу їхньої біографії. Наприклад, стаття Лілії Гонюкової 2000 року видана в журналі «Етнічна історія народів Європи» досліджує постать Софії Русової – її діяльність на користь України за кордоном, численні виступи та аналізує відношення до активної діяльності цієї жінки з боку інших видатних діячів революції [140]. Софія Русова в силу її різнобічної діяльності – від культурно-освітньої до політичної, стала героїнею багатьох досліджень сучасних істориків. Можна навести статтю І. Зайченко «До питання про історіографію дослідження творчої спадщини С. Ф. Русової» [159]. Напрацювання історика Оксани Джус 2002 року – «Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції», досліджує діяльність Русової після поразки Української революції, за кордоном. У дослідженні окремою частиною виділена громадсько-політична активність діячки, її ставлення до більшовизму, принципи, яких вона дотримувалась відстоюючи Україну на міжнародній арені [147]. Дослідження Оксани Петренко «Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні і вихованні», аналізує внесок Русової в педагогіку та умови в яких ця жінка діяла та творила [212]. Більш глибоке й детальне дослідження про Русову Оксани Джус 2016 року «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)», видання якого приурочене до її 160-того дня народження, включає в себе спогади самої діячки, наводяться цитати з оточення Русової про неї. В дослідженні систематизуються віхи її біографії [146].

Ближче до 2010-х починають з'являтися як біографічні розвідки, так і комплексі дослідження про жінок в національно-визвольному русі. Одна з дослідниць періоду незалежності – Оксана Оніщенко захистила дисертацію у 2008 році за темою «Жінки в суспільно–політичному житті України. 1917 рік». В цьому доробку, історик аналізує вплив революційних подій на повсякденне життя жінок того часу, та на зміни у їх суспільних ролях. Автор наголошує що найчастіше всього жінки реалізовувались у культурно- освітній сфері, але не можна оминати той факт, що з періоду революції 1917-1921 років, жінки починають активно залучатись до політики. Означено також ставлення жіноцтва до національно-визвольного руху, як ці події впливали на них, як особистостей [258]. На подібну тему існує також стаття Оксани Оніщенко «Жінки в Українській Центральній Раді», де розглянуто обсяг та напрямки роботи жінок в державних установах часів Української революції [205]. Ще одна стаття цієї авторки «Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року» аналізує кількісний склад жіноцтва задіяного у різних професіях з 1917 року та умови праці жінок. Автор приходить до висновку що з цього періоду перед жінками ширше відкриваються двері до сфер від медицини до юриспруденції, та державного управління [206].

Не можна оминати увагою і напрацювання Ольги Бежук, перш за все це її статті «Участь жіноцтва в українському національно-визвольному русі початку XX століття», або «Участь О. Левицької-Басараб у роботі диппредставництв ЗУНР та УНР», де авторка доводить що жінки активно освоювали сферу, яка раніше, до національно-визвольного руху була для них закритою. Автор підкреслює що здобутий досвід не минув даремно, і навіть після поразки революції жінки змогли зорганізуватись за кордоном продовживши свій внесок в українську справу [113; 114].

Історична розвідка Тетяни Орлової, присвячена історіографії, «Жінка в історії України: історіографія XX – початку XXI століття», аналізує як трансформувались подібні дослідження впродовж двадцятого століття. Також слід звернути увагу на її більш вузьке дослідження «Жінки в революціях: українська історіографія XX –

початку ХХІ ст.», де авторка підкреслює значення революції, як суспільного процесу для жіноцтва [209].

Як вже було зазначено, з початком двадцять першого століття дослідження у напрямку жіночих студій починають набувати характеру біографічних розвідок. Як приклад, можна навести статті про Харитину Пекарчук, публікації про яку до незалежності, можна було зустріти лише серед науковців діаспори. Доробок Андрія Іванця «До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр.)», видається вже в незалежній Україні [161]. Про цю діячку писав історик Роман Коваль у книзі «Багрянні жнива Української революції. 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань», де цій героїні була присвячена стаття «Прекрасна українка Харитина Пекарчук». Історик аналізує бойовий шлях Харитини, особливості її спогадів виданих за кордоном, що служать джерелом дослідження періоду революції [175]. Також, слід відзначити статтю Ігоря Срібняка «Непоказна звияга (кілька епізодів з життя поручника Армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко), де автор досліджує долю єдиної офіцерки в армії УНР [235].

Продовжуються дослідження про різні аспекти діяльності відомих українок періоду революції. Окрім Харитини Пекарчук, багато зацікавлень серед сучасних дослідників у діяльності журналістки та громадської діячки Надії Суровцової. О. Біличенко досліджує її мемуаристику. Автор, враховуючи жанрові складнощі спогадів, як історичного джерела проводить аналіз тогочасних умов, в яких діяла та жила Надія. Цими спогадами продовжує користуватись історик Наталія Кошова. У своєму дослідженні «Участь Надії Суровцової у становленні та діяльності міністерства закордонних справ 1917–1918 рр.», автор систематизує біографічні дані діячки, наголошуючи на тих фактах біографії, які стосуються її діяльності на міжнародному полі [118]. Цікавою є розвідка П. Синицького, що також фокусується на спогадах Суровцової. Автор наголошує, що це неоціненне джерело з історії Центрально-Східної Європи [226]. Твори, статті самої Суровцової або згадки про неї сучасників було систематизовано у бібліографічному покажчику «Аристократка духу: до 125-ліття від дня народж. Надії Суровцової» [145]. Чимало наукових

досліджень про цю діячку провела історик Людмила Якименко. Серед важливих напрацювань – «Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 pp.): монографія», де аналізуються не лише періоди життя Надії, а й її друковані праці [252]. Стаття видана спільно з Ігорем Кривошеєм направлена на вузький аспект – «Участь Надії Суровцової в українській національно-демократичній революції (1917–1921 pp.)», де автори досліджують шлях діячки до праці в установах УНР, її дотичність до прийняття рішень державної ваги [182].

Варте уваги й дослідження Галини Сокол присвячене видатній письменниці, чие життя змінив 1917 рік – Галині Журбі. У своїй статті «Сторінки біографії Галини Журби» автор досліджує в тому числі, як період національно-визвольної боротьби позначився на письменниці, висвітлює її реакції на події та зміни як у професійному, так і в повсякденному житті [232].

Про зв'язкову УНР Віру Бабенко існує дослідження історика Романа Ковалю [264, с. 14]. Також, цікавою є стаття, що міститься у тижневику «Шлях Перемоги» 2004 року. Автор Віталій Манзуренко розповідає про Марію Волосевич – забуте ім'я героїні національно-визвольного повстання двадцятого століття. Жінка, яка брала особисту участь у Першому Зимовому Поході, має строкату біографію характерну для активних тогочасних жінок – від участі у маніфестаціях 1917 року, до зайняття державницьких посад, від медичної допомоги пораненим до активної діяльності на користь України вже за кордоном [196]. Про неї також існує стаття Юлії Драчук «Марія Волосевич – учасниця Першого Зимового Походу армії УНР» [152].

З останніх доробків – це велика за обсягом праця згаданого історика Романа Ковалю надрукована у 2020 році. Являє собою ґрунтовне дослідження буремних доль учасниць боротьби за незалежність початку двадцятого століття. Це праця «Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930» ґрунтується на документах із ГДА СБУ, ЦДАВО України. Використовуються спогади, щоденники, власні зауваження воячок Армії УНР. У книзі зібрані статті про цих діячок видані за кордоном, свідчення сучасників про боротьбу цих жінок. Представлені також долі учасниць повстансько-партизанського руху. Досліджені різні аспекти діяльності жінок-від урядовиць УНР до сестер-жалібниць на фронті, від воячок до вчительок.

Додані фотоархіви та досліджено долі нащадків видатних героїнь національно-визвольної боротьби [176].

Про Зінаїду Мірну – членкиню Української Центральної Ради, користуючись також і власними спогадами діячки, пише історик Галина Петришина. Зокрема у статті «Гендерні особливості українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст.» автор аналізує взаємозв'язок між прагненням жінок до здобуття незалежності України та персональним прагненням боротися проти гендерної дискримінації. Авторка доводить що ці дві цілі не суперечили, а доповнювали одна одну. Як приклад, вона наводить слова та спогади Зінаїди Мірної [213]. Останні дослідження намагаються висвітлювати погляди жінок на українське суспільство того часу загалом, їхнє відношення до політики українських урядів, думки про те якою має бути незалежна держава Україна, відштовхуючись від своєї освіти та інтересів. Як приклад, стаття І. Фатхутдінової «Роль української жінки в сім'ї та суспільстві», аналізує роль жінки в сім'ї та суспільстві, а саме як змінювалось поле діяльності жінки під впливом зовнішніх політичних процесів, і внутрішніх прагнень жінки до реалізації свого потенціалу. Автор демонструє як змінювались ці ролі поетапно, охоплюючи і революційний 1917 рік [244].

Історик Тетяна Швидченко у статті «Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр.» наголошує на фрагментарності подібних досліджень, порушує проблему багатофункціональності жіноцтва під час драматичних подій національно-визвольної боротьби. Історик охоплює територію як Західної, так і Наддніпрянської України, відзначаючи що жінки активно діяли в цей час на всіх фронтах – від бойових стежок до лікарень, від урядових установ до міжнародних організацій [250]. Проаналізувати переломний момент 1917 року, та які нові можливості жінки отримали с ним, вдалось Ользі Лабур у статті «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 р. в Україні». Зміна гендерних моделей, участь жінок на боці різних за суттю політичних сил – основна увага дослідниці [186].

Про те як формувався тип нової української жінки існує науковий доробок авторства Л. Потапюк «Діяльність жіночих громад в Україні як джерело

забезпечення гендерного паритету (друга половина XIX – перша третина XX століття)», де висвітлено один з аспектів активності жіноцтва, а саме їхнє прагнення до об'єднання в соціально-активну силу та організаторські здібності [220]. Тенденції та зміни у ролях жінок періоду радянської влади досліджує у своїх доробках історикиня Марина Вороніна [135]. Подібні дослідження присутні у напрацюваннях Ірини Савченко, а саме аналітика радянської гендерної політики, в 1920-х, зокрема на території Запоріжжя [223; 224].

Діяльність жінок на західноукраїнських землях після поразки української армії аналізується у дослідженнях про жіночу організацію «Союз українок» з центром у Рівному та його філій на території Волинського воєводства [96]. Останні дослідження порушують проблему радянзації жіночих організацій та їх участь у цьому процесі після радянської окупації західноукраїнських територій [108]. Можна навести приклад останніх досліджень вузького спрямування [210].

Отже, жіночі постаті буремних революційних років, ставали об'єктом дослідження поступово. Для історіографії перших років після революції характерне зосередження досліджень або за кордоном, або на Західній Україні. В цих працях питання про жіноцтво майже не порушується – для дослідників необхідно було осмислити недавні події загалом. Також для цього періоду характерний швидше мемуарний характер – ті хто писав про революцію, часто були самими недавніми її учасниками. З більшовицькою окупацією центр спротиву зосереджується на західноукраїнських землях, де до більшовицької агресії вдається опублікувати достатньо досліджень щодо нещодавніх подій.

Після встановлення радянської влади, наукові розвідки щодо національно-визвольного процесу проводять науковці діаспори – серед них також зустрічаємо учасників Української Революції. Проживання за кордоном колишніх повстанців дещо компенсувало брак джерельної та документальної бази. В таких умовах ми отримуємо дещо більше доробків щодо участі жіноцтва в подіях національно-визвольного руху, адже за кордоном з 1960-х-1970-х років XX століття активно розвиваються жіночі студії, як напрямок історичних досліджень.

В цей час для радянської історіографії характерна ідеологічна заангажованість, ігнорування участі інтелігенції в революційних подіях, представлення національно-визвольного руху, як ворожого для комуністичної пропаганди явища. Жіноцтво, яке фігурує в дослідження радянських істориків – винятково або робітниці та селянки, або ж більшовички які будували радянську державу та боролись з тими самими діячами українських державних утворень, як «контрреволюціонерами».

З настанням незалежності жіночі студії починають потужно вливатись в історичний дискурс. Спочатку власне період національно-визвольної війни стає об'єктом наукових досліджень чималої кількості істориків, а згодом, з розвитком гендерних студій, і жіноцтво, як учасник цих подій. Дослідження як загального характеру щодо становища жінок в цей час, так і вужчі розвідки про різні аспекти діяльності жіночих персоналій, аналіз їхніх мемуарів, листів, біографій і доль – постають як частина української історичної науки та продовжуються зараз. Загальна риса цих досліджень – розуміння науковцями, що цей розділ історії в Україні наповнений прогалинами, незважаючи на зацікавленість та постійні звернення дослідників до цього періоду. Осмислення внеску жінок в побудову української державності лише починає формуватися.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дослідження становлять перш за все мемуари та спогади безпосередніх учасниць подій, спогади інших учасників про них, постанови та законодавчі акти державних утворень 1917-1921 років, періодичні видання. Також, слід додати що об'єкти пошуку в джерелах мають стосуватись саме положення або участі в процесах державотворення жінок – адже дослідження враховує внесок жіноцтва як частини державницьких процесів в період національно-визвольної боротьби.

Щодо характеру постанов, законодавчих актів, періодичних видань цього періоду, потрібно відзначити що їх формування, видання та написання відбувалось в складних умовах частої зміни державних інститутів, або ж в умовах воєнного стану

та постійної загрози ворожого наступу. Через це ми можемо спостерігати або спрощену фіксацію подій, або втрату чималої кількості документальної бази через стрімкі події воєнного характеру. Незважаючи на це, подібні документи дають багато інформації або про правове становище жінок у державних утвореннях цієї доби, або надають прізвища жінок, які були учасницями різного роду засідань.

1.2.1. Джерела особового походження

Якщо звернутись до мемуаристики, то необхідно враховувати специфічність даних джерел. Перш за все це суб'єктивність – адже автор відображає події через призму свого світобачення, виражає свою думку й відношення до певних подій, а це може дещо спотворювати об'єктивну історичну дійсність. З негативних особливостей – це також проблема людської пам'яті – автор може не навмисне змінити у своїх мемуарах певні факти, й таким чином ввести в оману читача. З іншого боку мемуари і спогади оживляють історичну дійсність, демонструють дослідникам як масштабні історичні процеси впливали на долю людей, як саме певні групи населення сприймали історичні події, показують зміни що ставались у їхній свідомості. Для здійснення гендерно направленої дослідження, спогади та мемуари представляють особливу цінність, адже зважаючи на те що жінок – учасниць державотворчих процесів першої третини ХХ століття було не багато, спогади кожної – важливий доробок для кращого розуміння цих процесів з позиції жінки. Дослідниця Оксана Кісь відзначає, що серед особливостей жіночих спогадів – подання унікальних відомостей побут та щоденне життя, увага жінок на мотиваціях вчинків оточуючих. Аналізуючи жіночі спогади ми можемо неодноразово помітити як жінки можуть звертати увагу на інших жінок – а саме зазначати хто ще з їхніх колег присутня на тому чи іншому заході чи зібранні, тощо. Часто жінки відзначають що вони єдині серед чоловіків на подібних зборах, або одні з небагатьох інших жінок. Подібні факти допомагають реконструювати приблизну кількість жіноцтва, як активної частини подій національно-визвольної війни, зважаючи що іноді у спогадах авторки навіть вказують прізвища своїх колежанок.

Мемуари слід розділити на спогади, щоденники та автобіографії. Не можна не відзначити, що видання цих праць було можливим лише на території Західної

України – до 1939 року або за кордоном в період більшовицької окупації більшої частини України. Частину мемуарів могла вилучити радянська влада – і часто подальша доля їх ставала не відомою. Як приклад можна привести складну долю спогадів Надії Суровцової [19, с. 373].

Слід розпочати зі спогадів безпосередніх учасниць політичного життя часів національно-визвольної війни. Одна з таких учасниць це письменниця та громадська діячка Галина Журба. Серед джерел які допомагають нам краще зрозуміти жінку в тих умовах – її спогади та автобіографії [16]. Це надруковані спогади вже за часів незалежності, в яких авторка описує свої враження від подій 1917 року. Що важливо у цих спогадах – її увага до деталей, яскраве емоційне забарвлення тексту, письменниця передає свої відчуття як піднесення на початковому етапі революції, так і смутку, в зв'язку з подіями 1919-1920 років. Галина Журба у своїх спогадах яскраво проявляє особливості жіночих мемуарів, про які писали Оксана Кісь або Оксана Оніщенко, а саме увага до побутових моментів, умов, в яких доводилось працювати та жити. Письменниця описує кожен рік революції, аналізує свої реакції на зміни влади, окупацію з боку більшовиків, прихід поляків в 1920 році та їхній відхід з Києва. Унікальність цих спогадів не лише емоційність, яка дозволяє нам побачити як саме Галина Журба, як представниця політично-активного українського жіноцтва реагувала на буремні події, а й її увага до моментів, на які часто чоловіки не звертають належної уваги. Як наприклад, останній день коли Галина заходить до своєї кімнати, назавжди покидаючи Київ, який займають більшовики, вона бере необхідні речі й думає що можливо це зовсім не надовго [232].

Педагог, громадська діячка, дружина полковника УНР Наталія Дорошенко лишила спогади про часи революції, опубліковані у статті «Початки національної революції на Проскурівщині», де авторка оповідає про початки українських маніфестацій. Одразу спостерігається спільне зі спогадами Галини Журби, а саме в увазі до деталей, на кшталт української символіки на одязі маніфестантів. Авторка пригадує організацію «Просвіти» та закупку книг для бібліотеки в київських книгарнях, а також про конфлікти щодо українізації шкіл з місцевим управлінням налаштованим проти української влади [13].

Ще одна громадська діячка, яка надрукувала декілька доробків одразу після буремних подій, свідком і учасницею яких була сама – це журналістка Харитя Кононенко. Слід зазначити, що Харитя Кононенко навчалась в Києві, під час подій Української революції. Свої враження вона акумулює в декількох статтях, а саме – «Дні маніфестації (спогад з перших днів революції 1917 р)», яку видано у Львові в 1936 році, та «Перші дні революції (переживання середньошкільниці)», яку видано в 1937 так само у Львові. Вона пише про загальний настрій піднесення, про участь безпосередньо її, разом зі своїми товаришками у маніфестації 19 березня 1917 року. Її спогади про несення жовто-блакитних стрічок, співи гімну «Ще не вмерла Україна», підкреслюють настрій єднання, активну участь у виступах більшості груп населення, в том числі жінок різного віку. Окрім спостережень за подіями, Кононенко створила власний жіночий гурток, що складався з прихильниць побудови вільної Української держави, про що також згадує в цих виданнях [17].

До важливих джерел можемо віднести спогади Лесі Кривицької – актриси Державного народного театру УНР. У одному з номерів «Літопису Червоної Калини» 1935 року у Львові, авторка згадує буремні події революції, її спілкування з видатними діячами часів УНР, суспільні настрої тієї доби. Зі спогадів ми можемо почерпнути інформацію, як саме революційні події відобразились на роботі актриси в Українському державному театрі, та на її емоційному стані. Для цих спогадів також характерна увага авторки до деталей, деяка емоційність викладу [21].

Варті уваги спогади Тамари Петрів – вдови генерала УНР Всеволода Петрова. Надруковані в Торонто в «Бюлетні Союзу бувших українських вояків Канади» (з липня 1964 року- «Дороговказ: орган вояцької думки і чину»), її статті «Весна 1917-го року в Києві», або «Сорок років тому (Літо 1920 року. Потяг Головного Отамана), оповідають про буремні події, початок революції, піднесений настрій навколо, від відчуття «відродження країни». Авторка згадує свою роботу в Персональному Відділі Міністерства Внутрішніх Справ УНР, виказує свої сподівання про повернення в Україну під час еміграції в 1920 році. Можемо бачити що активна громадська діяльність Тамари Петрів почалась одразу зі студентських років,

виражає свою готовність, бажання по-максимуму проявити себе на державній арені [39].

У Романа Ковалю міститься спогад Юлії Кіцери, яка працювала старшим діловодом в Державному контролі УНР, та була звільнена через скорочення штатів. Незважаючи на це, її короткий спогад оповідає нам про можливості кар'єрного зростання в цей час [263]. Згадки про відношення до подій з боку жінки, яка проживала в часи національно-визвольної війни на території Західної України можемо знайти у спогадах Іванни Блажкевич – письменниці та просвітниці яка активно займалась просвітницькою роботою в ЗУНР (далі – Західноукраїнська Народна Республіка) [5].

Окремої уваги заслуговують спогади Надії Суровцової – журналістки, діячки часів революції. Джерела що відносяться до неї – це достатньо об'ємні напрацювання у вигляді спогадів, а також листи. Все це було видано вже після здобуття незалежності України. «Спогади» Надії Суровцової – ґрунтовно викладений і систематизований матеріал, де авторка згадує найважливіші віхи своєї долі. Аналізуючи їх ми можемо бачити і професійний розвиток тогочасної жінки – громадської діячки, і її кар'єрні можливості, та досягнення. Крім цього, спогади Надії надають нам інформацію про те як саме вона реагувала, як особистість на суспільні зміни. Часто там ми зустрічаємо її зауваження щодо того, як мало жінок навколо неї діяло, як вона на засіданнях щодо різних державницьких питань опинялась єдиною жінкою серед чоловіків. В цих спогадах ми бачимо те, що зустрічали в мемуарах жінок згаданих вище – переймання державними справами, долею української справи. Діяння на благо країни в еміграції, також є частиною спогадів Суровцової. В її мемуарах яскраво відстежується особливість жіночої мемуаристики – систематизованість поєднана з деякою емоційністю викладу, та рефлексіями щодо неспокійних подій першої третини ХХ століття. Але це лише допомагає краще зрозуміти становище жінки на тогочасному історичному тлі [60].

Серед джерел ми також можемо звернутись до спогадів Катерини Антонович – авторки вже зазначеної вище статті про членкиню Центральної Ради – Зінаїду Мірну. Педагогиня, професорка, Катерина Антонович написала декілька томів «З

моїх споминів», п'ятий том яких оповідає нам про події першої третини двадцятого століття. Ці праці були видані в Канаді в 1973 році [1]. Катерина Антонович в розділі «Революція іде» згадує як поступово починають вільно вживати українську мову в різних установах, де до цього панувала російська, описує початок діяльності Центральної Ради. Катерина Антонович звертає увагу на вивіски крамниць які також стали українськими, пригадує інших діячок цього періоду – Зінаїду Мірну і Софію Русову. Також авторка поіменно згадує імена визначних професорок різних галузей, які викладали в цей період [1].

Згадана в мемуарах Катерини Антонович – Софія Русова також лишила чималий об'єм спогадів. «Мої спомини» видані у Львові у 1937 році розповідають про діяльність Софії Русової у педагогічній справі, її переймання справою українізації освіти, вихованню наступного патріотичного покоління. Русова згадує своє спілкування з лідерами Української революції, свою діяльність поза педагогікою, а також зусилля для продовження української справи за кордоном. Як і для спогадів інших діячок, для спогадів Русової характерні зауваження щодо становища, коли вона опинялась єдиною або однією з небагатьох жінок на важливих засіданнях. В спогадах ми можемо поетапно простежити її професійні успіхи. У них, вона зазначає що жінки не лише стали активніше під час революції розвивати свою майстерність у сфері науки, мистецтва, літератури, але й показали себе відданими українській справі політичними діячками [45].

Людмила Старицька-Черняхівська- членкиня Центральної Ради також описала свої враження й роздуми у спогадах про перші хвилини революції. Її мемуари наповнені деталями про першу демонстрацію, перші засідання Центральної Ради [58].

Свідком подій стала і видатна історик Наталія Полонська-Василенко. Цінність її спогадів – якісний аналіз подій з точки зору історика. Вона описує розстановку сил на момент 1917 року, згадує процес українізації військових частин. Наталія Полонська-Василенко починає давати лекції в Києві в нових умовах, й з радістю помічає як багато жінок цікавляться її курсами археології. Наталія радіє тому, як багато людей приходять на її лекції та дивуються «що археологію можна читати

інтересно, і хотять переконатися, що це правда». Фоном авторка описує пануючу напругу в суспільстві, хаос. Спогади відзначаються і її особистими переживаннями, і аналізом нових суспільних явищ в силу професії авторки [219].

Українська письменниця, громадська діячка, дружина президента Української Народної Республіки в екзилі Андрія Лівницького, Марія Лівницька також залишила мемуари. «На грані двох епох» було видано в Нью-Йорку в 1972 році. Розділ «У вирі революції» оповідає нам про спостереження Марії за подіями. Сама вона як пише не брала участі в революції, через маленький вік дітей, але все таки її поміч для української справи була очевидна. Наприклад, Марія згадує, як вона пояснювала селянам зміст Першого Універсалу, і як намагалась пояснити їм що таке автономія для України. Спільне з вищезгаданими діячками – покладання великих надій на революційні події, піднесений настрій першого етапу революції. Як свідок приходу більшовиків, денікінців, Марія залишила цінні спогади про участь в революції різних груп населення, їхні сподівання, прагнення, симпатії до різних політичних сил. Містяться її спогади про вимушену еміграцію [27]. З недоліків цих мемуарів – недостатність індивідуального датування, а також, як зазначив у своїй рецензії український бібліограф Лев Биковський – цей доробок з «документу доби» переходить подекуди у «прозовий нарис» [117]. Не можна оминати увагою Анну Кондратченкову – голова «Просвіти» в місті Брацлаві в 1917 році, яка проводила не дивлячись ні на що активну просвітницьку роботу, про що говорять окремі уривки її спогадів [48].

Про період Гетьманату очима жіноцтва можемо почерпнути інформацію зі спогадів родичок Павла Скоропадського. Це спогади його дочки Олени Отт-Скоропадської [35]. Їх вона писала в якості свідка буремних подій. Спогади наповнені деталями родинного життя, та цікавими зауваженнями щодо політичної діяльності батька. Інша дочка гетьмана також лишила спогади – це Єлизавета Кужім-Скоропадська [53, с. 402-420]. З її спогадів можна почерпнути інформацію про характер особистості Гетьмана, але поза увагою вона не лишає і політичні обставини – про сподівання, надії та бачення майбутнього України можна дізнатися з них.

Аналізуючи ці спогади ми можемо побачити як спільне, так і відмінне у долях цих жінок. Спільним можна назвати піднесений настрій оповідачок на початку революції, й розчарування, втома після поразки українських сил. Загалом всі свої зусилля ці жінки спрямовували на державобудування мирними шляхами – намагались брати участь в діяльності органів влади, займались освітою, журналістикою на користь української справи. У своїх спогадах вони оповідають не лише про власну діяльність. Особливо цінним є їхні спостереження щодо суспільних змін внаслідок революції, настроїв які панували навколо.

Переходячи ж до жінок-воячок, слід відзначити що їх також було не мало. Ці жінки робили величезні зусилля, адже якщо громадсько-політична робота жінки витікала з того факту, що культурно-освітніми справами жінки займались і в кінці XIX – на початку XX століття, то військова сфера традиційно лишалась за чоловіками. А значить, і характер їхньої діяльності, й життєвий шлях буде відрізнятись.

Одна з відомих воячок часів національно-визвольної війни першої третини XX століття – це Харитина Пекарчук. Це хорунжа армії УНР, яка першою отримала державну нагороду України. Її спогади надруковані в США у 1969 році в номерах журналу «Наше життя». В цих статтях ми можемо прочитати детальні згадки Харитини про її роботу медсестрою, про участь в бойових діях на першій лінії. Спогади дають нам цінну інформацію про її здобутки в воєнній кар'єрі, наприклад у складі 1-ї сотні кінного Мазепинського полку Армії УНР в 1919 році вона виступила в Зимовий похід, за що й отримала згодом нагороди. Вони поєднують в собі гарний аналіз того що відбувалось, увагу до деталей, в спогадах приділено увагу і емоціям авторки – щодо вимушеної еміграції, до втрати близьких, до поразки Української революції. Яскраво видно характер самої Харитини Пекарчук, але при цьому особисті переживання не перекривають чіткість викладу. З цих спогадів ми також можемо почерпнути унікальну інформацію про те, як жінка в цей час воювала на рівні з чоловіками, у чому полягала особливість її становища, з якими труднощами вона зіштовхувалась, які цінності плекала [36]. Ще раніше, в 1964 році в журналі «Дороговказ: орган вояцької думки і чину» було надруковано спогади Харитини

«Моя служба в Україні, як вояка», де авторка згадує участь в подіях 1917-1921 років [37].

Розвідниця, військова Тетяна Михайлівська-Цимбал надрукувала свої мемуари в Буенос-Айресі в 1977 році під назвою «З військового гнізда». У них вона детально оповідає про події основних віх життя – дитинство, юність, про початок подій 1917 року. Зафіксувала авторка і свій перехід від культурницької до повстанської діяльності [30].

Цікавим є деталь яка об'єднує спогади цих жінок – під час революції вони свідомо полишили мирні заняття й професійний шлях згідно здобутої освіти, й вирішили принести користь державі зі зброєю в руках.

Не всі діячки лишили безпосередньо власні мемуари чи автобіографії. Серед причин – не бажання повертатись до пережитих подій. Про таке зокрема зазначає Ганна Совачева – дружина військового лікаря УНР [54]. Це могло бути коротке трагічне життя, коли жінки не встигли написати спогади або не мали часу вести щоденники, або ж їхнє життя закінчувалось загибеллю, розстрілом чи арештом. Іноді в подібних випадках, окремі згадки про них ми можемо знайти серед статей, творів, мемуарів їхніх знайомих, родичів, побратимів, товаришів, які були свідками їхньої звитяги й не хотіли щоб імена цих жінок назавжди лишились невідомими.

Зазначене ми спостерігаємо, у випадку з Вірою Бабенко – зв'язковою та розвідницею, яка не лишила спогадів безпосередньо, адже прожила коротке трагічне життя. Про неї залишив спогади сучасник, однокласник І. Горішний у виданні «Бюлетень Союзу бувших українських вояків Канади» у статті під назвою «Пам'яті Вірі Бабенко». Там автор виказує своє почуття обов'язку перед цією героїчною жінкою. Також доволі детально описує її шкільні роки. З спогадів ми можемо простежити як формується її особистість, як справжньої патріотки, відзначити момент, коли ця молода дівчина стає на шлях боротьби за Україну. Автор описує її відповідальне ставлення до бойових завдань, розум, цілеспрямованість, відданість Україні до останнього подиху [9].

Ще одна діячка цього періоду – підпільниця, зв'язкова штабу Армії Української Народної Республіки, Марія Тарасенко, також своїх спогадів не

лишила, але знаходимо інформацію про неї у її сучасника – історика Ігоря Лоського. Надрукована його праця була аж у 2009 році у газеті «Незборима нація». У короткому спогаді автор згадує про те як Марія Тарасенко з роботи в «Просвіті» йде на фронт, про подальшу її долю про яку він довідався у її матері [28].

Хоча про життєпис деяких військових діячок дізнаємось не з їхніх власних спогадів, а зі свідчень сучасників, в них також приділена увага таким моментам як зміна гендерних ролей. І Ігор Лоський, і І. Горішний пишуть про необхідність додаткового висвітлення жіночих постатей історії Української революції, наголошуючи на багатьох загублених прізвищах сміливих воячок. Не можна оминати увагою уривки спогадів ще однієї воячки, які надруковані в статті Михайла Середи в «Літописі Червоної Калини» – Йосипини Лисогорової. Її спогади стосуються власного бойового шляху, боротьби з більшовиками, вона неодноразово говорить про відданість українській справі. Одна з описаних яскравих сторінок біографії – участь у Листопадовому рейді [49].

Спогади багатьох жінок говорять нам про іншу важливу професію – санітарного лікаря. У журналі «Наше життя», у декількох номерах надрукована стаття Совачевої Ганни – дружини військового лікаря УНР «Крізь пориви життя. Спогади – війна і визвольні змагання», де авторка згадує численні деталі військових буднів та працю в шпиталі. Сама Ганна була акторкою, але з початком революції маючи вже лікарський досвід, присвячує себе українській справі і допомозі пораненим. У цьому ж виданні 1955 року є стаття Совачевої «З наших визвольних змагань», де Ганна згадує чимало інших прізвищ жінок які пожертвували своїм життям заради України. Згадує імена розвідниць, та воячок. Як і в мемуарах інших жінок, ми бачимо як авторка уважно ставиться до своїх колежанок, які проявляли себе в нових умовах у різних, але однаково корисних ролях для української державності. Вона намагається згадати їх імена й зауважує, що багато прізвищ цих героїнь загубились у вирі революції. Також Совачева наголошує, що багато цих учасниць національно-визвольної війни вже емігрувавши, все ж не були схильні писати мемуари про пережиті події [54].

Слід зазначити, що деякі медицині діяли на стику військової та лікарської зайнятості. Такий приклад надається Іриною Шмигельською-Климкевич. Вчителька за освітою, вона працювала санітарним лікарем при Козацькім Загоні ім. Гонти. Згодом Ірина взяла до рук зброю. Про неї, та її товаришку Марійку Махницьку згадується в львівському виданні «Календар Червоної Калини» за 1925 рік. Автор – особисто знайомий з Іриною, наголошує на важливості того, щоб жіночі імена визвольної війни були почуті [61].

Схожа діяльність на стику військової й медичної була і у Христини Сушко. Про неї можна зустріти спогад А. Гришина у виданні «Дороговказ: орган вояцької думки і чину» 1967 року. Відзначена сміливість Христини, її самовіддана медична діяльність на фронті. Про її долю надруковано й у часописі «Син України» 1920 року. Автор згадує про її поневіряння, подальшу долю після порятунку з більшовицького полону [11].

У праці Романа Ковалю та Віктора Моренця «Подебрадський полк» Армії УНР» є уривки спогадів дружини генерал-хорунжого армії УНР Олексі Алмазова – Терези Алмазової. Будучи німкенню, вона згадує як допомагала українському визвольному руху, спрямованого проти більшовицьких окупантів [177, с. 34-35].

Цікавим є спогад полковника армії УНР Олександра Вишнівського «Наша Світланка». У американському журналі «Голос Комбатанта» за 1959 рік він описує своє знайомство з Світланою Харченко – полковою лікаркою 7-го Синього полку 3-ї піхотної Стрілецької дивізії Армії УНР. Автор пише про те, як навіть ще не закінчивши навчання на медичному факультеті Світлана стала помічником полкового лікаря. У цих спогадах автор підкреслює як Світлана прагнула бути корисною для української справи, як керуючи санітарним відділом особисто допомагала бійцям на передовій лаві [7].

Діяч Катеринославської «Просвіти», військовий художник при штабі Армії УНР публікує чимало матеріалу у «Літописі Червоної калини» – щомісячному виданні львівського видавництва «Червона калина», що виходило в 1929-1939 роках, та публікувало статті, спогади учасників Української революції. Його стаття «Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р.», яка вийшла у кількох номерах

видання, містить багато матеріалу про лікарів, воячок української армії, їх власні спогади та долі. В тому ж виданні, в 1931 році міститься стаття «Тихі герої», присвячена вище згаданій Вірі Бабенко – розвідниці та посланцю окружного катеринославського штабу до уряду УНР [29]. Ці спогади доповнюють виклад біографій жіночих персоналій часів революції авторства Михайла Середи. Це перш за все, спогади Насті Линкової – медичної сестри. Автор статті включає її згадки про робочі будні, її допомогу пораненим. Унікальним є свідчення про її розмову з Симоном Петлюрою. Настя Линкова передає власні відчуття від поразки революції, яка наближалась. Для цих спогадів характерною рисою є емоційність викладу. Уривки про підпільну та медичну діяльність Люсі Гурської також можемо прочитати у статті Михайла Середи. На основі її спогадів можемо побачити ті незгоди та труднощі з якими жінки мали справу впродовж революції, незважаючи на професію. При цьому спільним для цих спогадів є постійне прагнення принести користь українській справі, ясне розуміння кінцевої мети у вигляді побудови держави [50; 47].

Про Бондаренкову Олену йде мова у наступній частині статті Середи – ця жінка була медичною сестрою в Алмазівському дивізіоні. Цінні її згадки про подвиги як медика, коли найголовніше в своїй праці вона вважала не втратити хворих, навіть при цьому ризикуючи власним життям. Уривки спогадів Орини Березовської – також лікарки, яка найголовнішим своїм завданням ставила порятунок хворого містяться у продовженні згаданої статті. Спогади про власну діяльність ще однієї діячки та її заклик до збереження пам'яті про інших героїнок національно-визвольної війни можемо знайти у іншій частині доробку Михайла Середи [51].

Спогади про лікарку з Гостомеля Ганну Осадчу маємо у розвідці Романа Ковалю. За даними її земляків, та племінника вона була таємним агентом розвідки Орлика [176, с.70-71]. Також слід сказати про цінні спогади зв'язкової, за освітою вчительки Варвари Крамаренко-Діберт, яка переказує свою участь у відродженні української державності, та свідчить про зміну урядів [176, с. 160-167].

В «Дороговказі» за 1966 рік міститься стаття про Настю Гудимович та Марію Тарасенко. Це спогади сестри Насті – Віри Гудимович-Казанівської. Вона описує долі цих жінок з Чернігівщини, для яких була характерна національно виражена свідомість ще з шкільних років. Автор детально описує підпільницьку діяльність своєї сестри та її товаришки [12].

За класифікацією джерел Степана Макарчука, до джерел можемо віднести і некрологи. З подібного джерела можемо почерпнути інформацію про долю Марії Волосевич – коротко перераховані основні віхи її біографії, перебування у найважчих бойових точка часів національно-визвольної війни, подальша доля в еміграції [85]. Про авторитет Марії Волосевич свідчить стаття в американському журналі «Юнак», де описана зустріч Марії з молоддю, її спілкування про власний шлях на ниві державотворення [59].

Отже, хоча у громадсько-політичних діячок наявність мемуарів зустрічається частіше, а велика частина воячок, лікарів не лишили власних спогадів, про їхню діяльність можемо дізнатись з доробків їхніх небайдужих сучасників. Окрім згаданих вище причин проблеми спогадів воячок, ще одну причину вказує історик Руслан Пиріг – напружена політична, державна, військова діяльність, швидкість подій, брак часу заважав нотуванню того що відбувалось навколо [216, с. 110]. Ті, хто не хотів щоб імена цих героїнь лишились забутими намагались опублікувати власні спогади, враження про зустріч з цими жінками. Серед загального лейтмотиву цих спогадів – фіксація відчайдушного й щирого прагнення жінок послужити своїй батьківщині попри все, рятуючи поранених та хворих. Ці жінки не просто гарно виконували свою роботу, вони були відданими доньками свого народу, свідомо йшли на небезпеку задля головної мети – побудові власної вільної держави.

1.2.2. Опубліковані збірники документів

Наступна група джерел для розуміння ролі жінок в державотворенні – це архівні документи. Для початку нам треба зрозуміти специфіку цих джерел. Вони свідчать про рівень дієвості українських урядів, демонструють рівень розвитку державних інституцій, показують масштаби протиборства політичних сил. Саме в цих документах ми можемо знайти об'єктивні дані, які підтверджені документально,

щодо ролі, кількості жінок в національно-визвольних процесах. А саме – в яких професіях вони діяли, яка була їх кількість відносно чоловіків, які посади вони займали, які кар'єрні можливості мали. Подібні документи надають нам інформацію і щодо політики урядів стосовно жінок загалом. Законопроекти, протоколи засідань, накази, положення, розписи штатів, заяви та скарги, особові справи працівників – все це може допомогти дослідженню.

У протоколах засідань і сесій Центральної Ради й Малої Ради та протоколах Генерального Секретаріату, в постановах, законопроектах, меморандумах, зверненнях датованих березнем – груднем 1917 року ми можемо зустріти прізвища жінок. Наприклад це Зінаїда Мірна, Любов Яновська, Клавдія Любинська, та інші. В цьому також допомагають Списки новообраних членів Центральної Ради [78, с. 59-72]. Інформацію з виступами жінок-членів Центральної Ради можемо отримати з Протоколів засідань Центральної Ради. Наприклад виступи Софії Русової або Людмили Старицької-Черняхівської, та інших діячок в складі Ради [78, 2015, с. 64]. З них ми можемо зрозуміти які посади займали ці жінки, які питання порушували на засіданнях, що саме їх хвилювало, наскільки вони активно брали участь у обговореннях різних державних питань. За допомогою цієї інформації можна визначити кількісне співвідношення жіноцтва щодо чоловіків у державотворчих справах, отримати загальну інформацію щодо прізвищ жінок які брали участь в формуванні державних установ часів Центральної ради. У Матеріалах Українського Національного з'їзду можемо побачити жіночі прізвища серед списку депутатів обраних на конгресі [81, с. 47]. Також слід згадати і про виступи від місцевих представників міст України, аналізуючи цю інформацію можна зрозуміти наскільки активними жінки були на місцевому рівні [81, с. 26].

В проміжку грудня 1917 року – по 29 квітня 1918 рік, також можемо дослідити протоколи засідань Малої Ради, Генерального секретаріату, відозви та матеріали засідань [78]. Вартий уваги проект Конституції Української Народньої Республіки 29 квітня 1918 року. У розділі II Про права громадян України, в пункті 11 вказано, що «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає» [265]. Про аспекти політики Центральної Ради щодо жінок можна зробити

висновок з таких джерел, як наприклад закон Центральної Ради про восьмигодинний робочий день, де зазначаються обмеження щодо понаднормової праці жінок [70, с. 134-137]. Загалом в документах як Центральної Ради, так і Гетьманату, Директорії окремих документів чи постанов щодо положення жінок немає, є окремі пункти на зразок вищезазначеного про норми праці, або про вдів чи одиноких матерів. Жіноче питання не виділялось окремо.

Архів УНР про працю Міністерства внутрішніх справ включає в себе доповіді директорів департаментів та агентів з червня 1918 – по січень 1921 років. Політична обстановка на місцях, ставлення селянства до більшовиків, УНР і т.д, відображено у доповідях. В доповідях Міністру внутрішніх справ фігурують і жіночі прізвища – за допомогою цих документів є можливість проаналізувати політичні симпатії жінок, їхні мотиви пристати до тієї чи іншої політичної сили. В деяких доповідях можна побачити інформацію про упередження стосовно жіноцтва, що панувало серед селянства, та про кількісну наявність жінок на селянських віче [72, с. 256].

Щодо Гетьманату, то перш за все слід приділити увагу тому факту, що в своїх документах гетьман Павло Скоропадський не відкидав можливість передачі влади жінці. Це також характеризує відсутність упереджень вищого керівництва щодо жінок, як державних діячок [136]. Журнали засідань Ради Міністрів Української держави, Малої Ради часів Гетьманату дає нам загальне розуміння положення жіноцтва з приходом до влади Скоропадського. В цих документах містяться прийняті законопроекти, де фігурують жінки переважно в якості вдів чи матерів. Також користуючись цими даними можемо проаналізувати присутність жінок на засіданнях в якості державних діячів. Грамоти, закони, постанови, накази також надають загальну картину щодо нашої проблематики. Зокрема, у законодавстві Української Держави у розділі «Про виборче право» йде мова про те, що «Правом участі в виборах гласних користуються особи обох полів» [67].

Переходячи до доби Директорії періоду 1918-1920 років, слід почати з Журналів засідань Кабінету Народних Міністрів, Ради Народних Міністрів, Постанов Директорії, закони та декларації. В деяких постановах про порядок надання оплати праці, наголошується про правила її отримання як чоловіків, так і

жінок – державних службовців [68, с. 582]. У законах про мобілізацію можемо знайти інформацію про заклики до служби жінок у якості лікарок та медичних сестер [68]. Окрім цього можемо прочитати привітання від жіноцтва до новопризначених посадовців Директорії, де «Союз українок» виражає прихильність до уряду [68, с. 591]. В проекті Основного державного закону УНР розробленому на межі 1919–1920 років у Кам'янець-Подільському в статті № 50 про військову службу в Українській державі можемо прочитати що жінок допускають до військової служби, а в статті 3 зазначено що Державна Рада є однопалатним тілом, що вибирається на підставі «загального як для чоловіків так і для жінок, рівного, безпосереднього, таємного права голосування, з додержанням принципу пропорційності» [82, с. 126-133]. Отже, як бачимо ми можемо почерпнути з цих джерел багато потрібної інформації, яка характеризує положення жінок в різних урядах, та прослідкувати зміну їхнього становища. У звітах з архівів Департаменту державної варти, Політичного департаменту та Департаменту політичної інформації Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки за період від липня 1918 до грудня 1922 збережено інформацію про внутрішнє становище держави. З цих документів можемо отримати інформацію про політику більшовиків щодо населення, відношення жіноцтва до політичних сил. Можна також прослідкувати масштаби участі жіноцтва у антибільшовицьких виступах [73, с. 385].

У документах справоздання губерніяльних старост і комісарів від травня 1918 року до червня 1920 року з архіву Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки можемо прослідкувати обстановку в повітах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній. Аналізуючи дані, можемо зрозуміти не лише загальні настрої, а й відношення жінок різних станів суспільства до німецької та австро-угорської влади, вторгнення більшовицької, добровольчої та польської армій на територію України [72, с. 29].

Для кращого розуміння участі жіноцтва у всіх сферах діяльності українських органів влади необхідно також взяти до уваги дипломатичні документи з архіву

Канцелярії міністра та Департаменту чужоземних зносин Міністерства закордонних справ УНР [75].

1.2.3. Періодичні видання

Необхідно охарактеризувати ще одну групу джерел для розуміння ролі жінок в державотворенні першої третини двадцятого століття – це періодична преса. Звісно в зазначений період вона виконувала дуже важливу роль – знайомила широкі маси з ідеями Української революції, залучала їх до державотворчого процесу, інформувала про політичну обстановку. Кількість українських періодичних видань непинно зростала. З журналів, газет цього періоду ми можемо дізнатись чимало інформації і про жінок – заклики приєднатися до революції, проявити себе [84]. Для цього слід розділити видання періодичної преси на видання революційних часів, на ті, які друкували на західноукраїнських землях, та на видання діаспори. Окрім цього, характер періодики залежав від видавця – це могли бути видання безпосередньо державні, видання окремих партій, профспілок, релігійного чи просвітницького характеру. У державних виданнях ми можемо знайти інформацію про засідання Центральної Ради, прочитати виступи та прізвища жінок серед членів Ради. Це такі видання, як «Вісті з Української Центральної Ради» або «Вісник Генерального секретаріату Української Народньої Республіки», «Вісник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки» [132, с. 5-13].

У випадку з виданнями партій, слід навести як приклад «Робітничу газету УСДРП 1917 року», де містяться заклики до жіноцтва приєднатися до революції, також звернення Центральної Ради до українських жінок з заохоченням приєднатися до визволення України [143]. Додати слід також безпартійне видання, яке виходило в Києві у 1918, 1919 рр., за редакцією редакційно-видавничого відділу Військового міністерства УНР – «Відродження». Також ще одна газета – це «Нова Рада» – газета української партії соціалістів-федералістів, де публікуються звернення до жінок, зокрема від Української жіночої спілки, з закликом допомогти Центральній Раді [83].

За часів Гетьманату джерелом дослідження можуть послужити такі газети, як «Державний вісник», «Самостійник», «Наша думка» [132, с. 14]. Зокрема у газеті

«Державний вісник» публікувались затвердження на посади Ради Міністрів, Міністерства Фінансів тощо. Серед прізвищ державних службовців можемо зустріти і жінок, отже – оцінити їхню відносну кількість в управлінні державою, порівняти з періодом Директорії чи Центральної Ради, виділити переважаючи посади, на які були затверджені жінки [86].

Під час влади Директорії окремо, слід виділити саме жіночі видання. Тут, необхідно наголосити що на території Наддніпрянської України їх було менше, ніж на західноукраїнських землях. Так, зовсім недовго на Наддніпрянщині виходив часопис, влітку 1917 року, а саме в Києві, жіночий часопис «Жіночий вісник». Це мав бути друкований орган Українського жіночого союзу, але нараховується всього два номери. У них, Комітет Центральної Ради подає програму, де наголошує на рівності прав жінок та чоловіків, закликаючи жіноцтво спрямувати сили на благо України [155, с. 230]. На західноукраїнських землях, слід відзначити видання 1919 року «Наша мета: часопис робітного жіноцтва», який вже у липні 1920 року припинив існування. Спрямований саме на залучення жінок, у виданні публікувались заклики доєднатися до націонал-визвольної боротьби, ознайомитись зі своїми правами громадян Української Республіки [155, с. 258-259]. Отже, в той час, як більшу частину території України захопили більшовики, на Західній Україні, видаються «Жіноча доля», «Нова хата», «Жіночий вісник», «Жінка», «Громадянка», «Жіночий голос» [155, с. 259-261]. Окремо слід визначити видання «Літопис Червоної Калини», де впродовж десяти років існування (1929-1939) друкувалось чимало статей, спогадів, саме жінок і про жінок, часів національно-визвольних змагань [155, с. 264].

Окрему увагу слід приділити розгляду ще однієї групи періодичних видань, таких як закордонні. Тут слід зазначити що вони друкувались в умовах коли батьківщина була окупована більшовиками. За браком джерельної бази, статті в цих виданнях базувались здебільшого на спогадах безпосередніх учасників революційних подій. Багато корисної інформації про жінок в національно-визвольних змаганнях з їх власних спогадів, зі спогадів сучасників або у статтях дослідників можемо почерпнути у журналі «Наше життя». Це видання Союзу

Українок Америки (далі – США). Засноване в 1944 році в Нью-Йорку цей друкований орган і дотепер приділяє велику увагу жінці в історії України і державотворенні. Статті дуже різнопланові – від аналітичних та узагальнюючих про місце жінок в історії національно-визвольної боротьби, до деталізованих біографічних розвідок [120]. Не менш інформативними є номери часопису «Жіночий світ» – друкованого органу Організації українок Канади. Спогади воячок, коментарі журналістів та вчених про маловідомих жіночих персоналій Української революції можемо знайти на сторінках часопису [125]. Великий обсяг даних про жіноцтво у національно-визвольному русу сконцентровано у канадському виданні «Дороговказ. Орган вояцької думки і чину», яке з 1959 по 1956 рік називалося «Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді» [267, с. 498]. Можна також відзначити щотижневє видання (до 1996 року) – це нью-йоркська газета «Свобода». У газеті можна знайти ряд забутих жіночих прізвищ [125]. Не оминати увагою також видаваний у Нью-Йорку журнал, з 1920 року «Голос комбатанта» – історичний журнал Об'єднання бувших Вояків Українців Америки (далі – ОБВУА). Містить унікальні спогади сучасників воячок, лікарок часів УНР, як наприклад про Світлану Харченко [267, с. 499]. Слід додати також щотижневий журнал «Тризуб», заснований С. Петлюрою, в Парижі в 1925 році. Журнал, що мав на меті захист цілей та ідей української державності, не оминав і внесок жінок, зокрема в 1938 – 1939 роках «Тризуб» містив систематичні додаток «Наша жінка на чужині» під редакцією колишньої членкині Центральної ради Зінаїди Мірної [199].

Отже, характеризуючи джерельну базу нашого дослідження, ми можемо констатувати що джерела цього періоду – це переважно мемуари учасниць національно-визвольного руху першої третини двадцятого століття, які являють собою спогади жінок різних професій. Це громадсько-політичні діячки, воячки, свідки революційних подій, лікарки та санітарки, дружини посадовців-чоловіків або військових УНР, журналістки, підпільниці. Слід зазначити, що часто жінки у вирі буремних подій здобували декілька вищезазначених професій й часто змінювали їх. В залежності від характеру діяльності, кожна група жінок лишила свою особливу частину спогадів. Найбільший обсяг мемуарів маємо у громадсько-політичних

діячок, які емігрувавши продовжували діяти за кордоном. Набагато менше спогадів лишили воячки або лікарки, що пов'язано з їх перебуванням безпосередньо на фронтах революції. Деякі загинули не встигнувши нічого записати, а ті хто вижили часто не хотіли проживати наново важкі події, й свідомо не йшли на написання спогадів. В обох випадках, нам допомагають спогади лишені їхніми побратимами військовими – свідками героїзму й вчинків цих жінок. Спогади багатьох жінок, могли бути, й деякі були втрачені, зокрема тих жінок які лишились під більшовицькою окупацією. Не менш важливі джерела – це документальна база урядів часів національно-визвольного руху. У численних протоколах засідань, актах, законах як державного рівня, так і місцевого можна знайти прізвища жінок-учасниць державотворення, тексти їхніх виступів, оцінити їхній внесок на роботу. Не можна оминати увагою також періодику зазначеного періоду. Потрібну інформацію можемо знайти у газетах різних партій, державних виданнях, журналах, альманахах. У них ми бачимо заклики до жіноцтва приєднатися до побудови держави. Окрему цінність ставлять видання післяреволюційного періоду на західно-українських землях, та за кордоном, де активно друкувались видання з обширною інформацією про жінок-воячок, політичних діячок революції. Рефлексія щодо нещодавніх подій від них самих, або їхніх колег чи побратимів несе в собі аналіз та емоційний відгук на усвідомлення зробленого.

1.3. Методологія й теоретична основа дослідження

1.3.1. Жіноча та гендерна історія, як напрям історичних досліджень

Для того щоб краще зрозуміти мету та характер подібних досліджень, необхідно звернутись до теоретичної основи теми. Дослідження ґрунтується на таким напрямках історичних досліджень, як жіноча історія, гендерна історія. Як окрема галузь, жіноча історія була сформована в кінці 1960-х років минулого століття. Сьогодні ми маємо тисячі статей, досліджень про жінок в історії – від розвідок про видатних учасниць макроподій, до детального аналізу жіночого повсякдення різних епох. На це вплинули соціально-політичні процеси – зокрема поява фемінізму, розвиток такого напрямку історії, як історія повсякденності,

тенденція до зацікавлення історією «маленької людини», що дуже збагатило історичну науку новими відомостями про життя не лише видатних особистостей, в тому числі з жіночою складовою. Однією з перших, проблеми вивчення жіночого досвіду окреслила американська історик Герда Лернер. У своїх дослідженнях вона критикує звичну для 1950-х, 1960-х років модель дослідження жінок в історії, коли їхня роль підкреслювалась переважно прикладами видатних жінок, що зробили великий внесок у «чоловічі» сфери, або ж жіноцтво позиціонувалось, лише як пригноблена група. Герда Лернер зазначає, що жінки в історії були і пригнобленою групою, і суб'єктами історичного процесу водночас. Це означає, що не є коректним висвітлювати жінок, як повністю безсуб'єктну групу населення. Історикиня вказала на основні проблеми історичних досліджень про жінок – це фокусування лише на видатних жінках, та на їх внески у сфери, де переважно панували чоловіки [102]. Також, жіночий досвід часто применшувався або його важливість для історії вимірювалась чоловічими категоріями, в той час, як основна задача жіночої історії – показати жінок, як рівноцінних учасниць історичного процесу, та показати не просто їхню участь та роль у звично «чоловічих» сферах, таких як політичні, військові, а й продемонструвати як ці жінки реагували на масштабні потрясіння, як самі собі пояснювали їх. Ще один дієвий варіант – це дослідження жіночої дієздатності в межах «звичного» для них середовища та процесів – материнство, сім'я, побут. Як саме вони реалізовували себе в таких умовах, з якими труднощами та можливостями зтикалися, чи всі були задоволені існуючим порядком речей [105]. У випадку нашого дослідження, таку функцію виконують мемуари, залишені безпосередніми учасницями подій першої третини двадцятого століття. Саме Лернер активно писала про необхідність збагачення історії дослідженнями про політичний внесок жінок у розвиток суспільства, зокрема аналізуючи вплив жіночих громад. При цьому подібні дослідження часто зіштовхуються з проблемою узагальнення жіночого досвіду. Сучасні історики наголошують, що розуміння строкатості жіночого досвіду є головною умовою ґрунтовного дослідження. Адже, список відмінностей всередині жінок, як суспільної групи – нескінченний. Це і національність, і вік, і статус, походження, статки та можливості сім'ї, професія

тощо. Все це доводить нам, що роль жінки в державотворчих процесах часто залежала від цих відмінностей. Наприклад, аналізуючи біографії жінок ми одразу можемо виділити що загалом походження як громадсько-політичних діячок, так і лікарів, вояків часто мали доступ до вищої освіти [105].

При цьому історики Бонні Андерсон та Джудит Цінссер у дослідженні «Їхня власна історія: жінки у Європі від передісторії до сьогодення» підкреслюють, що гендерний статус був універсальною категорією, і місце жінки визначалось чоловіком, від якого вона була залежною. Це, на їх думку об'єднавча характеристика жіноцтва, незважаючи на походження [91]. На цьому наголошує і вищезгадана історик Герда Лернер у своїй праці «Створення патріархату». Водночас Лернер пише про те, що якраз таки жінки, які мали привілеї користування можливостями еліти – освітою наприклад, згодом ставали визначними громадсько-політичними діячками найчастіше [103, р. 224-232]. Повертаючись до розвитку жіночої історії, слід сказати, що існує ще один схожий напрям у вигляді гендерної історії. Часто виникає плутанина між ними. Щоб зрозуміти різницю, слід почати з того, що у своїх дослідженнях французька історик Джоан Скотт, так само як і Герда Лернер наголошує, що впродовж довгого часу історія писалась чоловіками, роль жінок звужувалась, вважалась менш істотною, і це доводить пануюче довгий час поняття ієрархічності в історичних дослідженнях [116, с. 70-71]. Так ми підходимо до того, що традиційна історія, написана чоловіками, з «додаванням» до неї великих жіночих імен не може повністю задовольнити усі аспекти досліджень. Подальше виокремлення жіночої історії, як окремого напрямку ще більше доводило недостатність традиційної історії [116, с. 69]. Ілюстрація до цього – публікація Джоан Келлі «Чи існував Ренесанс для жінок». Ця стаття стала викликом традиційній періодизації історії, яка не враховує жінок. Дослідниця аналізує це на прикладі Ренесансу – жінки і чоловіки не могли однаково користуватись новими можливостями [97]. Як прояв подібних досліджень – 1970-ті-1980-ті роки відзначені відчайдушним намаганням вписати жіночі імена у традиційну історію. Подібне завдання переписування історії, її реконцептуалізація, виявилось складним процесом. Саме в цей час ситуацію покращив розвиток гендерної теорії –

«дослідження соціальних ролей», що допомагає зрозуміти становище жінок у порівнянні з чоловіками, і навпаки. Ця теорія вирішила вищезазначену суперечність про нескінченні відмінності всередині груп жінок – поділ їх за становою приналежністю, походженням, можливостями, материнством тощо. Все це унеможливило спробу додати загальну категорію «жінки» до традиційної історії.

Суперечність щодо об'єкту дослідження «гендер чи жінки» досі не є вирішеним. Однак, слід підкреслити, що і жіноча історія, і гендерна історія часто користуються спільним термінологічним апаратом, хоча жіноча історія досі концентрується на жіночій активності, а гендерна теорія – на статевій ідентичності, статевих соціальних ролях, причинах заперечення чи прийняття певних суспільних норм впродовж історії. При цьому, Джоан Скотт зазначає, що не можна вважати повним дослідження, де активність жінок просто підтверджена фактами. Набагато важливіше – усвідомити причини, наслідки, характер активності жінок у обраний час, поєднати це з політичними структурами які панували, звернути увагу на жіночі потреби, вимоги, мотивацію їхньої діяльності, тощо [116, с. 76]. Інша американська історик Джудіт Баннет стверджує що гендерна історія має переваги над жіночою – оскільки інтегрує в дослідження і чоловіків, і жінок. Вона акцентує, що гендерна історія надає можливість не просто вивчати жінок як окремий суб'єкт, а зосередитись на гендері, як соціальній конструкції жіночності та чоловічності [93]. Німецька історик Гізела Бок доповнює визначення гендерної історії, як можливості вивчати не просто відносини між статями, але і відносини всередині статей, ставлення жінок до чоловіків, чоловіків до жінок, відносини між жінками і між чоловіками [94]. Джоан Скотт пішла ще далі, стверджуючи, що гендер – це метафора багатогранних людських відносин і діяльності. Вона наголошує, що дослідити гендер, можна навіть у тих сферах, де відсутні жіночі прізвища загалом. Звісно, подібні дослідження, слід проводити досить обережно, і не відходити від феміністично спрямованих праць, адже поняття гендеру може абстрагуватись від наявності нерівності статей у минулому, методах подолання жінками перешкод тощо [116, с. 83-84].

Існують твердження, що феміністична «її історія», поза традиційно «чоловічої» має зберегтися обов'язково. Деякі вчені взагалі говорять про гендерну історію, як про небезпечну для феміністичного підходу. Історики досі сперечаються, що саме вивчає гендерна історія, адже якщо ми вивчаємо статі у минулому, то яке значення цьому надати? Чи допустимо говорити про біологічну даність, чи все ж таки це набір соціально-культурних ролей, і чи можливо поєднання цього [138, с. 97-110]?

Сучасні дослідження наповнені різноманітними напрямками й проблематикою – від дослідження жіноцтва у макроісторичних подіях (війни, революції), до зосередження на індивідуальних практиках окремо взятої жіночої особистості. Джуді Баннет наголошує, що тенденції останніх десятиліть – відмова від вивчення жінок, як жертв патріархату на користь вивчення жінок як дієздатних персоналіїв у створенні власного простору і життя. Вона закликає повернутися до концепції сприйняття жінок одночасно і жертвами, і суб'єктами – досліджувати про те, як саме пов'язана уразливість жінок з їхньою волею та реалізацією. Це допоможе історії про жінок стати більш аналітичною, а не описовою [93]. Цікавою є проблема взаємодії категорій гендеру і нації, що безпосередньо стосується і нашого дослідження. Жінки в Україні, як ми неодноразово зазначали ставили на перше місце відновлення власної держави, та й уряди національно-визвольного періоду перш за все закликали жінок доєднатися до національної боротьби. Аналізуючи подібні процеси, історик Джоан Нейджел пише, що жінки часто охоче доєднувалися до масштабної мети, яку ставить перед собою націоналізм, думаючи, що перемога над загарбником дасть нову можливість для реалізації і їм в тому числі, як повноправним членам вільного суспільства [138, с. 193]. Слід додати, що військова історія та історія революцій також мала справу переважно з чоловіками досить довгий час. Але безумовно війни та революції впливали на жінок надзвичайно масштабно. Сюди слід додати і визвольні війни, і громадянські війни, відповідно жіночий аспект таких традиційно «чоловічих» процесах має бути досліджений набагато глибше [94]. Отже, у фокусі гендерно спрямованих досліджень – не просто статі, як соціальна роль, а радше діалог статей, особливості їхньої взаємодії, взаємовпливу. Це дещо зміщує фокус з

жінок, адже згідно гендерного підходу, об'єктом дослідження можуть бути й чоловіки, відносини між ними у певних структурах, розподілення влади тощо.

В Україні з відродженням незалежності у 1990-х жіночі студії майже одразу стартували свій розвиток. Це пов'язано з тим, що як і державності, цьому передували процеси, що почались ще в кінці XIX-на початку XX ст. В той час це вилилось у розквіт жіночих організацій – «Український жіночий союз» 1917 року, «Союз українок» на західноукраїнських землях. Ці організації друкували свої заклики до жіноцтва в газетах, або видавали свої журнали; гуртували навколо себе активне жіноцтво, порушували чимало питань щодо становища жінок. В цей час ці вимоги жінок губились або підлаштовувались під більш масштабний процес – спробу здобути Україною свою державу. Про це пише дослідниця Марта Богачевська-Хом'як – «національна справа була тим особливим обов'язком, який був спільним для всіх українських жіночих організацій. Їх учасниці «вважали свої інтереси не частиною завдань фемінізму, а складовою [української] спільноти» [95, с. 18]. Розглядаючи зазначену проблему взаємодії гендеру та нації, Богачевська-Хом'як зазначає, що це питання складне та комплексне, при цьому відкидає надання деякими істориками «чоловічого обличчя» націоналізмові. Націоналізм був одночасно і обмеженням, і новою можливістю для жінок [138, с. 166-181].

З 1990-х років, після здобуття незалежності, в Україні жіночі студії та гендерна теорія переживають великий підйом, збагачують наші знання й доповнюють традиційне прочитання історії новими аспектами й деталями [231, с. 7-8]. Дослідниця Оксана Кісь зазначає що ці роки в Україні були періодом надолужування знань з жіночих і гендерних студій. Намагання численних істориків наздогнати західні країни в цих напрямках було ускладнено відсутністю теоретичних класичних праць. Такі дослідниці як Людмила Смоляр, Оксана Маланчук-Рибак вносять свої перші наукові здобутки у цей напрям. Додається переклад праць закордонних дослідниць. З 2000-х років зростає кількість вчених, які спеціалізуються на жіночих та гендерних історичних студіях. Відкриваються численні кафедри, магістерські програми в університетах на гендерно спрямовану тематику [171]. Тим не менше, в Україні присутні проблеми у цьому напрямку

історичних досліджень. Як зазначає Оксана Кісь часто в прагненні подолати відсталість у цих питаннях історії, історики нехтують теоретичною основою сформованою західними істориками 1970-х-1980-х років, намагаючись одразу приєднатись до постмодерністських тенденцій гендерної теорії [171]. Дехто плутає, як ми зазначали вище жіночу історію та гендерну, надаючи гендеру біологічне забарвлення, хоча це спектр соціально набутих характеристик, ролей та норм.

1.3.2. Особливості жіночого мовлення у джерелах особового походження

Не менш проблемним, ніж вирішення суперечності між гендерною теорією і жіночими студіями, є питання характеру мовлення жіноцтва. Адже, джерела на які спираються подібні дослідження – це не лише документи державних утворень, а й мемуари, спогади, виступи жіноцтва. Це надзвичайно важливо, тому що дослідження про жінок не може бути релевантним, без використання результатів їхньої когнітивної діяльності. В чому ж особливість жіночого мовлення? Зокрема і українські, і закордонні вчені акцентують на значних відмінностях – жіночі спогади більш емоційно забарвлені, більш лексично насичені та деталізовані, ніж чоловічі [168]. Це ми спостерігали аналізуючи, наприклад спогади Лесі Кривицької чи Галини Журби [21; 16]. Дослідники зазначають, що жінки у спогадах більш схильні до розмірковувань, а також в силу соціалізації використовують віхи сімейного життя для кращої реконструкції минулого, іноді ігноруючи часові вказівки. Як приклад, у спогадах Марії Лівицької ми дійсно можемо спостерігати деяке нехтування часовими позначками [117]. Американська психолог Елізабет Лофтус підкреслює, що також, є відмінність у тому, яку інформацію запам'ятовують чоловік та жінка першочергово. У жіночих спогадах набагато більше рефлексій, оцінки власних реакцій на історичні події, є присутність великої кількості діючих осіб [104, с. 78-82]. Не можна не помітити, яку велику увагу жінки приділяють оточуючим, це ми бачимо для прикладу у спогадах Надії Суровоцової та Софії Русової. Поведінка, манери, зовнішність, статура, риси характеру – жіночі мемуари дають змогу поглянути навіть на видатних особистостей з іншого боку. Гарна ілюстрація до цього – коментарі вищезазначених діячок про Дмитра Донцова чи Симона Петлюру [60, с. 146; 45, с. 224]. Крім цього спогад Софії Русової про Головного Отамана

демонструє ще одну особливість жіночих спогадів – часте відтворення діалогів та прямої мови [45, с. 224]. На підтвердження цього, історик Оксана Кісь зазначає дещо навіть надмірну увагу до інших, – біографія оповідачок неначе губиться в численних свідченнях про оточуючих. Також, характерне деяке применшення власної ролі у національно-визвольних змаганнях, визначних подіях, збережений акцент на діях та важливості людей навколо – командирів, побратимів, колег, товаришок і т.д [168]. Це ми можемо зустріти у спогадах Харитини Пекарчук – учасниці Зимового Походу УНР неодноразово применшує свої досягнення, сухо говорить про свою важливість, як воячки, натомість приділяє увагу оточуючим [37]. На особливості жіночого мовлення звертає і дослідниця Герда Лернер – вона зазначає, що цінність жіночого письма у зверненні уваги на почуття, які чоловіки часто ігнорують та навмисне применшують. Також, жінки інтуїтивно відчували недоліки багатьох ідей та абстрактних конструкцій, й таким чином часто давали їм більш чесну та критичну оцінку [103, с. 224].

1.3.3. Методологічні засади та підходи до дослідження

Проблема ролі жінок в державотворенні вимагає такого рівня осмислення, яке передбачає використання певного набору принципів, підходів та методів. Слід відзначити, що дослідження має наступний міждисциплінарний характер: політична, правова історія, елементи історії повсякденності, історія громадської думки доповнює наукову розвідку. Також, це соціологічна і психологічна наука. У випадку першої, став корисним структурно-функціональний аналіз – співставлення окремих елементів та особливостей суспільних процесів [237]. Психологія пропонує нам біхевіоризм – систематичне вивчення поведінки людини, визначення що впливає на неї, мотивацію вчинків. Загальноісторичні принципи дослідження, такі як принцип історизму допомагає зрозуміти що проблематика участі жіноцтва у державотворенні не можна вивчати без взаємозв'язку з соціально-політичною обстановкою того часу, й будь-яка подія у біографії жінки, яка вказує на її успіхи чи невдачі в умовах зазначеного часу обумовлено особливостями тогочасних суспільних відносин. В нашому дослідженні цей принцип реалізується як «новий історизм» – сформований у 1960-х-1970-х роках у США в пошуках нових об'єктів досліджень. Таким об'єктом

дослідження стало зокрема жіноцтво, як пригнічена група [92]. Принцип всебічності та комплексності допомагає побачити жінок, як частину державотворчих процесів, а світоглядний плюралізм дає можливість зрозуміти, що характер внеску у державне будівництво жінок відрізнявся залежно від їхньої професії та посади [112, с. 26-27]. Не можна не зазначити також феміністський та гендерний підхід у дослідженні. Феміністський підхід допомагає усвідомити особливості жіночого досвіду у різних умовах. Цей підхід допомагає повернути жінкам суб'єктність в історичному процесі. Вивчення жіночого досвіду збагатило історичну науку, додало глибину до багатьох досліджень. Феміністський підхід став основою для формування методології гендерних досліджень у сучасній історичній науці. Зазначений підхід концентрується безпосередньо на жіночому досвіді, гендерний же підхід у подібних дослідженнях має більш широке поле для застосування. Одна з піонерок вказаного підходу – французька історик Джоан Скотт говорить не просто про статеві ідентичності, як такі, а й про нерівний розподіл матеріальних і духовних благ, влади в межах усього суспільства. Гендерний підхід допомагає поглянути на становище жінок у загальному історико-культурному контексті, – краще зрозуміти які загальноісторичні факти впливали на їхнє становище, а які були нерелевантними щодо них [116 с. 61-85]. У нашому дослідженні це має велике значення, адже допоможе зрозуміти як саме події Української революції, національно-визвольні процеси вплинули на зміну ролі жінок в суспільстві, й чи були ці події релевантними щодо жіночої історії України взагалі? Також гендерний підхід більш комплексно демонструє нам, як змінювалось становище жінок під час революції в залежності від їх професії, соціального становища. Чи можна говорити що революція надала можливості всім жінкам загалом без виключення, незважаючи на їхній соціальний статус? Якщо ні, то в чому була відмінність впливу? Існує деяке протистояння між феміністичним і гендерним підходом, адже якщо феміністський підхід бере за основу тільки жіночу складову, гендерний має на меті розгляд процесів через взаємопов'язану участь обох статей. В нашому випадку буде корисним дотримання методологічного плюралізму, оскільки обидва підходи користуються дещо спільними термінами, а також це дасть змогу розглянути

питання більш контекстуально та врахувати спектр соціальних зав'язків [260, с. 497]. Усі зазначені підходи та принципи повинні бути реалізовані за допомогою конкретних методів. Біографічний метод зосереджує нас на долях учасниць державотворення України. Цей метод є чи не найнеобхіднішим для детального вивчення й аналізу життєвого шляху жінок, з усіх аспектів. Як саме події віддзеркалювались на їх долі, як вони суб'єктно могли вплинути на оточуючі умови, як буремні події змінювали їх життєвий шлях, та на яких рівнях могли вплинути саме жінки на свою долю та долю держави [260, с. 94]. Слід також зупинитись на загальнонаукових методах аналізу і синтезу. Аналіз допомагає дослідити ряд необхідних джерел, а найголовніше – знайти й зіставити подібну інформацію у джерелах різного авторства та походження. Для аналізу джерел особового походження може бути корисним метод критичного дискурс-аналізу. Це не просто поверхневий аналіз тексту, а більш глибокий вид дискурсу, який дає зрозуміти, що написаний текст є результатом конгитивної, соціальної діяльності автора. Це дає зрозуміти, що мова є посередником між автором та читачем, а також що існує зв'язок між мовою та контекстом. Цей метод допомагає вивчити, яким шляхом жінки у своїх спогадах будували оповідання – чому надавали пріоритет, на що звертали увагу в першу чергу, яким сторінкам своєї біографії надавали більше, а яким менше значення. Чи покладалися вони на певні авторитети? За допомогою критичного дискурс-аналізу ми можемо краще зрозуміти як саме соціально-політичні умови відображались на жінках, які продукували свої тексти у вигляді мемуарів [253]. Крім цього, для дослідження джерел нам необхідний метод джерелознавчої критики. Головна проблема мемуарних джерел – індивідуальне походження джерела. В такому випадку необхідно враховувати національне походження, релігійні, політичні погляди автора, що обов'язково позначається на написаному тексті. Ірина Войцехівська виділяє наступну методику праці з мемуарами: з'ясування авторства джерела, часу та місця створення, визначення спонукальних мотивів до написання спогадів. Визначити обставини написання – чи були у автора певні обмежувальні фактори при написанні, наприклад світоглядний конфлікт з тодішньою владою, загроза арешту? Важливим є дослідження

світосприйняття та поглядів мемуариста, як саме автор був наближений до описуваних подій. При обробці мемуарів може застосовуватись методика вилучення занадто суб'єктивних суджень. Необхідним етапом є встановлення форми написання – чи це щоденник, оповідь, автобіографія? Важливо також розпізнавати протиріччя між описаними та реальними історичними подіями, що трапляється зважаючи на людський фактор, умисне або випадкове спотворення деталей. В цьому допомагає розуміння історичних обставин за яких були написані спогади, а також метод порівняння – перевірка повноти і достовірності може бути здійснена шляхом зіставлення джерела з іншими матеріалами подібного характеру. Ще більш критичний аналіз вимагає зіставити мемуарне джерело з офіційними та актовими документами, оскільки саме це повною мірою продемонструє правдивість та інформаційний потенціал спогаду [162, с. 153-154]. У нашому випадку, використовуються не лише мемуари безпосередніх учасниць державотворення, а й спогади їхніх колег, товаришів, родичів про самих жінок. В такому випадку необхідно зважати на те, ким саме доводився автор героїні свого спогаду, яку мету він переслідував публікуючи цей спогад. Подібні джерела стосуються здебільшого жінок-воячок, які через важкі умови діяльності лишили мало особистих спогадів. Автори спогадів особливо загиблих жінок, наголошують на необхідності того, щоб їх імена не були забуті. Здебільшого авторство належить або побратимам, або родичам цих воячок.

Для якісного аналізу мемуарів, також буде корисним наративний аналіз. Це метод дослідження, що допомагає правильно інтерпретувати розповідь, та акцентує на часовій послідовності, яку встановив для себе оповідач [142]. Це важливо, зважаючи на такий недолік мемуарів, як недостатнє приділення уваги автора до датування, як наприклад ми спостерігали у спогадах Марії Лівицької. Деякі дослідники звертають увагу на властивості наративного аналізу – встановлення актуальності, значимості, реакцію аудиторії [99]. Наративний аналіз дозволяє аналізувати текст, як описані події, теми, мотиви, а також, звертати увагу на стилістичні засоби, які використав оповідач, та риси соціально-культурного контексту, в яких були створені мемуари.

Корисна концепція аналізу структури наративу створена Е. Окс та Л. Каппс. Дослідники пропонують встановити обстановку написання спогадів, фізичний та моральний стан оповідача. Далі визначити, яка неочікувана подія могла мотивувати на написання твору? Які зміни вона спровокувала в емоційному стані оповідача, на які дії спонукала, як саме оповідач вирішував нові проблеми? Які це наслідки мало для нього [100]? В нашому дослідженні ця модель є корисною, адже це допомагає проаналізувати спогади діячок, зважаючи на стресові історичні події, свідками чи учасницями яких вони стали. Феміністський підхід та гендерна чутливість допомагають збагатити наративний метод увагою до того, як саме жінки писали про свій досвід державотворення, на яке місце вони ставили свої професійно-кар'єрні чи особисті інтереси. Чи були ці жінки змушені поступитися ними задля реалізації більш масштабних національно-визвольних цілей? Які комунікативні засоби у вигляді речень, слів вони використовували щоб донести до читача певні ідеї й думки? Конкретно-історичний підхід також передбачає історико-порівняльну методику. У фокусі подібного методу – необхідність порівняння ряду елементів дослідження – як саме жінки дивились на одні й ті ж події, який внесок вони зробили у державотворення, які політичні погляди мали, як саме на них вплинули буремні події та як вони себе проявили. Порівняння цього за допомогою мемуарів допоможе зробити загальний висновок про внесок активного жіноцтва у державотворення [139]. Можна підсумувати твердженнями німецької історикині Гізели Бок, яка наголошує що в межах досліджень феміністичного спрямування використовуються всі методи та підходи, доступні історикам, включаючи вищезазначений біографічний метод, а також антропологічний, економічний, застосовуються елементи історії менталітетів та ідей, методи соціальної історії, такі як вивчення історичної демографії та сімейної історії [94]. Отже, це методи запозичені з інших дисциплін з наданням їм саме гендерно спрямованого забарвлення.

РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ 1917-1921 РР.

2.1. Соціально-правове становище жінок напередодні революційних подій

Дослідження зосереджується на питанні ролі, участі жінок в державотворенні першої третини двадцятого століття. В цей час територія України зіштовхується з потрясінням у вигляді Української революції 1917-1921 року. Водночас, це була можливість побудови держави, і жінки стали частиною цього процесу. Але не можна ігнорувати той факт, що жінки були активною частиною суспільно-політичних процесів задовго до національно-визвольної боротьби. Як зазначає Людмила Смоляр, після подій 1905 року, жінки активно приєднувались до справи відродження української освіти та літератури. Українське питання викликало інтерес серед слухачок Київських Вищих Жіночих Курсів. Жінки працювали в «Просвітах», організовували бібліотеки, читальні, концерти, тощо. Наступ революційних подій 1917 року зробив подібну працю ще активнішою, продуктивнішою для України, особливо зважаючи на наступ на українську культуру, який відновився після 1908 року [229, с. 286)]. З активізацією революційних подій, жінки продовжили інтегруватися у нові для усіх державотворчі процеси. Цьому передувало окрім зазначеної активності, також оновлена законодавча база після Лютневої революції, події якої відбувались у Петрограді. Жінки отримали виборче право, в Україні першими отримали його жительки Харкова. Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок отримало власне представництво на засіданні міської думи [134, с. 106-107]. На квітневому з'їзді 1917 року, у Києві серед різних громадських організацій на Українському національному з'їзді 6–8 квітня 1917 р. з промовою серед інших громадських організацій виступала Віра Нечаївська, як представниця Українського Жіночого Союзу [207]. Вона ж стала членкинею комітету Центральної Ради, як і ще 11 жінок. Такі можливості були закріплені і документально: «1. Установчі збори Української Народної Республіки складаються з членів, обраних людністю на основі загального, без різниці полу, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з

додержанням принципу пропорційного представництва» [70, с.100-101]. Крім цього, власне Український жіночий союз, проголошує своїм гаслом: «Українська жінка має для добра України нести всі відповідні жіночій природі громадянські обов'язки, а за те має користуватись рівними з чоловіком правами людини». Отже, можемо констатувати, що на момент революційних подій в українських жінок був певний інструментарій для активної участі у національно-визвольних процесах, у вигляді закріплених законодавством прав, деякого досвіду в попередніх суспільно-політичних процесах в питаннях української справи. При цьому, не можна ігнорувати, що жінки не від усіх станів були залучені до боротьби, а також звісно зберігались стримуючі фактори у вигляді упереджень щодо жіноцтва, самообмеження жінок. Це такі упередження, як сприйняття громадськістю жінки, переважно, як годувальниці, берегині родинного вогнища. Через це, багато жінок, навіть за наявності високого освітнього рівня, соромилися вступати в організації, які були створені чоловіками. Український жіночий союз в 1917 році публікує наступні слова: «Українське жіноцтво не має рівних з чоловіками прав, ні політичних, ні культурних, ні економічних, воно не уміє досі нести рівні з чоловіками обов'язки в громадянській роботі для добра України, український жіночий труд не виобразований, як слід, і економічно не забезпечений» [84]. Отже, одна справа закріпити права на рівні держави, зовсім інша – залучити жінок у систему суспільно-політичного життя, надати жінкам більшу суб'єктність у державобудуванні. Слід зацентувати увагу на тому, що далеко не все жіноцтво незалежно від стану знало й розуміло свої права, могло усвідомити надані можливості. Про це свідчить й часте потрапляння у гірші умови праці, наявність нижчої зарплатні порівняно з чоловіками. Активно реалізуватись у національних процесах мали змогу здебільшого жінки, які мали хоча б базову освіту.

Необхідно відзначити, що серед очільників УНР переважали чоловіки. Уряд – Генеральний секретаріат складався з восьми генеральних секретарів і генерального писаря, усі вони були чоловіками. Всі профільні секретаріати в період УНР очолювали чоловіки, лише Софія Русова керувала відділами позашкільної освіти й дошкільного виховання. Отже, найважливіші рішення все ж таки доводилось

ухвалювати саме чоловікам [137, с. 172-174]. Отже, не можна було сподіватись на швидке й повне включення жінок у революційні процеси, оскільки на заваді цього стояли глибокі системні проблеми – загальний доступ до освіти населення, рівень статку, часто – походження й матеріальне становище сім'ї, статеві упередження у суспільстві, самообмеження, які накладали на себе жінки в результаті певних моделей виховання, тощо. Водночас, користуючись феміністським підходом, ми не можемо відкидати жінок у царині так званих нормативно «жіночих» занять, адже без аналізу як саме масштабні історичні процеси вплинули на сім'ю, материнство, побут жінок різних станів дослідження не буде повним.

Як зазначалося, гендерний підхід має на меті висвітлення ролі жінок набагато ширшим способом, ніж демонстрація їхніх внесків в загальнонаціональну боротьбу. Тому необхідно проаналізувати, до яких станів належали жінки, що лишили свій внесок і слід в історії українського державотворення. Для початку, треба охарактеризувати загальні соціальні процеси. У соціальній структурі українського суспільства, як на початку двадцятого століття, так і на період революції домінувало селянство. Життя сконцентроване на землі, не завжди передбачало долучення до національної мети. Про це свідчить спогад однієї з героїнь дослідження – громадської діячки Надії Суровцової. Один з аспектів її діяльності передбачав агітацію до боротьби за Україну селянства, і вона переймається рівнем освіченості, зокрема жінок [60, с. 65]. Аналізуючи стану приналежність жінок, які лишили слід в державотворенні, ми бачимо наступну тенденцію: Софія Русова, Надія Суровцова були з заможних родин. Це забезпечило їм доступ до освіти, можливість інтегруватись у громадсько-політичне життя [226; 140]. У походженні Галини Журби бачимо схожу тенденцію – народжена у польській шляхетській родині, вона отримувала гарну домашню освіту [232]. Хороший старт для продуктивної письменницької та педагогічної діяльності Катерини Антонович дало народження у сім'ї культурного діяча Харківщини, в подальшому будучи дружиною одного з засновників Революційної української партії вона долучилася і до неї [129]. Історія походження активістки «Просвіти», письменниці Наталії Дорошенко-Савченко приводить нас до родини військового лікаря, жінка мала можливість закінчити

Київські вищі жіночі курси, далі – вчителювати в середній школі [242]. Марія Лівицька – письменниця, народилася в родині успішного банкіра, закінчила жіночу гімназію в Києві, також працювала приватною вчителькою. Старт її громадської діяльності був забезпечений зазначеною освітою. Зокрема вона була знайома з Людмилою Старицькою-Черняхівською – активною учасницею революційних подій, яка мала походження з українського шляхетського роду Старицьких [218; 259, с. 160-162]. Наталія Полонська-Василенко, яка лишила великий обсяг спогадів про національно-визвольну війну, походила з родини генерала артилерії, військового історика, що визначило її подальшу діяльність, як видатного історика [204]. Ще одна діячка цього періоду – Тамара Петрів, народилася у вчительській сім'ї [26]. Отже, можемо бачити, що переважна більшість громадсько-політичних діячок часів національно-визвольних процесів була або шляхетського походження, або з прошарку середньої інтелігенції, або ж буржуазії, військових, вчительських родин, родин комерційних діячів, посадовців армії, тощо. Це забезпечило їм гарну домашню освіту, чи закінчення жіночих курсів, можливість працювати за обраною професією, відносно безперешкодно інтегруватись у політичний простір тогочасної України, познайомитись з видатними тогочасними діячами та діячками. Дослідження ставить під сумнів твердження радянських істориків, які всіляко намагались перебільшити активність жіноцтва серед пролетарок. Адже за розвідкою Тетяни Орлової, грамотність серед них становила менше 0,15%. Отже, ці жінки не могли у повній мірі користуватись журналами, газетами тощо [209]. Агітаційну роботу, зокрема україноцентричного напрямку, проводили освічені жінки з зазначених родин, наприклад Надія Суровцова була залучена до подібної агітаційної роботи серед селян, військових. Вона зазначає що для цього необхідно було мати певну освіту, досвід роботи з колективами [60, с. 65].

Переходячи до воячок, підпільниць, ми бачимо дещо інакшу картину. Інформація про їх походження обмеженіша – зокрема через малу кількість джерел залишених діячками внаслідок діяльності на фронті, або коротку трагічну долю. Тим не менш аналіз уривків їх біографії дає нам зрозуміти у повній мірі, що вочевидь жінки не мали доступу навіть до середньої військової освіти. Водночас, необхідно

відзначити, що діячка Тетяна Михайлівська-Цимбал, походила з родини військового [30, с. 13-23]. Зв'язкова армії УНР Марія Тарасенко – зі старовинного козацького роду [12]. Деякі з діячок мали іноземне походження – як наприклад видатна військова діячка Харитина Пекарчук, яка походила з польської родини заможних землевласників, Совачева Ганна – з заможної грецької родини [161]. Дещо виділяється походження Віри Бабенко – зв'язкова походила з родини заможних селян [9]. Отже, у випадку з воячками, підпільницями та зв'язковими бачимо дещо схожу ситуацію – більшість мала благородне походження, або була з заможних родин. Щодо лікарки і медиків, відомостей ще менше. Серед загальних тенденцій – багато хто з них дійсно отримав медичну освіту – Христина Сушко, яка до того походила з аристократичної родини, а також Світлана Харченко [235;7]. Тут слід згадати також Терезу Алмазову – вона була німкенню, отже іноземного походження [177, с. 34-35]. Цікаве походження Насті Гудимович – її батько був ремісник, а мати – козачкою [12]. Марія Волосевич походила з військової родини [195]. Отже, серед лікарки, санітарки походження героїнь більш строкате, хоча помітно, що більшість також належала або до заможних, або до аристократичних родин. Станова приналежність до селян – рідкісніше явище. Револьюційні події змусили багатьох діячок змінити поле діяльності, мотивували їх служити меті побудови самостійної держави, тому жінки змінювали професії на лікарки, медиків, а іноді – на військових заради кращої користі народу.

2.2. Вплив жінок на формування Центральної Ради та Генерального секретаріату, як органів державної влади

Перша світова війна та револьюційні події 1917 року стали саме тими стресовими умовами, в яких і чоловіки, і жінки змушені були змінювати своє звичне життя, пристосовуватись до нових реалій. Жінки розширювали можливості власних визначених гендерних ролей, як за власним бажанням – користуючись наданими можливостями, або ж вимушено – випробовуючи різні практики виживання у часто небезпечних для них та їх сімей умовах. Початковий етап револьюції та формування

українських органів влади надали жінкам можливість взяти участь у державобудівництві.

Участь жіноцтва у створенні і роботі Центральної Ради, як спочатку українського представницького органу, а згодом – революційного парламенту, мала певні передумови. Слід почати з того, що найцікавішим аспектом цього питання є взаємодія жіночого руху та національної ідеї [207]. Про це детально пише дослідниця Оксана Маланчук-Рибак, підкреслюючи що протягом довгого часу жінка, як особа губиться серед всезагального поняття «свободи», яке в українських реаліях розуміло під собою політичну боротьбу за владу перш за все чоловіків, у віднайденні народної волі. У такій народницькій концепції особа жінки або розчиняється взагалі, або стає повністю підпорядкована ідеї патріотизму. Вона – перш за все мати, яка народжує та виховує оборонців держави. Поступово наближаючись до двадцятого століття цей образ доповнюється образом жінки-соратниці чоловіка у боротьбі за державність, згодом – жінки-патріотки, як самостійного суб'єкта, який може займатись і культурними справами, і політичними [194]. Водночас на практиці жінки які приймали рішення на користь останнього часто стикались з суспільним осудом. Історик Георгій Касьянов зазначає, що репрезентація жінок на початок XX століття серед різних професій була відзначена тим фактом, що якщо емансипаційні процеси й відбувались, то здебільшого серед інтелігенції. Дані проаналізовані істориком допомагають зрозуміти, що в сфері громадської служби, управлінні жінки майже відсутні. Виключенням є юридична діяльність, наука, література, але й там їхня кількість є незначною. Але навіть в такому випадку, жінки потерпали від дискримінації стосовно оплати праці. Водночас, пануюча атмосфера в Україні пропонувала жінкам залучитись до інтелектуальної праці у значно лояльнішій формі, ніж в цілому на території імперії, особливо щодо питання жіночої освіти [166, с. 33-34].

Важливою організаційною ланкою жіночого руху, як наголошує Людмила Смоляр є формування жіночих товариств. В першій третині XX століття вони продовжували більше уваги приділяти класичним жіночим сферам, які склались ще з середини XIX століття, а саме благодійності, просвіті жінок, навчанню грамоті або

боротьбі за право на середню та вищу освіту. Проявом подальшої політизації жіночого руху стає Спілка Рівноправності Жінок (СРЖ), відділи якої існували в багатьох містах України. Ця спілка чи не вперше поєднує у собі жіночі та національні інтереси. Важливо, що надалі більшість жіночих організацій буде продовжувати мати виражений національний характер, що обумовило природне бажання доєднатися до українських визвольних процесів 1917-1921 років. Сформовані ще у середині XIX століття ідеї просвіти поступово набували революційних та політичних форм, жінки доєдналися до загальнонаціональної боротьби, до громадського життя, оскільки сприятливі умови останнього забезпечували і жінкам можливість проявити себе у повній мірі. Саме боротьба за людські права і свободи складала головний зміст жіночого руху, який став важливою складовою національно-визвольного руху [231, с. 103-104].

Переходячи до революційного періоду, розглянемо перші організаційні прояви жіночої активності початку 1917 року – участь жінок в формуванні Української Центральної Ради, та продовження формування жіночих союзів. Український Жіночий Союз була однією з перших організацій яка об'єднала українських жінок. Майже всі жінки, які увійшли до Центральної Ради брали участь у формуванні Союзу, або ж були його членкинями. У своїх резолюціях викладених на сторінках тогочасної преси, представниці цієї організації зазначають, що пристають під владу УЦР, що було затверджено на першому жіночому з'їзді у вересні 1917 року в Києві. Зв'язок з українським органом влади зазначається у постановах про те, що «жіноча спілка піде за постановою Центральної Ради». Жіноцтво наголошує на територіальній цілісності України: «З'їзд протестує проти поділу України і домагається з'єднання усіх українських земель». Також, вони підтримували українізацію освіти у резолюції «Народна освіта»: «З'їзд українських жіночих організацій домагається, щоб навчання народу велось на його рідній мові, та щоб воно було по формі і змісту національне». А у резолюції «Про виборчу справу» наголошувалось що українські жінки візьмуть «якнайширшу і найдіяльнішу участь у виборах до Українських Установчих зборів». Отже, Українська Жіноча Спілка активно підтримувала курс УЦР, та розділяла з нею основні цілі побудови

української держави [89]. Також, правовій основі участі жінок в функціонування Центральної ради та Генерального секретаріату передували зауваження лідера Української революції – Михайла Грушевського, який залишив наступний критичний коментар у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть», критикуючи особливості державних устоїв у минулому: «Не кажучи вже, що в переважній більшості демократій ціла половина людності була позбавлена політичних прав (жіноцтво!)» [141, с. 229]. Або ж у розділі «Який повинний бути той новий лад, котрого хочуть українці» зауважує: «От тепер має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, просвіщенні і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одно право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу» [141, с. 116]. У квітні 1917 року Грушевський представляє бачення устрою України, і також не обходить увагою жінок: «Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням чоловіків і жінок, буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи...» [141, с. 132]. Отже, поєднання активності українського жіноцтва як явища, та в цілому позитивного, або нейтрального відношення до цього з боку лідерів революції сприяло утвердженню жінок, як повноцінних учасниць державобудівництва.

Стосовно Центральної ради, як представницького органу політичних, громадських, культурних та професійних організацій, яким він був з березня до квітня 1917 року, то туди входили і жінки, які були серед членів першого складу УЦР. Зупинимось на кожній з них, щоб зрозуміти ступінь їх залученості до майбутнього (з квітня 1917 року) парламенту України. Серед жінок-членів Центральної ради – дружина Михайла Грушевського – Марія Грушевська. На Всеукраїнському національному конгресі на першій сесії Центральної Ради Марія Грушевська була обрана від просвітніх організацій Києва [77, с.63]. Передреволюційна діяльність Марії вплинула на її участь у громадському житті 1917 року. Будучи учасницею «жіночого комітету» письменниці, та однієї з перших організаторок українського феміністичного руху Наталії Кобринської, допомагаючи розвивати жіночий рух на західноукраїнських землях, зокрема за підтримки

Михайла Грушевського, Марія була переконана в необхідності залучення жінок до суспільної праці та культурного життя. Слід зазначити, що Марія мала досвід праці у театральних постановках, тому мала намір продовжувати цю справу вже під владою Центральної Ради. Вона увійшла до президії товариства «Український національний театр», займалась реалізацією діяльності товариства «Вільний театр» при Троїцькому народному домі. Також працювала у театральній раді «Молодого театру» та «Українфільму», а згодом увійшла до організаційного комітету із заснування Української Академії мистецтв. Комітет також займався розгортанням національно-мистецького життя в Україні, і відповідно Марія Грушевська допомагала комісіям з заснуванням відділів пластичних мистецтв, вокального мистецтва, тощо. Отже, діяльність Грушевської в цей час була зосереджена на культурному полі, включала в себе багато організаційних питань, була заснована на її досвіді попередніх років щодо обізнаності у театральній справі. Серед організаційної допомоги функціонуванню Центральної Ради Грушевської – участь в створенні Національного фонду для добровільних внесків до скарбниці нового представницького органу у вигляді Центральної Ради. Головною касою у Києві завідувала якраз Марія Грушевська, разом з іншими діячками – Зінаїдою Мірною та Оксаною Стешенко [229, с. 322]. Загалом, інформації про діяльність Марії Грушевської на початках революції небагато, оскільки вона перебувала в тіні свого чоловіка Михайла Грушевського. Однак, її внесок та прагнення посприяти розвитку держави, очевидний.

Наступна членкиня першого скликання Центральної Ради – Зінаїда Мірна, обрана делегаткою як і Марія Грушевська, просвітніми організаціями Києва [69, с. 63]. Її діяльність на користь держави починається з «Українського клубу» – літературної громадської організації Києва, заснованої в 1908 році. Також, її дореволюційна діяльність зосереджувалась на просвітництві – ширити освіту серед народу, «зерна національної свідомости серед зросійщеного населення Києва». З початком революційних подій, Зінаїда брала участь у одних з перших організаційних ланок жіноцтва – жіночих союзах. Зокрема у згаданій вище

Українській Жіночій Спільноті, створеної у березні 1917 року, яка мала на меті згуртувати жіноцтво.

У вересні 1917 року у Києві жінки від Жіночого Всеукраїнського З'їзду привітали проведення З'їзду поневолених народів Росії, який проходив у Києві, та продовжили свою роботу – не лише звернули увагу на необхідність права народів на самовизначення, а й прийняли ряд резолюцій – про скасування опіки над майном і дітьми вдови, турботу про жінок під час вагітності. Всі ці обговорення чи не вперше поставили в центр уваги права та інтереси жінок на офіційному високому рівні. Звернення до жінок з метою приєднання до боротьби за свободу України були надруковані у квітні 1917 року від імені цього союзу. Зінаїда Мірна доєдналася до роботи та до промов Українського Жіночого Союзу [188]. Її ж подальша участь вже безпосередньо у діяльності революційного парламенту підтверджують протоколи засідань УЦР, коли після проведення Національного конгресу затвердили її виконавчий орган – Комітет, до якого увійшли 20 осіб. До складу цього комітету зокрема входила Зінаїда Мірна в позапартійному статусі. Вона також згадується серед присутніх на засіданнях щодо питань комісарів Волині та Галичини [77, с. 348]. Сама Мірна згадує про це: «З дня свого вступу до Центральної Ради я стала незмінно відвідувати всі її збори, що відбувались мало не щодня». Також Мірна описує одне зі своїх перших завдань – організація прийому на квітневий Національний Конгрес делегатів від селян, робітників та військових. Зінаїда одразу починає шукати приміщення для проживання 1000 делегатів на час їх перебування у Києві. Своєю роботою вона могла пишатись – незважаючи на велику кількість делегатів, як зазначає сама Мірна: «жодного непорядку, жодних ексцесів не було». Поіменні списки, перепустки на засідання Конгресу – все це було зроблено зусиллями Зінаїди. Як вже згадувалось у випадку Марії Грушевської, подальша проблема Центральної Ради – нестача коштів була частково вирішена організацією Дня Національного Фонду, до роботи якого Мірна також була залучена. Хоча вона діяла спільно з іншими діячками, на себе вона взяла безпосередньо скарбницю Національного Фонду. Діячка пише про це наступне: «За центральною касою сиділи ми з пані Марією Грушевською». Також, Зінаїда займалась описом зібраного,

оскільки приносили не лише гроші, а й коштовності, а також мала ключі від сейфів, де зберігались ці речі. Отже, як бачимо як Марія Грушевська та Зінаїда Мірна з перших днів залучились до державотворчого процесу. Вони проводили велику організаційну роботу, зокрема Зінаїда Мірна зустрічала делегатів для Національного Конгресу, займалися їх розселенням, а спільно з Марією Грушевською мала відношення до проведення Дня Національного Фонду. Про свою працю Зінаїда Мірна зазначає: «Бути свідком відродження батьківщини..як національна ідея, доти близька й зрозуміла тільки невеликим колам здебільшого інтелігенції, просякає народні маси, –все це для мене було недосяжною мрією» [33]. Після роботи у Центральній Раді, Зінаїда Мірна очолила Комітет при «Товаристві допомоги населенню України, що постраждало від війни». Її задачею стало налагодження роботи 23 дитячих захистків, в умовах браку коштів. Восени 1917 року вона бере участь у роботі Виконавчого Комітету у справах біженців [198]. Отже, діяльність Мірної – гарний приклад формування досвідченого урядовця, адже вона пройшла шлях від культурно-просвітницької діяльності до безпосередньої участі у політичній діяльності. Необхідно вказати, що джерел щодо цієї діячки не багато, оскільки сама вона споминів не лишала, лише окремі статті щодо праці у Центральній Раді.

Наступна членкиня Центральної Ради – Віра Нечаївська була обрана від Українського Жіночого Союзу [69, с. 64]. На Українському Національному Конгресі Нечаївська виступала з промовою від Київського комерційного інституту та від українських жінок [69, с. 54]. Вже 25 квітня 1917 року на зборах членів Української Жіночої Спілки Віру Нечаївську було обрано, як постійну делегатку Української Жіночої Спілки до Української Центральної Ради. Про її шлях до участі в державобудуванні можемо дізнатись зі спогадів її онуки – Марини Вороної-Косенко. Діяльність Нечаївської ще до революції зосереджувалася на жіночому русі та просвітництві, про що свідчить її виступ у вересні 1917 року на I-й Всеукраїнському з'їзді «Просвіти» в Києві, який демонстрував нові напрямки розвитку просвітнього руху під час відродження України. Віра Нечаївська виступила з доповіддю «Про жіночу освіту», де довела необхідність розвитку жіночої освіти. Оскільки діячка розділяла погляди УЦР на майбутнє України, то у

політичних питаннях як представниця Українського Жіночого Союзу стала на сторону цього державотворчого органу [261]. Вона покладала великі надії на діяльність Центральної Ради, відповідно Жіночий Союз визначив що «найкращою формою існування для вільного українського народу з'їзд українських жіночих організацій визначив демократичну Українську республіку...» [89]. Серед її зусиль знаходимо і факт намагання діяти більш рішучіше у боротьбі за самостійність – Віра розуміла необхідність відстоювати майбутнє країни не лише словами, а й зброєю, про що свідчить її прагнення створення сильної української армії, зокрема вона агітувала бійців російської армії переходити на бік УНР [261].

Наступною діячкою УЦР була Валерія О'Коннор-Вілінська – її було обрано до Центральної Ради від Союзу українських автономістів-федералістів [69, с. 63]. Про її діяльність згадують сучасниці, зокрема Зінаїда Мірна та Харитина Кононенко. Після обрання до УЦР, Валерія працює у Міністерстві освіти, а саме у складі театрального відділу, завідуючи літературно-видавничою секцією [79, с. 42]. Зокрема жінка організовує театральні вистави. Так само як і Зінаїда Мірна, Валерія організовує розселення членів Всеукраїнського Національного Конгресу – делегатів від селян, військових, робітників [32]. Як і Марія Грушевська та Зінаїда Мірна, О'Коннор-Вілінська займалась організацією Дня Національного Фонду [229, с. 322].

Наступна діячка – видатна українська просвітителька та освітянка Софія Русова справила великий вплив і на розбудову України, і на становище жіноцтва загалом. Вона була обрана до Центральної Ради на першому з'їзді серед вказаних діячок, від просвітніх організацій [69, с. 63]. Про це у своїх мемуарах Русова зазначає: «Я ввійшла в склад членів Центральної Ради й працювала більше в справах освітніх» [45, с. 204]. Громадський шлях Софії Русової почався задовго до Української революції. У 1916 вона працювала професором педагогіки у Фребелівському інституті та викладала французьку мову у Комерційному інституті, де вчилась загодана вище Віра Нечаївська. З початком революції у 1917 році, Русова бере участь у Всеукраїнському вчительському з'їзді у квітні. Резолюції з'їзду свідчать про українізацію освіти, запровадження української мови та літератури, історії, географії в середній школі. Звернення до Центральної Ради про утворення

Всеукраїнської шкільної ради та обрання голови Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки увінчалось обранням її головою Софії Русової, де вона виступає з доповіддю «Націоналізація школи» [146, с. 52]. Після утворення Генерального секретаріату, секретар освіти Іван Стешенко у серпні 1917 року запросив Софію Русову на посаду керівниці відділу дошкільної і позашкільної освіти в уряді УЦР. Як відзначає Русова: «Радісно було братися за таку рідну працю». Русова починає з негайної українізації усіх шкіл [45, с. 205]. Вона виступила співорганізаторкою повітових і губернських курсів із педагогіки та українознавства для учителів, оскільки неодноразово нарікала на брак вчителів, які б добре знали українську мову [45, с. 206-207]. Її інструкторські курси позашкільної освіти, відкриті Генеральним секретаріатом були доповнені її лекцією під назвою «Історія та сучасний стан позашкільної освіти у Росії та за кордоном і його організації», де вона наголошує на важливості розвитку освіти серед дорослого населення [146, с. 52]. Також Русова здійснює організацію «Просвіт», дитячих садків у містах і селах України, акцентуючи на українізації дошкільної освіти. Будучи проректоркою Фребелівського інституту, вона створила там український відділ, де сама власне була керівницею, та залучала до його роботи професорів, викладачів, які мали б обов'язково викладати українською мовою [45, с. 206-207]. Велику увагу Русова приділяла освіті селянства, допомагала відкриттю українських гімназій по селах [45, с. 208]. Серед її подальшої активності була участь у вересні 1917 року у відкритті I-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіти», де вона виступала поряд з Михайлом Грушевським та Симоном Петлюрою. 23 вересня на цьому з'їзді, де її дуже тепло вітали, Русова виступила з доповіддю про дитячі захистки. Після промови на основі її зауважень було прийнято постанову, що при кожному народному домі повинен існувати дитячий захисток, а для підготовки юнацтва до роботи в дитячих захистках треба в Києві та на місцях проводити курси дошкільного виховання [146, с. 53]. Отже, зусилля Софії Русової у роботі УЦР та Генерального Секретаріату були направлені на реалізацію просвітницької мети. З самого початку функціонування УЦР Русова використовує свій досвід та енергію на максимум для розбудови освітнього компоненту державотворення.

Серед жінок-учасниць першого складу Центральної Ради виділяється постать Людмили Старицької-Черняхівської. Як і багато попередніх діячок, вона була обрана від просвітніх організацій Києва [69, с. 63]. Людмила Старицька-Черняхівська приєдналась до роботи Дня Національного Фонду, як попередні вказані діячки. Саме вона очолила Комітет по проведенню Дня Національного Фонду. Також вона була авторкою відозви до громадян України з закликом складати гроші на національні потреби [32]. Окрім цього, Старицька-Черняхівська неодноразово брала участь у подальших засіданнях УЦР – зокрема порушувала питання промовців на мітингах у День Національного Фонду [69, с. 88]. Далі ми бачимо, що прізвище Людмили фігурує на посадах Генерального секретарства народної освіти влітку–восени 1917 року. Там вона виконує обов'язки голови видавничого відділу [79, с. 40]. Окрім цього Старицька-Черняхівська починає працювати у театральному відділі департаменту мистецтв Міністерства у сфері культури, а саме бере участь у засіданні Комітету українського національного театру при УЦР. До його складу окрім Людмили, входила як ми згадували вище і Марія Грушевська [79, с. 124]. Також, Старицька-Черняхівська виконувала різні доручення як членкиня Центральної Ради не лише у культурній сфері. Зокрема, є відомості про відвідування нею чехословацького з'їзду в кінці квітня 1917 р., який визнав Чехословацьку національну раду. Старицька-Черняхівська зазначає: «Треба післати делегацію, бо ця делегація не тільки привітає, а також і зазначе наше відношення». Це демонструє її переймання в тому числі й проблемою зовнішнього представництва України [79, с. 64]. Цінними є спогади Людмили про початок Української революції. В них вона яскраво описує перші українські демонстрації після падіння монархії в Росії в лютому 1917 року. Вона відзначає: «З 14 року і за весь час війни українство було цілком придушене, закриті були всі організації, всі інституції, роз'єднане громадянство. Але праця закипіла» [167]. Можна зробити висновок, що Людмила Старицька-Черняхівська зосередилась на культурницькій діяльності, але водночас як і більшість жінок у Центральній Раді була задіяна у організаторській роботі, яка за словами історика Людмили Смоляр часто вважається

недооціненою, часто – непомітною, але врешті решт найважчою, без якою успіх справи неможливий [229, с. 321].

Серед членів Центральної Ради першого скликання фігурує ім'я Любові Яновської – вона представляла Товариство Українських Поступовців [259, с. 206-208]. Передреволюційна діяльність Любові пов'язана з «Товариством допомоги жертвам війни», де вона працювала разом з Людмилою Старицькою-Черняхівською і проявила себе не лише як літературна діячка та письменниця, а й як громадянка. Також вона була членкинею Київської «Просвіти», організовує в Києві гуртки за програмою тогочасної української партії ТУП (далі – Товариство Українських Поступовців). Слід додати, що участь у різних організаціях сформованих або ще до Першої світової війни, або під час неї, як наприклад «Харківське товариство взаємодопомоги жінок», «Київське товариство оборони жінок», «Одеське товариство оборони жінок», дала багатьом жінкам-учасницям цих організацій великий досвід, хоча згадані організації й не мали вираженого національного забарвлення. В них перебували і Софія Русова, і Людмила Старицька-Черняхівська, Зінаїда Мірна, та власне Любов Яновська. Отже, підійшовши до подій 1917 року, Любов Яновська мала вже неабиякий досвід в сфері організації, отже це могло піти на користь розповсюдження української справи [229, с. 324]. Так само як і інші членкині Центральної Ради свій досвід Яновська реалізовувала у підготовці квітневого Всеукраїнського національного конгресу, займаючись зустріччю делегатів, їх розселенням, харчуванням [230]. Спільний з іншими діячками епізод роботи в УЦР – це участь у роботі Дня Національного Фонду, зокрема Любов Яновська займалась продажем українських книжок, кошти від чого йшли до Фонду. Яновська організовувала і сам захід спільно з Зінаїдою Мірною, Марією Грушевською та Людмилою Старицькою-Черняхівською, а також клала зібрані кошти в банк на рахунок Центральної Ради [32]. У другому складі УЦР, який діяв з квітня до серпня 1917 року фігурує Клавдія Любинська – дружина міністра закордонних справ УНР Миколи Любинського, вона була обрана від українських колоній-громад з міста Саратова. А з 28 червня 1917 року почала працювати діловодом Генерального секретарства освітніх справ [69, с. 64].

Окрім вже згаданих діячок, які брали участь і у другому, і у третьому складі УЦР, ми зустрічаємо і нові прізвища. Це не тільки Клавдія Любинська, а й Олімпіада Пащенко – членкиня УЦР другого складу. Передреволюційна діяльність Олімпіади була пов'язана з Поділлям, де вона працювала вчителькою, а також сестрою милосердя під час подій Першої світової війни. З приходом 1917 року Олімпіада поринає у громадське життя – стає делегаткою від Українського педагогічного товариства. Потім, на Всеукраїнському національному конгресі входить до складу Центральної Ради делегатом від учительства [259, с. 207-210]. Отже, Олімпіада Пащенко була залучена у державотворчі процеси як представниця від освітніх організацій Подільського краю. Слід додати, що ще в лютому 1917 року вона була обрана членом Кам'янець-Подільської міської думи, а у березні була обрана до Кам'янецького повітового земства. Суть її праці полягала у відродженні української школи, та українізації освітньої систему рідного краю, а також вона плекала ідею заснування у Кам'янці-Подільському вищої школи, що згодом їй вдасться реалізувати [92, с. 272]. У своїх спогадах Олімпіада згадує про це: «Почалось життя кипуче, невгамовне. Тут вже всіх функцій не перерахувати: член ревкому, виконкому, гласна міської думи, національної ради. А головне шкільництво, відродження української школи». Як бачимо, сама діячка наголошує на сфері своїх зусиль, що згодом вже змогло реалізуватись у вересні 1917 року, коли розпочалось навчання українською мовою в початковій школі. Вчителі були підготовлені на спеціальних курсах українознавства [234]. Повертаючись до ідеї Пащенко заснувати у Кам'янець-Подільському вищу школу, слід сказати, що міська дума у січні 1918 року обирає університетську комісію з восьми найбільш авторитетних в місті осіб, куди увійшла єдина жінка – Олімпіада Пащенко. Саме вона представляла навесні 1918 року кам'янецьку «Просвіту» у міністерстві освіти УНР. Згодом, промова Олімпіади, як голови управи Кам'янецького повітового земства сприяла рішення Подільської губернської земської ради надати майбутньому університету 1 млн. крб [156]. Про дореволюційні труднощі утвердження жінок, як активних особистостей, йде мова у напрацюванні подільського земського діяча Віктора Приходько, якраз на прикладі Олімпіади

Пащенко: «О. М. Пащенко знав увесь Кам'янець і повіт, хоч і не всі ставились до неї однаково – одні приязно і з повагою, а інші – вороже-критично: все не могли погодитись з тим, що жінка може бути громадським діячем» [43, с. 107]. Про її здобутки автор продовжує: «Революція 1917 року принесла Олімпіаді Пащенко повне признание: її обирали в усі комітети, до міської управи, а згодом Олімпіада Пащенко стала господарем цілого повіту: її було обрано головою Кам'янецької Повітової (Земської) управи». При цьому автор лишає цінне зауваження: «Це була воля новообраних земських гласних, представників Кам'янецького повіту і то переважно селян – доказ нашим жінкам-скептикам, що шлях громадської праці для них зовсім не закрито... » [43, с. 107]. Отже, діяльність Пащенко – яскравий приклад зосередження зусиль на місцевому рівні, намагання українізувати освіту на рідному Поділлі.

Серед делегаток УЦР є прізвище Людмили Скрипник, студентки обраної делегаткою від Українського техніко-агрономічного товариства [259, с. 207]. Також, це Марія Лисиченко – яка була обрана членкинею Центральної Ради делегаткою разом з чоловіком від Української соціал-демократичної робітничої партії. Її діяльність була зосереджена на письменництві, перекладанні закордонних творів [247].

Окрім цього, важливо доповнити інформацію про регіональне жіноче представництво у державотворенні УЦР. У архівах УЦР знаходимо дані про діяльність Шабарової Еміне Ханім, яка виступала на З'їзді поневолених народів Росії, який відбувався у вересні 1917 року в Києві, і виступав за федеративно-демократичний принцип устрою Російської республіки. Еміне представляла Жіночий Кримський обласний комітет (Мусульманська партія), та працювала на посаді заступниці голови Сімферопольського жіночого мусульманського комітету [80, с. 28]. Цей комітет було створено ще у серпні 1917 року у Сімферополі під назвою Центральний комітет мусульманських жінок. Його головою була обрана І. Тохаторова, заступницею – Ш. Гаспринська. Серед закликів Комітету – організаційно-фінансова підтримка жіночого руху, дозвіл на знаття чадри, що невдовзі підписав перший голова уряду Кримської Демократичної Республіки

Номан Челібіджихан, дозвіл на спільне богослужіння жінок і чоловіків в мечетях. Виступ на З'їзді народів у Києві за представництвом Еміне Шабарової, де вона вітала усіх присутніх від імені татарських жінок, та розповідала про жіночий рух серед кримських татар, засвідчив наочно успіх емансипації жінок Криму [69, с. 293]. До Еміне доєдналась Айше Ханім Ісхакова, про що свідчить російськомовна газета Мусвиконкому. Слід додати що національні меншини були представлені у персональному складі УЦР, затвердженому комісією шостих загальних зборів від 8 серпня 1917 року, й там ми зустрічаємо ряд жіночих прізвищ. Це Анна Гербер, Г. Заславська-Круповецька, Еля Каганова – вони представляли російську чи єврейські, німецькі національні меншини [259, с. 224-225]. Також на Всеукраїнському національному конгресі у квітні 1917 року президіум був доповнений письменницею Марією Грінченко (Загірною), яка представляла Катеринославщину [69, с. 59]. Ці факти допомагають нам зрозуміти чи були представлені жінки від різних міст України й наскільки емансипаційні процеси періоду революції охопили територію країни. Крім цього, слід додати що жінки були представлені в УЦР від Всеукраїнської ради робітничих депутатів – це такі прізвища, як Настя Захарченко, Олімпіада Клер, Марія Лисиченко з міста Катеринослав, та Юлія Шевченко [69, с. 219-221]. Отже, бачимо що в середині 1917 року кількість жіноцтва у складі УЦР лише збільшується, це свідчить і про їх активізацію політичної свідомості, і про стабільно позитивне відношення апарату УЦР до наявності жінок у складі ради. Про таке відношення свідчить і участь жінок у обговоренні поточних державних питань, що ми спостерігаємо у протоколах УЦР, зокрема часто виступаючими є Зінаїда Мірна, або Людмила Старицька-Черняхівська, або ж Софія Русова. Це підтверджується також зауваженнями у документах про довгі оплески з приводу виступу Жіночого Союзу на З'їзді поневолених народів, або ж вітання Софії Русової на I-й Всеукраїнському з'їзді «Просвіти» в Києві.

Окрім представництва в УЦР, слід розглянути і роль жінок у формування й роботі Генерального Секретаріату – виконавчого органу УЦР. Як ми вже зазначили вище, Софія Русова керувала відділами позашкільної освіти й дошкільного

виховання. Продуктивною працею, у роботі Генерального Секретарства внутрішніх справ відзначилась Надія Суровцова – журналістка та активна громадська діячка, авторка ґрунтовних «Спогадів», які повною мірою можуть нам продемонструвати її сферу діяльності під час 1917 року. На момент революції Надія мала історико-філологічну освіту, та була обрана делегаткою від студентства петербурзького університету, де вона навчалася як інструктор УЦР до Києва. Надія описує велике національне піднесення, яке панувало навколо [60, с. 63]. Вона згадує як у Києві отримала від Грушевського доручення представляти Центральну Раду в Уманщині й вже там починає працювати у земстві [60, с. 64]. Так починається її шлях у процесах державотворення. У 21 рік, вона стає заступницею голови Уманської Селянської спілки – організації, яка об'єднувала селянство України в 1917–1919 [60, с. 68]. На відміну від членкинь Центральної Ради, про яких згадано вище, і які працювали безпосередньо у Києві, Надія разом з пропагандистським відділом Уманського земства контактує безпосередньо з селянами, оскільки селяни часто взагалі не знали про події, що відбувались, в тому числі і про функціонування Центральної ради. Отже, завданням Суровцової було сповіщення селян про революційні події. Цікавим є зауваження Надії про її переймання тим, щоб селянам було все максимально зрозуміло. Суровцова описує наступну ситуацію: «Нам дуже кортіло, щоб постанови сіл були викладені мовою українською, не кажучи вже про те, що воно було вже просто доцільніше, бо ту мову краще розуміли, особливо жіноцтво, що не мало нагоди навчатись у війську російської мови, як хлопці». В цьому коментарі і важлива інформація про становище української мови серед просто населення, які знали й користувались нею, а також її увага до жіноцтва – не часто ми можемо зустріти подібну деталізацію у чоловічих спогадах [60, с. 65]. Це доводить тезу історика Оксани Кісь про особливості жіночого мовлення у мемуарах, а саме, що жінки схильні яскравіше описувати оточуючих – приділяти більшу увагу мотивації особистостей, звертати увагу на деталі, не ігнорувати інших жінок, які працювали чи знаходились поряд [168]. Далі Суровцова займалась агітацією українських військових підрозділів російської армії – заохочувала їх переходити під юрисдикцію Центральної ради. Надія розповідала військовим про перший військовий з'їзд у

Києві та про політику українізації армії, і більшість полку, де вона проводила пропагандистську роботу погодився пристати до Центральної ради. Так за участі Надії постав український уманський полк імені Гонти, в пам'ять про події Коліївщини [60, с. 66-6]). Ми бачимо, що діяльність Надії Суровцової була насиченою – вона не лише брала участь у агітаційній роботі, а й була допущена до раніше майже забороненої території для жінок, до війська. Сама Надія згадує про це так: «Вхід до казарм жінкам розуміється, був заборонений, але ж то революція!» [60, с. 65]. Це говорить про абсолютно нові можливості для жінок, коли вони могли спробувати проявити себе у зовсім не характерних напрямках діяльності для того часу. Після того, як Генеральний секретаріат перетворився на міністерства, і з'явився Секретаріат закордонних справ Суровцову, скільки вона знала декілька мов, в тому числі німецьку та французьку, запрошують туди працювати. Вона зазначає: «Я ставала таким чином біля самого джерела політики, міжнародних справ» [60, с. 75]. Майже одразу Суровцова починає керувати загальним відділом Секретаріату (Міністерства) закордонних справ, і в її підпорядкуванні опиняється декілька людей. Але працювати достатньо часу у Надії змоги не було – у Петрограді стається більшовицький переворот, наступ більшовиків на територію України, евакуація Центральної Ради до Житомира. Після підписання Брестського миру, Центральна рада повертається до Києва, і на деякий час до приходу Гетьманату Суровцова продовжує працювати у Міністерстві закордонних справ [60, с. 74-79]. Отже, на прикладі Надії ми можемо дослідити професійні можливості тогочасної жінки. Надія достатньо широко користувалася плодами революційного часу – намагалась максимально бути корисною українській справі, хвилюючись за долю й майбутнє України. Водночас вона будувала і власну кар'єру – перелік її посад включає в себе і агітаційну, організаційну роботу на місцях, і керівні посади власне в виконавчому органі УЦР – Генеральному секретаріаті.

Слід додати і свідків подій революції, це зокрема журналістка Харитина Кононенко, яка залишила спогади про тодішні події. На момент революційних подій їй було 17 років. Цінними її мемуари про березень 1917 року, коли почались масові маніфестації та мітинги під гаслами українського відродження. За її словами:

«Воля! Ось вона перед ними, тисячами, котрі так чекали, так сподівалися, так гаряче вимолювали... «Хай живе»! А у відповідь: «Слава»! , – лунало звідусіль. «Маяли, мов метелики, наші рідні жовто-блакитні прапори...» [111].

Свідок революції – педагогиня, професорка Катерина Антонович також лишила спогади про початок 1917 року. Серед п'яти частин спогадів Катерини Антонович, остання інформує нас про початок Української революції. В розділі «Революція іде» авторка радісно спостерігає, як активно починають вживати українську мову в різних установах, описує початок діяльності Центральної Ради: «Центральна Рада працює, українці починають дуже енергійно організовувати культурне життя в Києві. В різних установах, в яких раніше вживалася тільки російська мова, починають відігравати роллю українці» [1, с. 186]. Для цих спогадів характерна вже вище згадана в спогадах інших авторок, увага до деталей – наприклад Катерина Антонович описує вивіски крамниць, які нарешті стали писати українською мовою [1, с. 215]. Катерина пише піднесено: «Ми всі тоді вірили, що буде незалежна Україна; з усіх кінців бувшої Росії, в якій йшла революція, почали на Україну з'їздитись ті, що почували себе українцями, і що хотіли працювати для України». Водночас Антонович була не лише свідком подій, вона також мала відношення до створення Академії Мистецтв. Зокрема Катерина клопоталась перед Радою щодо її відкриття, а також долучилась до написання Статуту Академії, та його подання на затвердження Центральною Радою. Про результат своєї праці вона зазначає: «Відкриття відбулось незадовго в присутності видатних громадян, які з'їхались з різних частин України» [1, с. 188-189].

Серед жінок, які активно працювали на користь УЦР на місцях не можна оминати увагою діяльність Наталії Дорошенко-Савченко. У власних спогадах вона оповідає про свою працю на Проскурівщині (Хмельницька область) – революція застає її коли Наталія працює завідувачкою і вчителькою Проскурівської вищої початкової дівочої школи. На цій посаді вона знаходилась з 1913 по 1917 роки. У спогадах «Початки національної революції на Проскурівщині», Наталія згадує про піднесений настрій, що панував навколо, українські маніфестації містом, жовто-блакитну символіку, всеохоплюючі радість від почуття відродження країни. Наталія

починає організацію «Просвіти», бібліотеки при ній, закупує українські книжки в Києві. Дорошенко-Савченко одразу визнає український уряд, хоча й нарікає на наявність ворожих українській справі людей. З полегшенням Наталія помічає: «На щастя подавляюча більшість педагогів по селах – були українці». На загальному вчительському зборі було вирішено, що мовою навчання буде українська, й селяни підтримали це рішення. Боротьба за, як висловились Наталія «українське обличчя Проскурівщини», проходила більш-менш успішно. При цьому, весь 1917 рік, Дорошенко-Савченко присвячувала боротьбі за українізацію шкіл, долаючи опір проросійських та пропольських сил. Ця справа врешті решт їй вдалася, так само як і успіх українських сил під час виборів до міської ради, про що вона зазначає: «За мого перебування в Проскурові була українізована й міська управа. Таким чином, українське життя в Проскурові й повіті вже було організоване. Контакт з Українською Центральною Радою також уже був налагоджений» [13].

Ще одна діячка революції, яка діяла на користь УЦР на місцях – це письменниця та громадська діячка Марія Лівницька. Вчителька за освітою та активістка Української жіночої громади, вона на момент 1917 року перебувала у селищі Гельмязів на Черкащині. Будучи дружиною громадського діяча та майбутнього члена УЦР – Андрія Лівницького, її діяльність була пов'язана також з батьківщиною чоловіка – містечком Золотоноша, також на Черкащині. Займаючись переважно родинними справами, Марія відзначає: «Але майже проти моєї волі події самі собою втягнули й мене в загальний революційний рух» [27, с. 261]. В Гельмязові, Марія починає ходити на селянські зібрання з приводу розпоряджень Центральної Ради. Там вона займається роз'ясненням розпоряджень УЦР для селянства – в цьому її діяльність перетинається з діяльністю Надії Суровцової на початку революції. Марія пригадує, як їй було важко пояснювати селянам значення та суть Першого Універсалу Центральної Ради, де містилось проголошення автономії. Марія намагалась їм пояснити сутність поняття автономія. Згодом, Лівницьку було призначено головою виборчої комісії до Установчих Зборів. На черговому зібранні Марія пояснювала що таке Установчі збори і яка їхня мета. Своїм виступом вона лишилась задоволеною, незважаючи на хвилювання перед

великою кількістю людей, та відзначила, що притягнула до зборів багатьох присутніх [27, с. 261- 163].

Серед активних жінок на місцях виділяється прізвище Тамари Петрів – дружини генерала армії УНР Всеволода Петріва. На момент революції Тамара перебувала у Києві, навчаючись на природничому відділі фізико-математичного факультету Вищих жіночих курсів. Вона пригадує радість перших днів українських маніфестацій, розвішування жовто-блакитних прапорів. З перших слів її спогадів зрозуміло якою довгоочікуваною для Петрів було відновлення державності України: «На стіні моєї скромної студентської кімнати висить плакат – на цьому плякаті, на тлі густо синього неба, золоте сонце, а над його гострими променями напис – «Україна є, була і буде!» [39]. У Києві Петрів зустрічалась з активними громадськими діячами, в тому числі була знайома з Людмилою Старицькою-Черняхівською. Після приходу до влади Центральної ради Тамара бере участь в українізації військових полків, і деякий час працює записуючи бажаючих до Першого Пішого Богданівського Полку. Влітку 1917 року Тамара поїхала на батьківщину – до Житомира. Вже у Житомирі Тамара вітає місцевий селянський з'їзд за дорученням УЦР, й починає працювати в Інформаційному бюро губерніяльного відділу Центральної ради. У 1918 році, до приходу до влади Гетьманату, вона працює на посаді секретаря відділу позашкільної освіти в комісаріаті освіти персонального відділу Міністерства внутрішніх справ [26].

У спогадах полковника армії УНР Михайло Середи міститься інформація про Анну Кондратченкову – голову Брацлавської «Просвіти», Анна активно займалась українізацією в 1917 році у Брацлаві [48]. Діяльністю на користь українського уряду відзначилась і українська письменниця Галина Журба. Пов'язавши свою діяльність з Києвом, письменниця працювала в редакції газети «Нова рада», де зокрема публікувались резолюції та оголошення українського уряду. Галина займалась редакцією рубрики закордонної преси. У спогадах Галина так описує події 1917 року: «Це ж були роки державнотворчого пориву, боротьби, захоплень, радості, розпуки і жаху» [232].

На освітньому полі в цей час працювали і видатні жінки-вчені, як наприклад Наталія Полонська-Василенко – видатна історик та археолог. Революція застає її по приїзду до Києва. Наталія викладає у різних вищих школах курси археології та первісної культури. Її лекції користуються великою популярністю. Також, Наталія викладає в Інституті Географії на кафедрі Історичної географії [41].

З початком революції участь у державотворчих процесах дала можливість проявити себе жінкам, які згодом взяли за військову справу. Так, у 1917 році розпочала свій шлях Марія Волосевич. Її громадсько-активна частина біографії розпочала із закінчення Вищих Жіночих Курсів, як у випадку Тамари Петрів. Подальша участь у студентських громадах з агітації щодо приєднання до революції українських сил проявляється в участі у Всеукраїнській Маніфестації. Неабиякою сторінкою її діяльності можна назвати її виступ від імені жіноцтва на першому військовому параді на Сирецькому полі 1 травня 1917 року, коли Полуботківський клуб влаштував українське військове свято «перших квітів». Тобто, Марія Волосевич була долучена до створення першого українського полку імені Богдана Хмельницького. У травні Марія стала делегаткою першого військового з'їзду. Участь у другому такому з'їзді й проголошення Першого Універсалу Центральної Ради у червні 1917 року забезпечило Волосевич можливість працювати помічницею генерального секретаря освіти І. Стешенка, отже – долучитись до роботи державного апарату. Від уряду вона була присутня на похороні богданівців, коли 16 військових загинули на Пост-Волинському після обстрілу донськими козаками в липні 1917 року [195]. Її робота у Міністерстві освіти продовжувалась, і з осені 1917 року Волосевич керувала «столом персонального складу» Міністерства [242]. Інші діячки, які згодом також стали на військову стежку, – Марія Тарасенко та Анастасія Гудимович також чи не з перших днів революції почали працювати на користь української справи. Про їхню діяльність можна дізнатись зі спогадів сестри Гудимович – Віри Гудимович-Казанівської. Одразу з початком 1917 року, Марія та Анастасія долучились до визвольного руху, хоча на той час були ще гімназистками випускного класу. Як у випадку Волосевич, дівчата доєднувались до численних студентських гуртків свідомої молоді. На цьому безпосередня громадська

активність дівчат закінчується, адже подальша діяльність жінок була присвячена виключно військовому виміру [12].

Громадський вимір діяльності майбутньої воячки Харитини Пекарчук теж розпочався в 1917 році. Слід додати, що народилася й довгий час діяла Харитина у Сімферополі, а її спогади дають нам досить змістовну картину суспільно-політичної обстановки на Кримському півострові з початком революції. Про початок своєї діяльності вона зазначає: «На початку 1917 р. засновано «Просвіту». Першими організаторами було п'ять осіб, що працювали в Губерніяльному та Повітовому Земстві, а поміж ними була й я. Це відразу заактивізувало українців». Про Українську Маніфестацію в Криму Харитина пише: «В той день намічено похід-демонстрацію, яка мала усвідомити чужинцям існування української нації в Криму, а водночас і нам самим виявити рівень нашої свідомості та активності». Також, Харитина була делегаткою на 3'їзді Советських Солдатських і Робочих Депутатів у Сімферополі, де українських представників зустріли вороже, й відмовили у праві подати власні проекти й бачення статусу українського населення. Збагнувши таку ситуацію, Харитина спільно з іншими діячами починає шукати зв'язки з українським урядом, висилаючи делегатів до Києва та починаючи українізацію військових частин, навіть без інструкцій: «Та все таки вдалося поволі виконати велику працю українізації, чи радше сказати: національного усвідомлення, зокрема серед українців-вояків у трьох полках, які в той час стояли в Симферополі». Подальша діяльність Харитини пов'язана безпосередньо з військовими діями. Але частина її біографії присвячена громадській діяльності, демонструє нам зусилля жіноцтва на користь української справи, в ускладнених віддаленістю від безпосереднього контакту з українським урядом, умовах [36]. Проблема спогадів жінок, які згодом стали воячками, це перш за все складність запису, оскільки часто їх доля увінчувалась трагічно, й вони не встигали лишити мемуари, або ж заважало бажання повертатись до минулого. Про це зазначає Ганна Совачева – акторка та дружина військового лікаря, генерал-хорунжого армії УНР Василя Совачева: «У більшості це були курсистки чи студентки, які переривали свою науку, щоб іти на більш потрібну на той час працю, бо «треба жити для України!» Головною рисою цих жінок була мовчанка. Можна

було знати їх довго і тільки випадково довідатись про їх посвяту, а нагоди для оповідань не бракувало» [54]. Незважаючи на це, ми можемо знайти потрібну інформацію у спогадах побратимів та сучасників цих жінок, зокрема про громадську частину їхньої діяльності. Наприклад, у полковника УНР Михайла Середи можна знайти інформацію про Люсю Гурську – вона спочатку працювала канцеляристкою у Канівській міській управі, була акторкою у місцевих аматорських гуртках, а з початком 1917 року вона їде до Києва, ближче до центру національної боротьби. Люся Гурська працювала у культурно-освітніх організаціях при перших військових формуваннях [47].

Результатом жіночих зусиль й певним їхнім документальним підсумком може служити Конституція УНР, прийнята у квітні 1918 року, де декларувалось, що «ніякої різниці між чоловіком і жінкою право УНР не знає». Закріплення подібного, у Основному законі є передовим рішенням, й виходить за межі надання рівного з чоловіками виборчого права. Окрім цього у розділі «Національні союзи» зазначено наступне: «Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування» [265]. Отже, можна стверджувати, що до побудови української державності долучилась чимала кількість жінок, з самого початку Української революції 1917-1921 років. Цьому передувала їхня участь у громадських товариствах, жіночих організаціях, політичних об'єднаннях. Тому достатньо швидко жінки приєднались до нового рівня боротьби за самостійність країни, й були достатньо спокійно прийняті суспільством та лідерами державотворчих процесів, про що свідчить і їхнє представництво в УЦР, і закріплення документально відсутності обмежень щодо посад чи громадської діяльності. На основі проведеного дослідження можна зробити висновок що діяльність жінок в УЦР включала в себе переважно організаційний та культурно-просвітницький напрям. Окрім цього, жінки працювали у Генеральному секретаріаті у складі різних міністерств, в тому числі на керівних посадах, як у випадку з Софією Русовою, або Надією Суровцовою. Відслідковуючи біографічні дані цих жінок, ми можемо зрозуміти можливості які

надавались жінкам у той час, як саме вони могли ними скористатись, які обмеження на своєму шляху зустрічали, як порались з труднощами на професійному шляху. Слід додати що жінки, працювали і на місцях представляючи український уряд у різних куточках України, роз'яснюючи людям про діяльність УЦР, та про необхідність побудови держави. Серед загальних особливостей можна виділити відчайдушне бажання жінок послужити батьківщині, радість від усвідомлення початку відродження держави, висування у пріоритет інтересів саме батьківщини, а не власних кар'єрних амбіцій. Звісно це було пов'язано з фактичною відсутністю держави як утворення на 1917 рік, отже всі сили мали піти на її побудову, оскільки без наявності суверенної держави, втрачався сенс державотворчої праці як такої. Тому характерним явищем цього часу було поєднання професійних або кар'єрних інтересів жіноцтва з метою розбудови державності.

2.3. Участь жінок у суспільно-політичних процесах періоду гетьманату Скоропадського: продовження боротьби за існування української державності

Союз земельних власників проголосив 29 квітня 1918 року Павла Скоропадського гетьманом. Розпочинається доба Гетьманату, й як зазначає історик Руслан Пиріг, завершення національно-демократичного етапу державності України. Для розуміння правового становища жінок після приходу до влади Скоропадського, слід зазначити, що з його приходом до влади, були оприлюднені наступні документи – «Грамота до всього українського народу», «Закони про тимчасовий державний устрій України» [216, с. 6-7]. Чи могли новоутворені органи влади, які можна характеризувати як авторитарні, з широкими повноваженнями гетьмана, консервативною ідеологією, вплинути на статус й здобуті жінками права? У «Грамоті до всього українського народу» гетьман у останньому пункті закликає: «Вас, громадян і козаків України – без різниці національності й віросповідання – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі», роблячи натяк на майбутній поділ суспільства, за висловом історика К. Костіва [76]. У наступному «Законі про тимчасовий державний устрій України», Скоропадський у розділі «Права і обов'язки

Українських Козаків і Громадян» окреслює права й обов'язки козаків і громадян, без уточнення про стать [274]. Аналізуючи подальше законодавство Гетьманату, зустрічаємо у протоколі номер 184 під назвою «Закон про вибори губернських і повітових земських гласних», від 16 вересня 1918 року, що «правом участі в виборах земських гласних користуються: 1) особи всіх національностей і віросповідань, що досягли 25 літ...», але про стать осіб не згадується. Далі бачимо уточнення: «Із осіб жіночого полу виборчим правом користуються тільки володіючі, в протязі того ж річного строку, будь яким майном в границях повіту, що обкладено земським збором» [67, с. 282]. Це свідчить про появу обмеження у вигляді майнового цензу. Водночас в постанові номер 206 про Тимчасовий Статут міських дум та порядок виборів гласних цих дум, в розділі «Про виборче право» від 16 жовтня 1918 року, зауважено: «Правом участі в виборах гласних користуються особи обох полів, без різниці віросповідання та національносте, українські громадяне, котрим до 1 липня року виборів сповниться 25 років» [67, с. 314]. Або ж у документі від 30 листопада 1918 року у «Законі про зміни в законодавстві про волосні, повітові та губернські установи з управління сільськими місцевостями»: «2. Число гласних, що мають бути вибрані до міської думи, визначається для кожного міста згідно з числом його людности, а саме: а) в містах з людністю до 16 тис. мешканців обох полів - в 24 гласних»; також пункт цього ж документу зазначено: «4)...сільські сходи поповнюються жителями обох полів даної волості, що проживають в межах селищ і поблизу них. [67, с. 381-383]. Отже, незважаючи на деякі обмеження порівняно з законодавством УЦР, жінки все ж таки мали законодавче право брати участь у врядуванні. Ми не знаходимо жіночих фігур серед прізвищ членів Ради Міністрів, але спробуємо прослідкувати, як діяли в умовах Гетьманату вже знайомі нам діячки, та які посади вони займали. Повертаючись до фігури Марії Грушевської, слід зазначити, що Марія продовжувала діяти на користь театральної справи і з приходом Скоропадського, а точніше її діяльність стосувалась розвитку кінематографу. Марія входила до складу ради «Українофільму» – першої української кіностудії, яка мала на меті українізацію кіно [257]. Софія Русова продовжує освітні справи у цей час, зокрема вийшов її курс лекцій «Дошкільне

виховання» – перша українськомовна праця із дошкільного виховання. При цьому Софія насторожено відноситься до Гетьманату, вона зауважує, що призначений гетьманом Міністр освіти був русофілом, і українізація освіти сповільнилась. Софія описує знущання з селянства з боку німецьких вояків, що неабияк посилювало невдоволення селян владою, і перешкоджало продуктивній освітній роботі. Русова приєднується до антигетьманського руху і очолює страйкові комітети міністерств, проти звільнення українців, та переводу діловодства на російську мову. Далі, Софія бере участь у засідання Національного Союзу – опозиційного до Гетьманату органу. Вона зазначає: «Нас було не багато, з жінок була одна я». З її спогадів робимо висновок, що останнє слово на засіданні належало саме Русовій: «Питання було поставлене руба, і всі боялися сказати остаточне слово. Але я не могла мовчати». Вона наголосила на масовому проникненні росіян та німців до уряду України, та підтримала кандидатуру Симона Петлюри, як лідера повстання [45, с. 212-213]. Її роль у цьому засідання згодом підкреслить і Петлюра. Софія Русова згадує, як після приходу до влади Директорії, Київ готували для зустрічі Головного отамана Симона Петлюри. «З жінок була лише я та пані Залевська, як представниця студенток. Я вітала Петлюру від жіноцтва й казала що хоч жінки не можуть брати участь в обороні рідного краю в шеренгах вояків, але вони всім серцем раді працювати для зменшення фізичних страждань героїв. Петлюра мені на це відповів: Ні, пані, жінки можуть щось більше зробити. Я Вам нагадую як ви самі своєю щирою промовою причинилися до політичного перевороту» [45, с. 224]. Отже, Софія Русова проявила в цій ситуації неабияку волю та сміливість, без сумніву ставши проти Гетьманату, маючи на це власні причини у вигляді незадоволення уповільненням результатів українізації освіти.

Детальними є спогади Надії Суровцової про початок Гетьманату. Надія опиняється у вирі подій – напередодні Гетьманату за дорученням Винниченка вона подалась до військового штабу, щоб виявити, які частини лишатимуться на боці Центральної Ради. Одразу ж вона отримує дані, що начальник Генерального штабу визнав Гетьманат й доповідає про це Грушевському напрямку. Надія вирішує продовжити працювати у Міністерстві закордонних справ, і як сама зазначає:

«Обставини мінялись, кабінет і я лишалися ті ж самі» [60, с. 81]. Далі Надія зазначає, що їй доручили дипломатичний департамент, вона починає викладати українську мову для заступника міністра Палтова. Це знову доводить тезу про те, що учасники революційних подій, в тому числі жінки працювали у декількох напрямках. Під час Гетьманату, працюючи в дипломатичному відділі, Надія розуміє, що їй не вистачає компетентності, й одразу ж з відкриттям курсів «Консульська академія», де Надія мала змогу вивчити міжнародне право, записується на них. За її спогадами, жінок там було лише дві, включаючи її. Успішно склавши іспити, Надія вже мала право займати дипломатичні посади. «Для жінок того часу це було новиною...чимало справ з міжнародного права робилося в нас, так би мовити напмацки, а тепер я порівнювала з міжнародними нормами, і мене тішило що ми «справжня держава» [60, с. 82]. Її увага до наявності чи відсутності жінок на певних засіданнях, навчальних курсах, тощо, свідчить про те що дійсно жінки у своїх спогадах звертають увагу на інших жінок. Це ми бачили зокрема і у Софії Русової, яка зауважила що серед жінок була лише вона на засіданні Національного Союзу. Подальші коментарі Суровцової також надають цікаву інформацію про жінок у роботі Гетьманату. Суровцова пише про зростання штату міністерства, та називає імена нових співробітниць. Вона називає вже згадані нами прізвища жінок, які почали працювати у Міністерстві закордонних справ ще за доби Української Народної Республіки. Зокрема на посаду перекладачки було взято Оксану Лотоцьку, а також Зосю Вольську, доньку генерал-губернатора Джунківську. Надія згадує про перекладачку Ірену Добродієву, яка в 1920 році буде працювати у складі дипломатичної місії до Великої Британії. Ірена на той час ще була студенткою комерційного інституту, й будучи напіванглійкою, напівфранцуженкою, знала досконало обидві ці мови, що звісно й посприяло її роботі на посаді перекладачки. Також багато жінок було взято на посади друкарок [60, с. 84]. З літа 1918 року Надія спостерігає негативні процеси, зокрема вона, як і Русова у своїх споминах відзначає що з міністерств почали звільняти українців, а діловодство переводити на російську мову. Тут Надія проявила безкомпромісність і приєдналась до загального страйку міністерств, зокрема входила до страйкового комітету від Міністерства

закордонних справ [60, с. 85]. Очікувано, що Суровцова підтримала антигетьманське повстання. Згадуючи свою участь у цих подіях, вона лишає ще одне жіноче прізвище – друкарку Ніну Онацьку, яка передавала Надії інформацію про хід повстання. Під час цих подій Надію призначено на керівну посаду – директоркою відділу преси у міністерстві закордонних справ. Надія займалась цензурою інформації, яку їй надавала київська преса з міжнародної політики [60, с. 86]. З поверненням до влади колишніх діячів УЦР, Суровцова знову пригадує прізвища трьох жінок, які брали участь у підготовці банкету на честь повернення уряду – це були Лотоцька, Добродієва, і власне Суровцова [60, с. 88]. Таким чином, діяльність Надії Суровцової не припиняється з приходом до влади гетьмана Скоропадського, вона продовжує працювати у тому ж самому міністерстві де й почала за часів УЦР. Крім цього, Надія за цей час встигає покращити свої навички у дипломатичній справі, закінчивши відповідні курси, викладати українську мову співробітникам за потреби, а також працювати на посаді начальниці відділу преси Міністерства. Її досвід свідчить, що фактично здобутки жінок часів початку революції не були втрачені, хоча як ми зазначали вище, з'явилися певні обмеження.

Щодо інших діячок, то Наталія Дорошенко-Савченко продовжувала вчителювати під час Гетьманату у Полтаві [13]. Марія Лівницька відійшла від державотворчих справ, і була зосереджена на сімейних справах, будучи радше свідком приходу Гетьманату. Внаслідок проживання у сільській місцевості вона спостерігала за важким положенням селянства під час Скоропадського: «Тим часом адміністрація гетьмана Скоропадського почала заводити свої порядки по всій Україні...Поміщики мстились за найменші провини, за одні надії на одержання землі. Почались безконечні допити селян, на яких їх били, часами до непритомности» [27, с. 292].

Продовжувала свою діяльність на Поділлі під час Гетьманату і просвітницька діячка Олімпіада Пащенко. Влітку 1918 року, вона у складі університетської комісії Кам'янецького університету, рушає до Києва з документами щодо асигнування університету. Пащенко працює секретарем виконуючого обов'язки ректора університету, та звільняється з посади голови управи, оскільки у цей час за

діяльністю управ починають наглядати гетьманські комісари. Про свою роботу Олімпіада згадує: «Тут усе зібралося разом, – очистити будинки й садиби від залишків постою військ під час фронту, перебудувати звнутрі – з'єднувати класи в великі аудиторії, переробити аудиторію в два поверхи; улаштувати окремі кабінети, добудувати назовні; зробити ремонт цілих будинків». Олімпіада бере участь університетських засіданнях, займається фінансовими питаннями, стежить за ремонтними роботами [156]. Отже, під час Гетьманату Олімпіада покинула посаду у земській управі й взялась за реалізацію можливості розвитку вищої школи на батьківщині, вкладаючи туди усі свої зусилля та енергію.

Переходячи до посад які займали жінки в уряді Гетьмана нам необхідно також звернутися до газети «Державний вісник» за 21 травня 1918 року, де зафіксовано початок нових призначень Гетьманату. Серед жіночих імен знаходимо прізвище урядовиці Міністерства пошт і телеграфів – Ніколенко Ольгу, також Власенко Ольгу – урядовиці відділу перевозки пошти, перекладачку Нестеровську Марію. Крім цього, урядовицею Господарського департаменту цього ж самого Міністерства було призначено Кондратенко Марію. Знаходимо дані про Ірену Добродієву, призначену перекладачкою у Міністерстві закордонних справ. Окрім неї, на посаду канцелярських урядовців загального відділу було призначено Лось Ніну, Кулитек Лідію, Скороход Ніну, й згадану також Надією Суровцовою – Джунківську Катерину; на таку саму посаду, але юридичного відділу – Агафоненко Віру, яка також мала відбути в складі делегації в справах миру. На посаду канцелярського урядовця, у консульський відділ – Боно Маргариту. Жінки працювали за Гетьманату і у міністерстві фінансових справ, зокрема це Марія Вєрвельська, Наталка Іванюта, Євгенія Лебедева, Марія Біш. Міністерство судових справ містить серед призначень на посаду друкарки чимало жінок: Надію Іванівську, Марію Кравченко, Смирнову Ніну, Рибаківу Ганну, Анофрієву Надію, Сохач Валентину, Віру Цепикову, Ольгу Байову, Курасову Марію, Жукову Євгенію. Посади друкарок, канцелярських урядовців переважно займають жінки, чоловіків у переліку імен на цих посадах – меншість. На сторінках газети згадується Василевська Еліза, яка працювала на посаді рахівника у Міністерстві Харчових справ, а також Гладунівна Антоніна на

посаді діловода. Можна відслідкувати оклади, які вони отримували – від 260 до 300 карбованців [87].

Жінки, які у найближчому майбутньому проявили себе у військовій сфері в цей час також діють. Зокрема продовжила свою діяльність Люся Гурська, яка під час Гетьманату працювала канцеляристкою в експедиції заготовки державних паперів. При цьому вона таємно бере активну участь у антигетьманських організаціях [47]. Іноді, не 1917 рік, а саме часи Гетьманату були початком активної діяльності жіноцтва. Зокрема національно-патріотичні відчуття у такому випадку часто ґрунтувались на невдоволенні гетьманською політикою. Гарний приклад подібного – діяльність Олени Бондаренкової, яка походила з Поділля. Вона доєдналась до тієї частини молоді, яка брала участь у національних рухах направлених проти Гетьманату. На той час Олена працювала у театрі акторкою, але прагнула більшого поля для прояву свого патріотизму, тому подальша її доля пов'язана з роботою медичною сестрою у Кінно-Гірському дивізіоні О.Д. Алмазова [51]. Це доводить що жінки мали власну позицію й погляд щодо розвитку держави, та мали бажання відстоювати це. Ряд документів Гетьманату демонструють нам що жінки брали участь у земських чи губернських виборах. Також маємо чимало жінок на посадах канцеляристок, машиністок, перекладачок в уряді Скоропадського. Отже, часи Гетьманату принесли певні обмеження у правоздатність жінок, повернувши у систему виборів стару та не демократичну основу – майновий ценз для участі у виборах жінкам. Все ж таки Гетьманат не позбавив їх можливості діяти. Ми бачимо що багато жінок лишилися на своїх посадах, а дехто, як наприклад Люся Гурська, Софія Русова чи Надія Суровцова взяли участь у антигетьманському русі. За деяким винятками, жінки відкрито, або ж таємно підтримували колишніх діячів Центральної Ради, критично відгукуючись про діяльність Гетьмана у своїх спогадах.

2.4. Утворення Директорії та участь жінок в органах влади: державницька діяльність у критичних умовах

У грудні 1918 року до влади приходить Директорія УНР, серед них – колишні діячі Центральної Ради. Законодавство Гетьманату включно з згаданим майновим

цензом було скасовано. 26 грудня 1918 року Директорія сповіщає про це у документі під назвою «Декларація Української Директорії, що зробила Директорія». Називаючи Гетьманат поміщицько-монархічним пануванням Директорія зазначає: «Цензові думи та земство, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування» [262]. Підтвердження цьому знаходимо в законах Директорії. Наприклад, ухвалений закон про відсоткові надбавки для служачих державних інституцій, передбачав що «по цьому закону право на відсоткові надбавки мають служачі державних інституцій, як центральних так місцевих на території УНР, обох полів, не виключаючи й вільнонайманих» [68, с. 582]. Як відомо, Директорія мала швидше формальну владу, починалась отаманщина, і влада на місцях була втрачена. Незорганізованість війська, відсутність виразної політичної лінії, слабка влада губерніальних та повітових комісарів УНР – все це було привело до хиткості становища Директорії [236, с. 214]. Попри таке становище, про правові наміри УНР ми можемо дізнатись із нереалізованих проектів Директорії, зокрема важлива інформація про положення жінок міститься у Основному Державному Законі Української Народної Республіки (проект Урядової Комісії по виробленню Конституції Української Держави) 1920 року, який так і не вступив в дію, через втрату території УНР та виїзд Симона Петлюри. У другому артикулі зазначено, що: «Повнота влади в Українській Державі належить загалу її громадян, що здійснює сю владу в справах законодавчої влади через Державну Раду», а у третьому уточнено, що: «Державна Рада є однопалатним тілом, що вибирається на підставі загального, як для чоловіків, так і для жінок, рівного, безпосереднього, таємного права голосування, з додержанням принципу пропорційності». У розділі про права та обов'язки громадян, у артикулі 15, бачимо декілька уточнень щодо положення жінок в УНР: «Всі громадяне Української Держави, як чоловіки, так і жінки, без різниці віри, народности та походження, рівні перед законом», а також окреме зауваження: «Жінка в Українській Державі має всі права цивільні та політичні нарівні з чоловіком». В цьому ж розділі у артикулі 50 розглядається також правова основа призову жінок в разі потреби до військової служби: «Всі громадяне є

обов'язані до військової служби; порядок покликання жінок до служби в цілі оборони держави визначається в законі» [86, с. 126-145]. У поясненнях до артикулів зазначається наступне: «Жінки, що не виховують своїх дітей, віком до 17 років, можуть бути призвані до нестроевої служби в військах на підставі правил, що визначить для кожної Землі її Парламент» [86, с. 215]. Отже, у цьому нереалізованому проекті були закріплені досягнення рівності перед законом жінок та чоловіків, напрацьовані ще з 1917 року.

Як же діяли жінки в умовах нестабільної державності, постійної загрози більшовицького вторгнення, слабкості української влади на місцях? Більшість жінок-урядовиць продовжили працювати вже у державному апараті Директорії УНР. Рішення діячів Директорії передати владу «трудовому народу» увінчалось створенням представницького органу – Трудового конгресу, який в результаті отримав функції верховної влади в УНР [189]. У документі під назвою «Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України» від 5 січня 1919 року визначалась кількість депутатів включно з представниками від Західної Української Народної Республіки [71, с. 406-412]. Детальна інформація про склад Конгресу досі лишається не до кінця з'ясованою, оскільки документація з даними про депутатів так і не була оформлена і видана після евакуації Директорії. Однак інформація про участь жінок-депутаток у Конгресі збереглася. Це Софія Русова, Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська та Олімпіада Пащенко [189]. Як відомо, період з літа по осінь 1919 року називають Кам'янецькою добою Директорії УНР, адже український уряд, втратив контроль над більшою частиною території України, і на деякий час опинився у Кам'янці-Подільському. У цей час армія УНР протистояла більшовикам та російським білогвардійцям [178]. Отже у цей критичний для країни час, діяльність більшості учасників державних процесів, в тому числі жінок, безпосередньо пов'язана з цим містом. Тут, у 1919 році була заснована Українська Жіноча Національна Рада – організація, до якої були причетні чи не всі жінки-урядовці часів 1917-1921 років. Ініціатива заснування належала Людмилі Старицькій-Черняхівській, Софії Русовій та Марії Грушевській. Першою головою було обрано Марію Грушевську, згодом – Софію Русову. Заступницями стали Марія

Грушевська, Зінаїда Мірна, Людмила Черняхівська-Старицька. Чимало прізвищ ми вже бачили вище. Мета цієї Ради – організувати жіноцтво у такий складний для країни період. Але Рада виявилась слабо організованою, й не мала механізмів впливу на суспільні процеси. Марія Грушевська діяла у якості голови Ради недовгий час, і у тому ж 1919 році емігрувала. Гарний приклад спроби реалізувати можливості цієї організації – діяльність Зінаїди Мірної, яка працювала однією з заступниць голови Ради. Мірна займалась пропагандою українського питання у цей час, в тому числі за кордоном, а також допомогою студентам, що перебували у важкому матеріальному становищі, зокрема організувала студентську спілку. Серед членкинь Жіночої Ради – жінки і Наддніпрянщини, і Галичини, що продемонструвало єдність жіноцтва всієї України у такий період її історії.

Розглядаючи діяльність жінок під час правління Директорії, зупинимось на Софії Русовій, яка з поверненням влади УНР знову активно працює на освітньому полі. Після участі у Трудовому конгресі, вона зосереджується на праці Міністерства освіти та Учительської спілки. Після більшовицької окупації Києва Русова евакуюється спочатку до Вінниці, а потім до Кам'янець-Подільського, покидаючи спілку, та як зазначає, сподівається на швидке повернення: «тішила себе також думкою, що від'їжджаю на два тижні, нічого з свого майна не заховала... Не знали ми тоді, що то було майже назавжди» [45, с. 218-220]. Побутові умови були складні, як зазначає Софія: «Там нас усіх жінок, що служили в Міністерстві примістили в школі мистецтва, біля університету... мені припала величезна кімната з одним ліжком, одним столом і одним стільцем». Софія Русова намагається навіть у таких умовах продовжити працювати, зокрема займається складанням планів роботи місцевої «Просвіти», співпрацює з земських відділом позашкільної освіти. Русова приєднується до роботи дошкільного відділу, підтримує починання його керівника з організації дитячих садків по селах, відвідує бібліотеку для вчителів. Зокрема про таку її діяльність існує спогад земського подільського діяча Віктора Приходько: «Політичні обставини в Україні склались так, що в роботі відділу дошкільного виховання могла взяти участь і сама пропагаторка цієї ідеї, пані Софія Русова» [43, с. 301]. В цей час Софія Русова встигає викладати курс про дошкільне виховання

для вчителів, пізніше розширює свій курс на 10 лекцій й викладає його для жінок-учительок. Окрім цього Русова займається не лише освітніми справами, а й організацією громадського шпиталю для військових УНР, зокрема пошуком та ремонтом помешкання для таких цілей. У своїх спогадах вона згадує детальніше про діяльність Людмили Старицької-Черняхівської, яка починає організовувати театр, де виступають артисти, та намагається налагодити видавництво українських книжок, незважаючи на дуже дорогий папір. Паралельно з цим Софія Русова, коли в кінці квітня 1920 року поляки за Варшавським договором допомогли відігнати більшовиків, й було звільнено від них Вінницю, разом з Міністерством рушає туди. Там вона привітала від українських жінок Михайла Омеляновича-Павленка – генерал-полковника Армії УНР, який командував операціями Першого Зимового походу [45, с. 236]. Софія Русова допомагає Старицькій-Черняхівській розповсюджувати українські твори. З наступом більшовиків Софія Русова, так само як і Старицька-Черняхівська вирішує лишитись в Україні [45, с. 233-239].

Ще одна діячка революції також лишилась під більшовицькою окупацією – це Галина Журба, яка перебувала у Києві під час приходу Директорії, і до 1920 року лишалась під більшовицькою окупацією. У своїх споминах вона лишає наступну нотатку про Київ: «Збомбардований, розгромлений, обдертий, з погорілими домами, засмічений, згіджений, холодний і голодний Київ 1919-20 рр. нічим не нагадував того блискучого, пишного міста, яке я застала 1912 року, ані навіть того, яке пережило велику європейську війну й революцію 17-го року...Сплюндрований і стероризований Київ робив пригноблюючо-жалюгідне вражіння». Навіть у таких умовах Журба продовжувала займатись літературною справою, зокрема вона створила літературний журнал «Музагет», зібравши навколо нього поетів та письменників. Журнал недовго видавався, і Галина ледве встигла надрукувати там декілька творів. Про журнал «Музагет» можна знайти інформацію у документах Директорії за лютий 1919 року, де постановою від 1 лютого 1919 року було підтримане прохання «українських молодих поетів і письменників про асигнування їм субсидії в розмірі 100.000 гривень на видання літературно-мистецького місячника «Музагет» [68, с. 37]. Лишившись в Києві після від'їзду уряду УНР, Галина починає

працювати у видавництві «Всевидат», де займається редакцією дитячого журналу, але вже у 1920 році відчуває на собі початок червоного терору, бачить як її знайомі, що лишились у Києві починають працювати на користь більшовиків. Атмосфера починає важчати – Галина відзначає, що її особою починають цікавитись більшовицькі діячі, й вона вирішує їхати. Про пануючий страх навколо Галина зазначає: «Настав такий час, що людина людини найбільше боїться, не довіряє, уникає» [15].

Надія Суровцова, яка активно підтримувала діяльність Директорії, продовжувала з її поверненням, працювати у Міністерстві закордонних справ, й приєднується до дипломатичної місії Директорії, відправленої на Версальську мирову конференцію. Її діяльність у цей час – поєднання дипломатичної діяльності з одним з перших досвідів жіночої еміграції періоду Української революції. Адже усі подальші події, включно з більшовицькою окупацією Суровцова переживає, вже знаходячись за кордоном [226]. Маючи плани щодо навчання у Відні, Надія не мала на меті назавжди покидати Україну, й їхала загалом у піднесеному настрої, не підозрюючи про подальші події. Про це свідчать її зауваження: «Неясно було, що лишається за нами в Києві, ще менш ясним було те, що чекало нас в Парижі. Одне можна сказати вже тепер, через сорок літ, – ніхто з нас не сподівався, що покидає батьківщину так надовго, а дехто навіть навіки. Все мірялось місяцями, про роки ніхто й гадки не мав. Десятиріччя не снилися в найстрашнішому сні» [60, с. 91]. Навіть не розглядаючи варіант пов'язаний з еміграцією, невдовзі Надія, у Швейцарії зустрічає українських емігрантів, які справляють на неї гнітюче враження: «Тоді я вперше побачила емігрантів...що жили на чужині постійно. І враження було незвичайно тяжке. Не тим, що багата колись жінка бідувала, ні. Лише тим що це були люди без коріння. Все що було їм близьке, дороге, лишилось по той бік. А вигоди, краса, все хороше навкруги було не їхнє, не для них, і чуже» [60, с. 96]. Щоб не марнувати час, Суровцова, користується можливістю вивчити мови й вступає на відповідні курси. Але подальші події пов'язані з більшовицьким наступом примушують Суровцову лишитись за кордоном, хоч як сама вона пише: «Життя за кордоном без жодної мети мене ніколи не приваблювало» [60, с. 101]. Надія

потрапляє під скорочення – робота на конференції миру лишається за високопосадовцями, а Надію, на менш важливій посаді секретаря інформаційного бюро та бібліотеки, яку везла з собою місія, по суті звільняють. Про це вона пише так: «Ліквідація остаточно розділила нас на дві взаємно чужі групи – лідери мали якісь відомості, якийсь зв'язок, якісь цілі. Ми ж залишились на чужині, одірвані від батьківщини, без жодного зв'язку, з тими грошима, що нам кинули на прощання наші колишні товариші» [60, с. 102]. Не втративши бажання продовжувати діяти й якимось бути корисною Україні, Надія у 1920 році вступає на філософський факультет до Віденського університету й захищає докторську дисертацію, ставши першою жінкою з України – доктором філософії. Деякий час вона працювала викладачкою у Віденській сільськогосподарській академії, паралельно беручи участь у міжнародних жіночих організаціях – з її спогадів дізнаємося про участь у роботі Міжнародної жіночої ліги миру і свободи, в Товаристві прогресивних журналістів Європи [60, с. 90-138. Все це супроводжувалось різким погіршенням матеріального становища – вона неодноразово жаліється на безгрошів'я, матеріальну скруту, пишучи як «не солодко жилося в тих закордонах» [60, с. 112-114]. Окрім цього, співпраця з різними діячами української еміграції супроводжувалась як пише Надія тим фактом, що «зібрались представники різних стадій, так би мовити, державного існування України, вони ставились вороже один до одного, але об'єднувала їх спільна неможливість повороту на Вкраїну, де тимчасово були большевики». Тут Суровоцова знову наголошує на сподіванні на так звану «тимчасовість» більшовиків, що звісно не виправдалось [60, с. 97]. Перебуваючи в Австрії, Надія бралась за різну роботу, оскільки ні викладання, ні здача в оренду будівлі не розв'язували постійні матеріальні проблеми – й врешті решт вона почала працювати у приватній майстерні виробляючи ляльок на експорт. «Бідувала більшість населення, а про українців і казати нічого» – пише Надія про 20-ті роки у Австрії. Також вона зазначає: «Давала приватні лекції, але матеріально це все давало значно менше прожиточного мінімуму. А в товаришів студентів по більшості було ще гірше». Не постійні заробітки, інфляція післявоєнного періоду, давали мало часу на читання лекцій та популяризацію українського питання [60, с. 112-114]. Відстань

додому, через такий стан речей, як зазначає авторка неначе постійно зростала. Надія наголошує на хиткості свого становища – неясність стану речей в Україні, сподівання на повернення, необхідність заробітку й водночас бажання працювати за покликанням, яке за кордоном не приносило необхідного матеріального забезпечення – все це посилювало відчуття розпачу. Отже, діяльність Суровцової з приходом Директорії пов'язана з закордонним представництвом. До цього завдання Надія поставилась відповідально та захоплено, але тяжке внутрішнє становище України у цей час змушує її лишитись за кордоном, поза урядової діяльності, адже дипломатичну місію було розформовано.

Діяльність Директорії була підтримана і на місцях з боку активного жіноцтва, зокрема про це свідчить участь Олімпіади Пащенко у засіданні Трудового Конгресу, як представниці від Подільської губернії Кам'янецького повіту. У цей час Олімпіада була головою Кам'янець-Подільської повітової земської управи, присвячувала свою діяльність Кам'янецькому університету, та продовжувала очолювати повітову шкільну раду. Олімпіада представляла селянство на засідання Конгресу [156].

Марія Лівницька, яка брала активну участь у справах Центральної Ради на час приходу Директорії від активної діяльності відійшла остаточно, але її спогади про ці події є досить інформативними. Лівницька згадує в'їзд військ Директорії до Києва. Свою прихильність до Директорії Марія висловлює у нотатках: «Тяжко описати, що діялось у Києві в той історичний день. Що це була за радість, яке піднесення, який рух у цілому місті! Всі чекали з раннього ранку на переможний вступ українського війська. Здавалось, що у всіх серця б'ються однаковим темпом від радості, від щастя, що нарешті здобуто волю, нарешті скинуто кайдани, які віками сковували нашу націю» [27, с. 302]. Згадує Марія і діяльність Трудового Конгресу, як тимчасового законодавчого органу УНР періоду Директорії Хоча прямої участі Марія у діяльності Директорії не брала, її зауваження й детальні мемуари про цей період є досить змістовними. Наприклад, Лівницька яскраво передає пануючу атмосферу: «Настрій був підвищений, але вже дуже тривожний. Цієї тривожности не могло заглушити навіть урочисте проголошення соборности українських земель. Україні знов загрожувала большевицька навала. А молода українська армія була ще

дуже нечисленна, щоб її стримати. Уряд і Директорія почали готуватись до евакуації» [27, с. 303].

Про свою діяльність, зустрічі з лідерами Української революції згадує і Леся Кривицька – українська акторка, громадська діячка. Вона з гордістю пише про те, що разом з усіма іншими діячами «пережила ту небезпеку, яка загрожувала всім нашим борцям в часи визвольної війни». Її активна громадська діяльність припала на період Директорії, оскільки на початок революції та в 1918 році вона навчалась у Київському музично-драматичному інституті ім. Миколи Лисенка. В 1919 році, Леся починає працювати в Державному народному театрі УНР в Кам'янець-Подільському, де керував Микола Садовський. Якраз у цей час вона починає також працювати урядовицею в Міністерстві Внутрішніх Справ. При цьому Лесі, як акторці така робота давалась важко: «бюрова праця була для мене нудна, писальна машинка почала нищити мої нерви». Слід віддати належне Лесі, оскільки серед інших акторок театру саме вона погодилась виступити на фронті, незважаючи на побоювання, на позиції у Шатаві, перед військовими, у виставі «Мартин Боруля». Акторка зазначає: «Я, як представниця Українського державного Театру серед козаків! Я маю зараз грати для тих, що ще завтра може, віддадуть своє життя за нас і нашу ідею! Хіба ж це не честь для мене?». Її самовідданість найкраще ілюструють слова: «Залишилась глибока вдячність тим, які щиро хотіли прийти на поміч народові і його боротьбі за свою ідею» [21]. Серед урядовців періоду Директорії – Юлія Кіцера, яка працювала секретаркою, про що згадує її син – Олександр Кіцера [176, с. 270]. Юлія Кіцера працювала у Державному контролі уряду УНР, але згодом була звільнена з посади за скороченням штатів [176, с. 269-270].

Щодо жінок, які згодом приєдналися до військової боротьби, то тут слід зазначити про Марію Волосевич, яка з приходом Директорії продовжує працювати, як і за Центральної Ради у Міністерстві освіти. На початку 1919 року, Марія починає працювати в Штабі Правобережного фронту, а згодом – в культурно-освітньому відділі Штабу Дієвої Армії, де її діяльність полягала у виконання обов'язків урядовця для особливих доручень. Отже, діяльність Марії Волосевич у таких умовах вже набуває військового виміру [195]. Такі жінки, як Марія Тарасенко і Настя

Гудимович, Харитина Пекарчук, Люся Гурська також у цей час переходять на шлях військової, підпільницької або лікарської діяльності у війську. Можна з впевненістю сказати, що жінки продовжували бути активними учасницями громадсько-політичних процесів часів Директорії. Їхні спогади про власну діяльність, або ж спогади їхніх сучасників чи колег є вагомим джерелом для гендерно спрямованих досліджень. Проаналізувавши ці джерела, ми спостерігаємо багатоаспектність революційних подій, а саме внесок жіноцтва у розбудову України. У добу Директорії, зважаючи на складні військово-політичні обставини жінки були вимушені робити вибір – залишитись в окупованій більшовиками частині України, чи евакуюватись до інших не окупованих міст, зокрема до Кам'янця-Подільського, продовживши працю на користь української держави. Жінки були змушені, роблячи вибір на користь останнього, покидати власні домівки, діяти в важких побутово-обмежених умовах, як у випадку з Софією Русовою, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Зінаїдою Мірною, Марією Грушевською. Навіть у таких випадках жінки знаходили сили й можливість продовжувати свою діяльність – Софія Русова змогла зосередитись на освітній справі, а Старицька-Черняхівська на театральній. Жінки об'єднували власні зусилля, й це виливалось у нові жіночі організації, на кшталт Української Жіночої Національної Ради. Надія Суровцова виконувала доручення Директорії у складі дипломатичної місії за кордоном, закордонну діяльність почала і Зінаїда Мірна, звернувши увагу на необхідність допомоги українському студентству в європейських країнах. Галина Журба лишається в Києві наражаючи себе на небезпеку з боку більшовиків, і невдовзі все одно виїжджає через пануючу атмосферу страху та доносів. Свідки революційних подій, як от Марія Лівницька, лишили чимало змістовної інформації про події, спостерігаючи на власні очі тодішні обставини. Буремні події потребували різнопланової праці, необхідності вміти швидко освоювати нові справи – так акторка Леся Кривицька працювала і власне акторкою, і урядовцем в канцелярії, а Марія Волосевич та деякі інші діячки невдовзі постали у ролі воячок, сестер-жалібниць та підпільниць, вже в умовах партизанської збройної боротьби. І хоча в документах Директорії, правове становище жінок було закріплене на одному рівні з чоловіками, й неодноразово

наголошувалось про рівне загальне право голосу для чоловіків та жінок, повноваження Директорії були слабкими на місцях. Незважаючи на це, на місцях жінки також продовжували працювати, як наприклад Олімпіада Пащенко в Кам'янець-Подільському, яка продовжувала займатись освітніми справами.

2.5. Військовий вимір жіночого внеску в боротьбу за українську державність

Революція 1917-1921 років продемонструвала нам ще один вимір діяльності жінок – військову справу. Окрім громадської діяльності, яка займала жінок ще задовго до революційних подій, військова справа була новою, радикальнішою формою боротьби для жіноцтва. Ролі в яких жінки поставали – це безпосередньо участь у бойових діях, праця у підпіллі, праця зв'язковими, сестрами-жалібницями, лікарками. Часто ці ролі поєднувались, або ж змінювались одна на одну. Про мотивацію цих жінок влучно зазначила акторка та дружина військового лікаря армії УНР Василя Совачева – Ганна Совачева, яка акцентувала на тому, що жінки часто переривали своє навчання, приєднуючись до національної боротьби, приводячи приклад однієї невідомої воячки: «Була вона теж курсисткою, мала матір і родину, та кинула все, бо по її думці «треба було!» [54]. Тут ми бачимо що національна справа ставала для таких жінок пріоритетною над власними кар'єрними амбіціями та професійними інтересами. Проблема, яка виникає при дослідженні долі воячок – складна та часто трагічна доля цих жінок, як наслідок – відсутність достатнього масиву мемуарної спадщини. Частково через коротку й трагічну долю. Або ж самі жінки не прагнули записувати власні переживання, не надаючи великого значення своїм подвигам, або ж не бажаючи повертатись до пережитого. Ганна Совачева описує таку ситуацію на прикладі воячки під псевдонімом «козак Тетяна», у якій можна впізнати воячку Харитину Пекарчук: «Як і всі жінки цього типу вона ніколи не оповідала про свої переживання воєнного часу. Я навіть не пробувала її питати про те, бо знала вже цю її рису» [54]. Як наслідок – такі діячки часто лишались тільки у пам'яті оточуючих, і йшли у забуття, якщо ті не намагались увіковічнити їхні подвиги. Ганна Совачева ілюструє це наступними зауваженнями:

«Передивилась я всю «Червону Калину», але не знайшла ані словечка про неї. А я знала її історію й її саму. Ця жінка всі наші визвольні змагання провела на коні простим козаком нашої армії. Була вона при здобутті Вознесенська, отже була учасницею Зимового Походу. На моє питання про неї командарм відповів: «О, козака Тетяну всі знали! Вона варта багатьох чоловіків!» [54]. При цьому у подальших спогадах про неї Совачева наголошує на навмисному применшенні свого значення, заперечення героїчних вчинків, попри те, що такі мали місце, як наприклад заклики Тетяни йти у бій, незважаючи на побоюванні інших військових, та відчайдушні рішучі дії: «Було дано наказ: перейти Збруч і зайняти большевицькі позиції по той бік річки. Знали, що нас мала горстка, що резервів немає і розвідки про кількість ворога теж. Я зірвалася і з криком «Слава Україні!» перша кинулась у воду. І ми своє завдання виконали!» [54]. Сама Харитина так описувала своє відношення до захоплення своєю персоною: «Багато пізніше, поволі моє ім'я стало відоме багатьом, тоді населення почало виявляти мені особливе тепло та увагу. Їхню пошану та пієтизм до жінки-вояка я цінила, але ніякого вирізнення та полекші не приймала. Воно не погоджувалося з моїм наставленням та світоглядом» [36]. Охоплення жінок у війську за становим показником широке, як зазначає полковник УНР Василь Задоянний – в боротьбу за національну справу включились інтелігентки, робітниці, селянки абсолютно різного віку – від юного до літнього [158]. Військова діяльність жінок витікала з їхньої громадської діяльності, часто жінки йшли у військо або розчарувавшись у ефективності соціально-політичного поля, або ж обирали подібний шлях одразу після гімназії, жіночих курсів, або ж взагалі як зазначалось вище перериваючи своє навчання.

Серед жінок, діяльність яких безпосередньо торкалась участі у бойових діях – Марія Волосевич, яка на момент початку такої діяльності працювала в культурно-освітньому відділі Штабу Дієвої Армії, де мала посаду зв'язкової внутрішньої служби. Посада зв'язкової – одна з найпоширеніших серед жінок у війську. За словами Василя Задоянного: «Жінки ставали посланцями туди, де не могли виконати зв'язку вояки. Наражаючи своє життя, жінки переносили важливі доручення й накази, переходили бойові лінії фронтів, часто-густо під густим

обстрілом ворога, часто перевдягнені в селянок» [158]. Ганна Совачева також коментує подібну працю жіноцтва, як таку, що дозволяла жінкам використовувати свою на перший погляд «слабкість», адже часто ворожі війська не могли запідозрити, що під просто селянкою ховалася зв'язкова української армії: «Бо хто міг думати, що під веселою й безтурботною з виду Мариною чи Оксаною крилася наша розвідчиця? Що ота красуня приносила до наших штабів потрібні відомості?» [54]. Те, що подібна праця була небезпечною, доводить ситуація в яку потрапила Марія Волосевич у травні 1919 року, коли перевозила наказ Штабу відрізаним більшовиками українським частинам, і потрапила у вороже оточення. Вже перебуваючи в оточенні більшовиків вона продовжує працювати у Повстанському Штабі, маючи досвід подібної роботи у Штабі дієвої Армії. Марія працювала в інспектурі 11-го полку 4-ї Сірої Дивізії, займалась розвідкою. Тезу про те, що не можна виділити одну посаду на якій перебувала жінка в війську підтверджує і діяльність Волосевич. Зокрема, влітку 1919 року вона евакуювала з поля боя 11 поранених козаків і старшин, перев'язувала їм рани, та допомагала переносити їх на панцерний поїзд «Вільна Україна» – панцерник Української галицької армії, відвойований II-м корпусом Української Галицької Армії під Старокостянтиновом у серпні 1919 року. Згодом вона продовжила піклуватись про цих вояків, й намагалася перемістити їх на лікування у шпиталі. Отже, у абсолютно непередбачуваних ситуаціях на полі бою жінки поставали у різних ролях, не обмежуючись конкретно визначеною спеціальністю. Під час боїв у так званому «трикутнику смерті», в який потрапила українська армія оточена більшовиками, денікінцями і поляками, Марія також перебувала там, а в грудні 1919 року, під час легендарного Зимового походу, вона приєдналася до учасників. Там Волосевич проявила себе у різних ролях – і як працівниця канцелярії, і як зв'язкова, і як сестра-жалібниця. Окрім цього вона читала лекції по історії України воякам, аби протидіяти пропаганді більшовиків, яка лише чекала навіть мінімального послаблення морального духу українських військових. Сам факт того, що Марія Волосевич разом з вояками більше двох місяців брала участь у партизанській боротьбі Першого Зимового походу, в оточенні ворога заслуговує на неабияку повагу [195]. Свідком і учасником наступних подій

стала Марія: «Був наказ нищити зброю, до якої вояків вже не було. Люди розходилися – хто потайки, хто тяжко прощаючись із товаришами» [52]. Отже, і Марія Волосевич, після завершення Першого Зимового походу дісталась до Крем'янця на Поділлі. У листопаді 1920 року після того як Марія у липні вийшла заміж за начальника штабу 2-ї Волинської дивізії Олександра Волосевича, й деякий час пропрацювала урядовцем при штабі, під тиском більшовиків опинилась серед інтернованих вояків в Польщі. Після звільнення з табору, праця Марії Волосевич продовжилась у місті Крем'янець на Волині. Там була секретаркою, згодом – заступницею голови Союзу Українок, була головою філії з 1931 року, до ліквідації філії поляками. Подальша її діяльність – це вже еміграційний етап. Отже, свідомий вибір розділити з українським військом важку долю, боротьба до останнього, адже Волосевич добровільно згодилась приєднатись до учасників походу – все це доводить слова свідків жіночого героїзму про те, що вони внесли неоціненний вклад в національну боротьбу, проявивши себе не лише на громадському полі, а й на полі бою, ризикуючи життям.

Наступна діячка власні спогади залишила. Харитина Пекарчук опублікувала життєпис під назвою «Вояцьким шляхом» у журналі «Наше життя» – часописі Союзу українок Америки. Оксана Дучимінська – донька Ольги Дучимінської – урядовиці ЗУНР, та організаторки жіночого руху в Галичині, зазначає про Харитину Пекарчук наступне: «Вона родилася і виростала на соняшному Криму та його міццю по сьогодні наснажена. Зимові спомини починаються в неї аж від коли стала військовиком, та на материку України воювала. Тіна – вроджений воїн. Для неї суттєвим процесом є дія, змагання, активність, незломність» [14]. Дійсно, діяльність Харитини яка розпочалась із намагань працювати на український уряд, ще в 1917 році на батьківщині – у Сімферополі, увінчалась участю в початку українізації військових частин в Криму, та наміром влитись в українську армію безпосередньо. Про мотивацію Харитина пише стисло й коротко – іншого варіанту в неї й не було на думці, цей вчинок не здавався їй героїчним чи надзвичайним, радше – природнім й зрозумілим. Харитина зазначає: «Мені хотілось доказати, що між українцями є також патріотки, які будуть боротись за свій край із зброєю в руках. Я була певна,

що ми будемо мати своє військо (до нас дійшла вістка про український корпус генерала Скоропадського) і що там будуть боротись теж жінки-українки. Цей запал уділився не тільки мені, а захопив всю українську молодь Симферополя. До війська вступала гімназійна і студентська молодь» [36]. Водночас Харитина не ігнорує й факти сприйняття подібної діяльності серед жінок, як чогось незвичного для тодішнього суспільства: «Жінка в армії, та ще й разом із мужчинами – це була нечувана небувальщина...А я була одержима думкою служіння Батьківщині і ніщо не могло мене стримати від того кроку. Не знаю, чи це було мудро з мого боку, але така була молодь у ті часи і так розуміла свою службу Батьківщині» [36]. Отже, Харитина приходить до необхідності такої діяльності майже одразу з початком національної боротьби, й бачить себе лише в ролі військової, що для жінки того часу було радше виключенням, ніж закономірністю. У спогадах Харитини міститься цінна інформація про загальне відношення до жінки, яка обирала військовий шлях оточуючих, побратимів, сім'ї. Серед цікавих зауважень подібного характеру – факт того, що записали її до маршової сотні під чоловічим іменем, і не всім було відомо що серед них буде воювати дівчина. Пекарчук зауважує також про насторожене ставлення до неї, як до жінки у війську: «Чоловіки спершу були насторожені, але труднощів ніяких не робили, а в скорому часі стали моїми найкращими друзями» [36]. Харитина показує себе не тільки як дисциплінованого солдата, а й жінку готову боротись з будь-якими проявами несправедливості. Так, поповнивши склад Українського Маршового Батальйону, корпус генерала Павла Скоропадського, вона, разом з військовими з Сімферополя, категорично відмовляється перебувати під командуванням росіян, які керували вишколом, й досягає позитивного результату: «Від того дня нас уже більше не чіпали, прямо ігнорували нас, зате ми самі завзято відбували муштру, вживаючи до неї виключно українську мову й команду» [36]. Восени 1917 року Харитина здійснила відчайдушний і смілий вчинок на своїй батьківщині, повернувшись на деякий час провідати матір, яка захворіла. Під час більшовицького наступу, який вона застає там, Харитина одразу подається до місцевої «Просвіти», членом якої була сама, з метою знищити списки свідомих українців, які не мали потрапити до рук більшовиків. Про твердість намірів

Харитини й відсутність ілюзій щодо більшовицької діяльності свідчить її відмова співпрацювати, після арешту. Навіть знаходячись під тиском, коли наглядачі декілька разів виводили її на розстріл, не виконуючи його, щоб схилити на співпрацю, Харитина до останнього не втрачала надії на порятунок. З підписанням у Бересті мирного договору, і успішного наступу на більшовиків українських сил, та допомога німецьких військ Харитина була врятована. Як і багато громадських діячок, Пекарчук сприйняла Гетьманат насторожено, відмовляючись наново складати присягу, та вживати російську мову. Така принциповість привела до того, що Харитина починає працювати секретаркою інструкторського відділу у Союзі Кооперативів в місті Єлисаветград (сучасний Кропивницький), відступивши на деякий час від військової діяльності. Попри це, її цивільна діяльність, робота у різних установах у Єлисаветграді дозволила їй налагодити потрібні контакти, якими вона одразу скористалась при формуванні нового полку після антигетьманського повстання, коли отримала посаду старшини доручень. Харитина Пекарчук, як і багато інших жінок дотичних до участі у військових діях користувалась стереотипними уявленнями про жінку, як таку, що не здатна займатись військовою справою, представляючи в разі необхідності себе у ролі цивільної, яка переймалась побутовими поточними справами, або ж працювала виключно на цивільній посаді. Так, з новою атакою більшовиків, Пекарчук виставляє себе помічницею куховарки, і коли більшовики заарештували українських вояків, «працюючи» на такій посаді, планувала порятунок арештованих [36]. Як вже зазначалось вище, жінки мали різноманітні завдання в армії, а відсутність чіткої визначеності на рівні законів у війську, складне становище української армії загалом – все це призводило до того, що жінки могли бути одночасно і медсестрами, і займатись документацією у штабі, і безпосередньо брати участь у боях [250]. Не оминула така участь і Харитину – ще влітку 1918 року вона починає займатись лікарською справою й формуванням санітарного поїзду, не маючи при цьому ліків, приладдя, медсестерського складу та взагалі якого-небудь медичного персоналу. Освіта Харитини в цьому напрямку зводилась до короткого медсестерського курсу, а практики вона взагалі не мала. Тим не менше їй вдається виконати це завдання: «Поїзд наш негайно заповнився

хворими, а крім того ночами доводилося під'їздити поодинокими вагонами під фронт і відтіля ранених підбирати. Часто підпадали ми під обстріл, але все таки якось удалось усе повернутися» [36]. Іноді відсутність медичного забезпечення змушували Харитину проявляти вигадливий підхід: «Не маючи ліків, я робила порошки із соди і, даючи їх хворим, казала, що вони допоможуть, а коли верталася, то мої хворі казали, що їм дійсно стало легше. Виглядає це як байка, але це щира правда. Так я попрацювала кілька місяців» [36]. Окремі уривки зі спогадів Пекарчук свідчать про її надзвичайний героїзм, навіть у ситуації, коли українська армія перебувала у надскладному становищі, наприклад, у ситуаціях з фізичною втомою чи навіть пораненнями вона проявляє стійкість і цілеспрямованість: «Я вже була в уніформі і хоч ще видужувала, ішла в передній лінії»; «Хоч і квола, я усвідомила собі, що мушу за те взятися»; «Ішла я та брела з трудом, бо мені прострілили ногу, хоч неглибоко. Так почався наш похід на Поділля, що врешті довів нас до Києва» [36]. Мотивація Харитини протягом бойового шляху цих років так і лишається незмінною – відсутність кар'єрних амбіцій, радше – просте бажання служити батьківщині: «Деякий час я була при штабі частини. Але пропозиції залишитися в штабі не прийняла. Така праця мені не відповідала, амбіцій у мене не було, зате бажання і потреба дії» [36]. Подальші доля Харитини перетинається за подіями з діяльністю Марії Волосевич – Харитина стає учасницею Зимового походу. Вона наголошує, що похід здійснювався на добровільній основі, й при розумінні важкої ситуації, все ж таки взяти участь зголосилося біля 4,000 вояків і старшин. Надзвичайно складні умови в поході залишили жахливий відбиток на здоров'ї Харитини, яка отримала поранення та контузію. Все ж таки Пекарчук підкреслює важливість справи: «Наша поява все таки підтримувала загальне населення, зокрема його зростаючу свідомість. Це був доказ, що українська армія існує і діє. Населення нас у більшості радо й тепло зустрічало, і як могло, так виявляло своє почуття солідарності з нами» [36]. Після поранення бойова активність Харитини була полишена назавжди. Подальша доля – інтернування та життя у еміграції. Думки Харитини Пекарчук про власні досягнення лише підтверджують зауваження Ганни Совачевої, про применшення такими жінками власних зусиль, та висування на

перший план загальнонаціональної боротьби: «Якби моя молодість та здоров'я могли повернутися, в мене було б тільки єдине бажання: стати сірим, безіменним рядовиком в однострою Української Армії, повернутися на свою колишню стійку, спочинути на Рідній Землі» [36]. Або ж наступне: «За героїню я себе не вважаю, а все що робила то був молодечий запал і любов до українського народу» [36]. Отже, можна стверджувати, що приклад боротьби Харитини Пекарчук – це бойовий шлях у повній мірі розділений з українським військом, відсутність будь-якої спроби виділити себе на основі статі, радше – відчайдушне бажання працювати заради національної справи, беручись за різні справи на користь української армії, незважаючи на їх складність чи небезпеку. Також, діяльність Пекарчук – гарний приклад інтеграції жінки до збройних сил України у 1917 року, коли попри гендерні стереотипи, відчайдушне бажання служити державі давало дієві результати, нічим не поступаючись бойовим проявам чоловіків під час військових дій 1917-1921 років.

Так, на власному прикладі Харитина, не ставлячи собі це за основну мету, доводила спроможність жінок, руйнувала застаріле уявлення про їх нездатність до бойової діяльності, демонструвала що жінки намагались рятувати Україну не лише на громадському полі, а й на полі бою. Не можна побачити повної картини без характеристики відношення до Пекарчук з боку побратимів. Як зазначає сама Харитини: «Козаки мене любили, і від них ніколи не мала жодної прикрости». Більш об'єктивну оцінку, без применшення власних заслуг, можемо отримати про неї зі слів побратимів: «Коли йшли в атаку на ворога, то Тіна завжди йшла спереду з рушницею в руках, а коли відступали, то Тіна в останній лаві відстрілювалась, і одночасно забирала з поля бою на вози поранених вояків та опікувалася ними, як сестра жалібниця, за що всі вояки її дуже любили» [37]. Побратим вкотре підкреслює її негативне ставлення до характеристики її діяльності, як героїчної: «Тут мушу ще сказати що пані Харитина Пекарчук не любила та й тепер не любить коли ми її називали чи тепер називаємо нашою героїнею з часів визвольних змагань. А для мене і для всіх тих що знали пані Харитину і бачили її на фронті, пані Харитина була і буде найбільшою героїнею, для котрої не маю слів якими б її обдарувати і вславити» [62]. Як висновок, можна додати слова Ганни Совачевої про

Харитину: «Я певна, що таких «козаків Тетян» в армії не було багато. Вони були одиничним явищем, ставляючи великі вимоги до витривалості й фізичних та психічних спомог жінки. Але й тих небагатьох уже прикрила поволока забуття» [54].

На стику військової та урядової діяльності працювала також Леонія Слюзар – ще з листопада 1918 року вона перебувала в українській армії, як військовий урядовець. Вона була нагороджена Хрестом Симона Петлюри і Воєнним Хрестом [22].

Ще одна жінка, внесок якої у військову національну боротьбу важко переоцінити – це Віра Бабенко. Револьюційні події Віра зустріла будучи гімназисткою, коли вона проживала у Веселих Тернах, неподалік Кривого Рогу. Ще будучи гімназисткою вона бере активну участь у дискусіях з більшовицькими агітаторами, розклеює українські відозви, та врешті решт приймає рішення залишитись й боротись збройним шляхом з українською армією, коли більшість її гімназійних колег покидають Веселі Терни під більшовицьким натиском. Про відчайдушність та патріотичний дух Віри, писав її однокласник, І. Горішній в еміграції: «У грудні 1917 року на станції Колачевська, біля каси...я вперше почув, як вона сміливо давала гідну й гостру відсіч російській і малоросійській пропаганді ...і кваліфікованим пропагандистам. І Віра, як і ми всі оборонялась і наступала проти одвертих і прихованих, свідомих і несвідомих, але явно вороже наставлених до Незалежної самостійної України» [9]. Такий запал Віри Бабенко вилився у підпільницьку діяльність. Працювати в тилу ворога було вкрай небезпечно, але Віра свідомо йшла на таку працю. В 1921 році будучи зв'язковою Повстанського штабу Катеринославщини пройшла через окуповану територію до Тарнова у Польщу, де на той час перебував український уряд. Мета – забезпечення зв'язку між Повстанським Комітетом та урядом України. Доктор Юрій Гоголівський згадує: «Почуваючи обов'язок послужити Рідному Краєві, вона радо взялася за цю небезпечну справу. До того далі свого села ніде не бувала, а потягу й в очі не бачила. А тут їй довелося пройти крізь ворожі московські застави близько 1000 кілометрів» [9]. Долає цей шлях Бабенко взимку й рушає через Катеринослав, Житомир, Київ, Львів, й

потрапляє на зустріч з Головним Отаманом Симоном Петлюрою. Назад Віра повертається також успішно, встановивши зв'язок із Києвом, де в той час антикомуністичне повстання готувалось поетом Грицьком Чупринкою, і був сформований Центральний Повстанський Комітет. Тут слід зазначати, що подібна операція, й шлях довжиною більше двох тисяч кілометрів долався далеко не всіма зв'язковими. Більшість не поверталась, адже Україна була повна більшовицькими червоними військами, та їхніми прихильниками, які часто доносили на будь-кого, хто міг викликати підозру у зв'язку з українськими військами. Тому успіх Віри викликав неабиякий захват. Про це згадує доктор Юрій Гоголівський: «Дивлячись на Вірису, просто дивувався, скільки в тої дівчини відваги, сміливості, самопожертви. І все те так просто робилось, нібито вона пройшла з сусіднього села, якихось 3-5 кілометрів, у гостину до знайомих, а не такий далекий край, та ще в найнесприятливіших умовах...у цей час дівчина йде в незнайому далеку дорогу й несе з собою таємні папери від своєї організації, з якими якби її зловили, то не знали б, яких мук для неї придумати» [9]. У 1922 році, Іван Горішній дізнається про подальшу долю Бабенко зі слів колишньої учениці Тарнавської гімназії, де навчалась Віра. З її слів, зраджений одним гімназистом повстанський штаб був викритий більшовиками, й усі його члени були заарештовані. Віра після катувань була страчена більшовиками [9]. На її прикладі ми бачимо те ж саме, що й у випадку Марії Волосевич чи Харитини Пекарчук – відчайдушне бажання послужити батьківщині, нехтування безпекою, та бажання проявити себе у таких складних умовах.

Роман Коваль надає відомості про Євгену Вовкову, про яку детальна інформація майже відсутня, але сміливість та дія якої яскраво ілюструє здатність жінок до героїчних вчинків. Існує інформація, що вона була членкинею місцевої Фастівської «Просвіти» – у липні 1919 року, чергуючи на залізничній станції Фастова, вона поставила за мету не допустити з'єднання червоних частин – з Фастова до Липовців, звідки відступали більшовицькі частини мав підійти більшовицький бронепоезд у якості підкріплення. Щоб не допустити цього, Євгена дала зелене світло бронепоезду, в той час, в який він виїхавши зіткнувся з ешеленом

який відступав з Липовців. Після вибуху та втрат, більшовики почали шукати винуватця події – Євгена не змогла втекти, оскільки станцію Фастова перекрили й покінчила життя самогубством пострілом з револьвера [176, с. 47-48].

Революція застала доволі юною ще одну діячку – Ольгу Битинську. Сестра відомого українського геральдиста Миколу Битинського, уродженка Поділля, у віці 18 років Ольга приєднується до національної боротьби. Полк родича Битинських – полковника Ю. Ліщин-Мартиненко, до якого переїхала родина у Київ, отримує призначення до прифронтової частини, і Ольга вступає до складу армії, на посаду машиністки в канцелярії прифронтової комендатури. Про це згадує генерал-хорунжий армії УНР Василь Філонович. В 1919 році при відступі армії Битинська потрапила до Румунії, де влада депортувала її назад на територію, яка ще не була окупована більшовиками. Деякий час Ольга вчителювала, але невдовзі почала налагоджувати зв'язки з повстанським рухом. На території Правобережної України в цей час оперував повстанський загін Якова Орла, й Битинська починає там працювати зв'язковою, як і Віра Бабенко. Битинська передавала інформацію між селами Радівці, Вербка, містом Лятичевом. Подальша доля Ольги пов'язана з ситуацією, що склалась навколо загону Орла. Повстанчі відділи розшукувались червоноармійцями. Ольгу, яка переховувалась на хуторі своєї тітки, було схоплено, й у 1922 році розстріляно [4, с. 9-10]. Доля Ольги Битинської дещо схожа на долю Віри Бабенко – зустрівши національну боротьбу у досить юному віці, обидві жінки віддано працювали на користь української боротьби, але зважаючи на особливо небезпечний характер повстанської діяльності в тилу ворога, їхня доля закінчилась загибеллю від рук більшовиків.

Подібну діяльність знаходимо у випадку Софії Богаєвської – зі спогадів полковника армії УНР Василя Задоянного, Софія була уродженкою Київщини, та працювала зв'язковою між ставкою Головного Отамана Петлюри та Українською Повстанською Армією на початку 1919 року. Софія сприяла переходу повстанців до регулярних частин української армії, за що отримала подяку від Симона Петлюри, оскільки приєдналось понад 3500 тисяч вояків під головуванням Юрія Тютюнника з Херсонщини. Задоянний характеризує її як спокійну та зважену, для якої «особисті

справи не існували, не існував також час, не було мови про втому, коли розходилося про організаційні справи. Ніколи не було для неї забагато роботи...завжди хотіла зробити більше, ніж від неї вимагали. Для неї не було небезпечної праці». Далі Софія починає працювати під час оброну Києва від більшовицької армії Муравйова, а саме – передає цінну інформацію, і навіть декілька разів уникає арешту більшовиками. Такий успіх забезпечує їй керівну посаду в одному з відділів Штабу [158]. Подальша доля цієї жінки не відома. Заслугує уваги її відданість українській справі, та її ініціативність, відважність, організаторські здібності, те що будучи на керівній посаді в Штабі вона дбайливо ставилась до підлеглих, власним прикладом показувала відвагу, сумлінність у виконанні власних обов'язків.

Серед зв'язкових повстанців – Катерина Бондаренко. Серед її обов'язків було забезпечення зв'язку у квітні 1920 року між Штабом Таращанського повітового корпусу Запорозької Січі на Київщині та групою українських повстанців на «Слобідці». Незважаючи на небезпеку, на роль зв'язкової викликається Катерина Бондаренко, яка минає більшовицьку бойову лінію, й успішно повертається назад. Згодом, її разом з іншими повстанцями було розстріляно [158].

Не можна оминати увагою діяльність Олександри Сперанської-Рибачук, яка в часи Гетьманату виконувала роль зв'язкової з Головним штабом Залізнично-Технічних військ України. Ці ж самі обов'язки вона продовжує і за часи Директорії – працюючи зв'язковою між повстанськими штабами Волині і Київщини і Ставкою Головного отамана [25].

Також працювали у Таращанському повітовому корпусі Запорозької Січі зв'язкові Раїса Кравченко та Олена Осадна, обидві загинули під час виконання своїх обов'язків. Попри те, що робота зв'язкової вважалась не настільки небезпечною, як безпосередня участь у боях, і жінки зважаючи на «меншу підозрілість щодо праці серед повстанців» залучались досить широко. Як бачимо така діяльність часто закінчувалась трагічно, й жінки розділяли участь викритих більшовиками повстанських відділів [158].

Ще одна жінка, більш старшого віку, яка працювала зв'язковою – Софія Литвиненко. В її випадку спостерігаємо наявність власного погляду на діяльність

повстанських штабів – так у 1919 році через незгоду з поглядами Головного Повстанського Штабу, який спрямовував повстання «не проти радянської влади взагалі», а проти уряду Раковського і передбачав створення Української Соціалістичної Республіки, Софія йде на з'єднання з регулярною армією Петлюри. Долаючи небезпечні частини фронту, Софія успішно передавала накази й донесення між військовими частинами, паралельно підтримуючи військових продовольством, намагаючись роздобути якомога більше харчів та необхідних речей зі свого кожного завдання. Як бачимо, як і у випадку Софії Богаєвської, вона намагалась зробити якомога більше, ніж від неї вимагали [158].

Подібні намагання спостерігаємо у випадку Гані Пономаренко, яка працюючи зв'язковою Головного Повстанського Штабу, й передаючи дані про пересування більшовицьких військ, про кулеметні становища, також спромоглась роздобути для штабу українську літературу. Пономаренко бачила, що в умовах деморалізації, повстанці потребували правдивої інформації з неокупованої більшовиками території й приносила її. Вона не лише задіювала до такої праці своїх ровесниць, а й агітувала селян за входження до Штабу [158].

Серед жінок-зв'язкових Головного Повстанського Штабу – Маруся Харченко, Ольга Бондаренко та Юстина Давидович. Ці жінки на потягах, чи долаючи пішки небезпечну місцину, лінії фронту, перевозили важливі документи й усні доручення від уряду УНР. Окрім зв'язкових, жінки використовували свої навички максимально, поставали у ще більш небезпечних ролях. Наприклад Христина Макаренко, яка працювала на виготовленні гранат та підривних матеріалів, оскільки цьому її навчив батько – працівник київського Арсеналу. Василь Задоянний зазначає, що вона завжди знаходилась на першій лінії. Христина займалась безпосередньо мінуванням Арсеналу та пошти, та була поранена під час цієї операції [158].

Галина Сидоренко також завжди перебувала на першій лінії, й навіть проявила командні якості – невдовзі перебрала команду відділом, а військові беззаперечно підпорядковувались їй. Командир Кінно-Летючого загону отаман Зраєцький підвищує на полі бою її звання до чотового. Її доля була не такою трагічною, вона

пережила всі етапи визвольної боротьби, та опинилась в еміграції [158]. Отже, праця в службі зв'язку була небезпечною, але необхідною ланкою, адже забезпечувала повстанців інформацією про перебування більшовиків, та допомагала налагодити координацію повстанських штабів. Жінки проявляли на цьому полі себе самовіддано, й намагались зробити набагато більше, ніж від них вимагалось. Серед жінок, які постали у ролі командування – Маруся Соколовська, отаманша повстанчого загону, уродженка Київщини. Після загибелі рідних від рук більшовиків вона, разом із братом організувала повстанський загін, й згодом приєднується до полковника Орлика, і бере участь, як і Марія Волосевич у Зимовому поході листопада 1921 року. Подальша її доля – невідома, швидше за все вона загинула разом з отаманом Орликом під час бою з більшовиками на кордоні [187].

В цей час свою діяльність розгорнули Марія Тарасенко та Анастасія Гудимович. Обидві долучились до національного руху ще гімназистками, але їх подальша діяльність вилилась у військову. Зі спогадів сестри Анастасії Гудимович, довідуємось, що обидві дівчини працювали зв'язковими близько двох років при Сірій дивізії армії УНР, аж до відступу армії за кордон. Їх завданням було налагоджувати контакт між повстанчими штабами на Правобережжі і головним штабом у Києві. Навіть після відходу армії за кордон дівчата, після перенесення тифу, одужавши повертаються назад для продовження підпільницької діяльності. На початку 1920-х років, вони працювали на Сумщині, у Козачій раді – повстанському комітеті для координації повстанців з урядом УНР. Жінки агітували нових членів повстання, надавали своє житло для зустрічей учасникам повстанської організації. Звісно, через деякий час їх було викрито більшовиками – в серпні 1922 року обох сестер було розстріляно більшовиками, після доносу. Про це згадує мати Марії: «Прийшов він до них зимою в поганенькій шинелі, а Маруся каже: «Дамо йому, мамо, кожушок – такий мороз. Він подякував, узяв і потім часто приходив у тому кожусі й чай пив, а Маруся тішилася, що допомогла товаришеві з-за кордону». Цей «товариш з-за кордону» і видав жінок більшовикам [12].

Змістовні і великі за обсягом спогади діячки підпілля Тетяни Михайлівської-Цимбал дають нам багато цінної інформації про деталі повстанської праці. Адже про повстанську діяльність жінок згаданих вище ми отримували інформацію переважно зі спогадів їхніх побратимів, свідків, сучасників. Педагогиню за освітою, революція застала її в Могилеві-Подільському. На момент цих подій їй було 17 років. Як зауважує Тетяна в той час: «Політикою личило займатись лише чоловікам» [30, с. 92]. Тим не менш, прагнення працювати для України змусило її діяти. У рідному місті вона спочатку вступила до лав «Просвіти», де зустріла членів повстанського українського руху, й одразу вирішила пристати до них: «Ніяких церемоній і ніякої конспірації при вступі до повстанців не було. Через те, що я була першою (і єдиною) жінкою, хлопці прийняли мене радісно і за весь час мого перебування у загоні поводитися зі мною по товариському, але шанобливо і ввічливо. Жіноче рівноправ'я тоді ще не було дуже популярне, й мої нові друзі не дозволили мені тягати на собі зброю, але дали інше доручення – бути зв'язковою-розвідницею» [30, с. 92]. Одне з її перших завдань – розвідка про кількість й озброєння більшовицької Другої Бессарабської дивізії, далі – займається клопотанням про звільнення заарештованих свідомих українців Могилів-Подільського, щоправда безуспішно. Як і згадані вище діячки, Тетяна мала власну думку щодо різних політичних сил та на відміну від більшості громадських діячок чи воячок негативно ставилась до УНР, підтримуючи Гетьманат, який на її думку, був єдиним урядом, який максимально підтримував більш стабільний стан у країні охопленій революцією [30, с. 82]. Підпільна повстанська діяльність найбільш повно розкриється в умовах повної окупації більшовиками території України після 1921 року.

Окрім підпілля, ще одна сфера активності жінок у бойових умовах – праця медичними сестрами. Постійна потреба у догляді за хворими, пораненими спонукала багатьох жінок переривати навчання на медичних курсах й прямувати на фронт, або ж перекваліфіковуватись у медицині з абсолютно різних професій. Саме Перша Світова війна відкрила нову сторінку можливостей для жінок у галузі медицини, адже необхідність у подібних спеціалістах на фронті є безумовною.

Потреба у кваліфікованих спеціалістах вилилась у відкриття медичного факультету в Києві при Вищих Жіночих Курсах, ще у 1907 році, а також у створення медичних жіночих курсів в Одесі, Харкові [133, с. 58-61, 63, 65]. Твердження про ситуації з перекваліфікуванням на медичні спеціальності підтверджує доля Ганни Совачевої, яка була актрисою за професією, але під час визвольної війни працювала в шпиталі та військовій санітарній управі. У своїх спогадах вона чітко окреслює власну позицію: «Я українка і маю право турбуватися долею свого народу. Занадто багато лиха зазнав він від росіян» [55]. Перебуваючи на території України, Ганна радіє першим результатам українізації у військовій, культурній сфері, бере участь у маніфестаціях, займається виробом синьо-жовтих відзнак. Як і інші діячки вона відзначає про початки революції: «Настрій присутніх – вичікуючий, піднесений і схвильований... Це була весна революції, всі ми вірили непохитно в перемогу демократичних гасел. Ми вірили, що, коли вже народилась довгожданна дитина – воля, розум і шляхетність панівних націй не дадуть їй загинути». Ставши сестрою милосердя, Ганна допомагала чоловіку, який був лікарем та працював у Санітарній управі Армії УНР, організовуючи допомогу пораненим та обладнуючи перев'язувальний пункт. Подальша доля Ганни схожа з долями громадських діячок та тих воячок, які покинули територію України під тиском більшовиків: «І ось сталося те, чого ми найбільше побоювалися. В кінці січня 1919 року наказано Санітарній управі вантажитись у вагони. Вдруге прийшлося нам покидати столицю України. Та хоч умовини цим разом були набагато кращі, проте на душі було понуро. Вже небагато було надії, що колись повернемося у тому ж складі» [55]. Перекваліфікування на лікарську справу випало на долю Ірини Шмігельської, яка за освітою була вчителькою, й розділила всі труднощі Української Галицької Української Армії (далі – УГА). Ірина запекло опиралась забороні санітарам виходити до боєвої лінії, прагнучи допомагати постраждалим одразу. Ірина побачивши перші українські маніфестації у Львові: «З радости плакала, плакала і сміялася, сміялася і плакала. Вірити не хотіла власним очам». Ірина відчайдушно намагалась потрапити на фронт, і часто протистояла настроям командирів, які категорично заперечували присутність жінок на перших лініях. Ірина Шмігельська

працювала санітарним шефом I корпусу УГА. Вона проводила медогляд, вирішуючи кому потрібно до шпиталю, а кому треба надати звільнення від служби. Як згадує її побратим: «Найбільшу радість мала пані Ірина, коли приходив приказ наступати. І вона ні одного, мабуть, наступу не пропустила». Героїчні дії Ірини рятували не мало життів, також вона проявляла героїство щоб з честю були поховані загиблі українські вояки: «Під кінець березня 1919 р. потопилося багато наших стрільців під час наступу. Перевезених потоплених стрільців поховано з великою військовою парадом у братській могилі в Буртгалю» [61]. Той факт, що медикинями на фронті ставали жінки абсолютно різних професій чи верств, чи навіть національності доводить доля Терези Алмазової – дружини генерала хорунжого Армії УНР Олекси Алмазова. Тереза була німкенню за походженням, але підтримувала український рух, який за її словами був «проти окупантів-большевиків, та, взагалі, проти росіян». З квітня 1920 року вона працювала сестрою-жалібницею у Чорноморський полк у Тирасполі, і коли полк з'єднався з Армією УНР, Тереза приєдналася до Окремого кінно-гірського гарматного дивізіону полковника Олекси Алмазова, де й познайомилась з майбутнім чоловіком. Тереза була сестрою у полку до останнього його бою 21 листопада 1920 року. Не будучи українською діячкою, що вона сама неодноразово підкреслювала, Тереза за її словами «чим могла, допомагала українському народові в його визвольній боротьбі» [177, с. 34-35].

Дані щодо освіти лікарки Христини Сушко суперечливі, але у більшості джерел про неї згадується саме лікарська освіта, хоча інформація щодо «альма-матер» Сушко різниться [235]. З початком визвольного руху Христина їде на батьківщину, оскільки народилась в Києві, хоча до цього часу перебувала у Москві. У 1919 році вона приступає до військової служби лікарем до Армії УНР. У ході бойових дій сама Христина була декілька разів поранена, але продовжувала згодом працювати лікаркою 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР, де знову її було поранено. Про її лікування піклувався Симон Петлюра, що засвідчує його резолюція: «Лікар Сушко визначилась за час боротьби за Українську незалежність цілковитою відданістю справі і визначним героїзмом, – а тому асигнування 35.000 марок [польських] є реалізація обов'язку держави і її влади до одної з кращих дочок

її. Суму асигновки затверджую» [235]. Христина була у більшовицькому полоні, звідки втекла, й спромоглась передати цінну інформацію про розташування більшовицького війська для українських частин. У 1922 році її старання увінчалися клопотаннями перед Головним отаманом про зарахування Сушко на дійсну військову службу в ранзі санітарного поручника зі старшинством... з наданням права на дальніше підвищення в рангах». Так, Христина Сушко стала єдиною жінкою-старшиною в армії УНР. Загалом, бачимо що Христина працювала в армії за своєю освітою, й медична спеціальність дозволила їй максимально проявити себе на користь української справи [235].

Також навчалась на лікарку, хоча й не встигла отримати диплом Світлана Харченко – полкова лікарка 7-го Синього полку 3-ї піхотної Стрілецької дивізії Армії УНР. Про її життя згадує колишній генерал УНР Вишнівський. Ще у грудні 1918 році будучи студенткою медичного університету вона зголошується до 1-го (згодом 7-го) полку Синьої дивізії другою помічницею полкового лікаря. Вона пройшла весь шлях дивізії у якості і другого і першого помічника полкового лікаря, а згодом – як полковий лікар. Як описує генерал: «Під час боїв була завжди там, де ранені найбільше потребували її опіки; коли полк наступав була за передовою лавою. Кермувала санітарним відділом і особисто робила перев'язки тяжче пораненим, не звертаючи уваги на вибухи гарматних стрілен і кулеметний та рушничний вогонь» [7]. Генерал розповідає, що коли прорвались більшовики й змусили відступати їхній 7-ий полк, Світлана була оточена разом з іншим побратимом, й відрізана від основної частини полку. Вона не розгубилася, й чинила опір – стрілячи з револьвера, але натикнувшись на град куль, була добита більшовиками прикладами від рушниць. Її побратим здався в полон червоноармійцям, але зміг втекти, і розповісти про геройство Світлани Харченко [7]. Цінним є намагання автора зробити ім'я Світлани видимим, адже багато жіночих прізвищ загубились у вирі таких подій. Світлана Харченко незважаючи на незакінчену лікарську освіту, безпосередньо на фронті у тяжких умовах набуваючи лікарського досвіду змогла проявити себе максимально дієво, але загинула трагічною смертю.

Люся Гурська, яка була акторкою у Канівському аматорському театрі, згодом з вибухом революції переїжджає до Києва, де починає працювати у культурно-освітніх організаціях канцеляристкою, виступає проти Гетьманату, а після приходу Директорії до влади, постає у ролі сестри-жалібниці в повстанському загоні полковника УНР, отамана Козир-Зірки. Повстанський загін проводив операції часто без належного постачання, в тому числі медичного, й Гурській не було чим лікувати поранених. Про це зазначає полковник армії УНР Михайло Середа: «Люся Гурська примушена була поділити всі бойові пригоди і невгоди, які мав повстанчий загін. На кривавих жнивах вона, через нестачу коштовного хірургічного приладдя, більше оперувала ласкавим словом і молитвою» [47]. Подальша праця Люсі Гурської охоплює розвідницьку діяльність на захопленій більшовиками території. Як згадувала вона сама в еміграції: «В околицях Житомира я балансувала на павутинній нитці, яка звисала над страшною чорною прірвою. Я переносила десятки трагічних пригод. Але ж якась магічна сила, яку ми прозиваємо щасливим випадком, виносила мене завжди на тверду землю» [47]. Після 1920 року вона опиняється у Польщі, й подальше життя її складається в еміграції [47].

Отже, участь жінок в державотворенні періоду Української революції є багатовимірним процесом. Жінки, які походили з абсолютно різних суспільних верств, були об'єднані бажанням допомоги країні розбудувати свою державність. Вони робили це відчайдушно, працюючи на своєму професійному полі, або ж змінюючи свій фах відповідно до нагальних потреб революції. Об'єднавчий лейтмотив для жінок, які мали різні професії, та працювали на благо держави у сферах від громадської до військової – спільне бачення майбутнього України, як сильної та самостійної держави. Жінки-громадські діячки працювали у державних структурах від самого початку роботи українських державних органів до остаточної поразки революції. Свої навички журналістики, письменства, організаторські здібності вони успішно акумулювали відповідно до затребуваності певної праці в урядах, вдало поєднавши потреби держави з власної самореалізацією й професійними прагненнями. Мотиви праці цих жінок природно впливали і з підґрунтя у вигляді діяльності їх попередниць на громадському полі задля України,

так і у вигляді бажання використати нові можливості, які надавала революція. Це дало свої плоди як для української справи, так і для поглиблення жіночої емансипації. Доля цих жінок мають багато спільного – більшість змушена була емігрувати під натиском більшовиків після поразки, й продовжити свою діяльність за кордоном. Мистецька, освітня, педагогічна сфера – не існувало жодної сфери, де б не брали участь жінки. Це доводять як і їхні власні спогади, так і документи, звіти засідань державних утворень тієї доби, урядові журнали та газети. Інша сфера, пов'язана з безпосередньою небезпекою для життя – це військова, де жінки представлені учасницями бойових дій, підпільницями, зв'язковими, та сестрами-жалібницями, медикинями. Але й тут жінки мали змогу проявити себе, наштотхуючись на найбільше несприйняття, або ж засудження з боку суспільства. Водночас, революційні події змогли згладити ці труднощі, даючи шанс жінкам випробувати цей найрадикальніший метод боротьби за державність на собі. Їхні долі склалися трагічніше, ніж у громадських діячок. Лише окремі жінки змогли евакуюватись за кордон, більшість були розстріляні в ході бойових дій більшовиками, або ж загинули від донесень на них, чи будучі в полоні. Тим не менш окремі спогади, або ж спогади їхніх побратимів про долі та боротьбу цих жінок надають нам можливість скласти загальну картину їхньої участі у військовій сфері. Спільний лейтмотив – більшість жінок не розглядали своє рішення працювати у підпіллі, або ж брати участь у бойових діях, як щось надзвичайне. Вони сприймали це як природню спробу послужити власній батьківщині, без огляду на небезпеку чи якусь гендерну невідповідність вимогам суспільства. І хоч деякі з них згадують про упереджене відношення, все ж таки на перший план виходить наголошення на необхідності боротьби, намагання не виділяти себе саме як жінок. Розділяючи труднощі зі своїм народом, жінки ставали повноцінним суб'єктом суспільних відносин та державотворення.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1921-1939)

3.1. Більшовицька окупація України, та діяльність жінок-учасниць державотворення в умовах еміграції та інтернування

Після поразки збройної боротьби за незалежність подальший шлях українських діячів набув різноманітних форм – це еміграція або інтернування за кордон та продовження праці на користь України, або ж участь у русі антибільшовицького опору уже після 1922 року. Вже у листопаді 1920 року відбувся процес інтернування війська УНР, уряд Директорії також перетнув кордон опинившись у Польщі. Від листопада 1920 року, згідно закону «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», починає діяти Державний Центр на території Польщі. Це була сукупність органів влади, еміграційний уряд республіки з міністерствами та відомствами. Державний центр мав на меті займатись питаннями еміграції українців на чужині, координувати національну, політичну, наукову, культурну, освітню діяльність українських діячів за кордоном [273]. Отже, політичні емігранти залишили представництва Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в країнах, до яких вони емігрували. Статус емігрантів та побутові проблеми були спільними проблемами, з якими вони стикалися [164]. Серед українських політичних емігрантів 1920-х років була достатня кількість жінок-громадських діячок, менша – колишніх воячок та лікарів, які брали безпосередню участь у бойових діях радянсько-української війни. Перш за все, їм потрібно було адаптуватися до нових умов, інтегруватися в іноземне суспільство та забезпечити своє існування. Більшість з них не полишала ідея української державності, і за першої ж нагоди жінки гуртувалися в організації, товариства, публікували власні спогади, давали інтерв'ю та писали статті до україномовних газет і журналів. Таким чином, жінки стали повноцінною частиною української діаспори, роблячи все можливе, щоб українська справа не пішла в забуття. Вони репрезентували за кордоном альтернативну, вільну від більшовизму українську ідею. Найяскравішою характеристикою діяльності

жінок є їхня спрямованість у майбутнє, адже колишніх діячок національно-визвольних змагань не полишали надії на відродження держави.

Розглядаючи закордонну діяльність жінок, які були членами Центральної ради, слід почати з Марії Грушевської. Опинившись в еміграції у Відні, вона була дотична до створення Українського жіночого комітету, який був частиною Української національної жіночої ради. Марія Грушевська деякий час була головою президії останньої, створеної у Кам'янецьку добу Директорії. Аж до 1937 року ця організація у Відні мала на меті представляти українських емігранток за кордоном. Подібні організації, як підрозділи Української національної жіночої ради, діяли також у Лондоні, Парижі, Берліні, Римі, Берні. Вони сприяли охороні здоров'я жінок, материнства та дитинства, відстоювали права жінок. Марія Грушевська у часи еміграції закликала жінок вступати до різноманітних політичних організацій, брати активну участь у громадському житті нарівні з чоловіками [148, с. 122].

Активнішою діячкою у сфері міжнародного представлення українок стала Зінаїда Мірна – з 1924 року вона перебувала у Празі. Вона одразу стала членом Українського Жіночого Союзу, та була його головою аж до початку Другої світової війни. Як згадує Катерина Антоновича, Зінаїда, в цьому втілила свої організаторські здібності, оскільки вміла гуртувати людей до спільної мети. З 1929 року Мірна виступає проти процесів пацифікації на території Галичини. Жінки від Українського Жіночого Союзу брали участь у десятках міжнародних з'їздів, як у Європі, так і в Канаді, США. На них зазвичай головувала саме Зінаїда Мірна.

Слід додати про важливість діяльності міжнародних конгресів, де були присутні українки. Майже кожна зазначена діячка так чи інакше брала участь у подібних заходах. Наприклад, у роботі Міжнародної Жіночої ліги Миру і Свободи, брали участь і Софія Русова, і Харитя Кононенко. Голова української секції Жіночої Ліги Миру і Свободи, журналістка, колишня членкиня Державної ради Західноукраїнської Народної республіки Бланка Бачинська, зазначає, що Українська Секція Ліги внесла на Конгресі у Відні два головні реферати, а саме: Надія Суровцова виголосила реферат про «Міжнародне положення України», а Бланка

Бачинська доповідь на тему «Українці і Союз Народів», обговорюючи в ньому права української нації на повну незалежність [3].

Слід зазначити, що функція Союзу українок під головуванням Зінаїди була далеко не лише репрезентативною, зокрема, вона організовує майстерню українських вишивок. Жінки, яким було складно адаптуватись у нових умовах могли вишивати на замовлення, які надходили з різних країн, і таким чином заробити собі кошти у перші місяці своєї еміграції. Схоже було і з організацією їдальні – жінки готували українські страви, і поступово це не лише забезпечило їм роботу та дохід, а й зробило їдальню одним з центрів українського громадського життя в Празі, де влаштовувались різні засідання, літературні вечірки. Під час Другої світової війни Мірна переходить на нелегальну працю, продовжуючи проводити засідання. Після вступу радянських військ Мірну не раз допитували, та намагались заарештувати, те ж саме повторилось після відходу радянських військ, тільки вже з боку чеської поліції. Незважаючи на це, Мірна продовжувала проводити засідання вже в себе вдома. Катерина Антонович згадує, що найкраще, цінність діяльності Зінаїди Мірної в еміграції передають її ж слова: «Поїдете до Америки, свободної країни, то ж розкажіть, як ми тут живемо! Прохайте, щоб не забували про нас! Розкажіть скільки тут є українських жінок, що потребують допомоги!» [2]. Важливе її зауваження щодо подальших перспектив національної боротьби. Про це Мірна пише, згадуючи часи Центральної Ради: «Хоч не дала та праця тих результатів, яких ми від неї чекали, не привела нас до закріплення нашої державности, але була вона потрібна для нашої Батьківщини так само, як буде потрібна для відновлення державности праця наступних жіночих поколінь». В цих словах вона виявляє надію не тільки на відродження української держави, а й на подальшу важливу роль жінок у цьому процесі [188].

Щодо еміграційної діяльності Софії Русової, слід почати з основної мотивації жінки. Вона зазначає, що «радянська влада особисто до мене ставилась добре, але я все-таки рішила втекти з цього пекла. З перших днів окупації України більшовики почали переслідувати українців взагалі й утворили таку неможливу атмосферу шпигунства, доносів, брехні, недовіря, що я не мала вже сил довше це терпіти й

мовчки дивитись на те моральне й матеріальне лихо, що спіткало наш народ» [45, с. 254]. Софія Русова після еміграції активно допомагала голодуючим в Україні в 1921-1923 роках. Ця її діяльність мала реальні плоди: «На другий день я розшукала голландський Червоний Хрест, розпитала чи посилають вони допомогу голодним України. Вони знали лише голодну Росію, про голодну Україну не мали відомостей. Пані...вислухала мене...й я коли повернулась до Бадену, одержала від неї лист, що в місцевості які я вказала, на Катеринославщину, вже послано харчі. Як я бережу цей лист! Це була найкраща нагорода за всі хвилювання, з якими в мене зв'язаний звичайно кожен прилюдний виступ, особливо на міжнародньому терені» [45, с. 267]. Вона стала засновницею Національної ради українських жінок у Празі. Цінними є її зусилля щодо інформування європейської спільноти про ситуацію в Україні. Після остаточної поразки України більшість країн світу були стурбовані перемогою більшовиків. Водночас короткочасна поява на карті Європи незалежної держави Україна не дала можливості їй утвердитися [98].

Так, задачею діаспори було ознайомлення з українською проблемою світової громадськості. У цьому контексті, відомим досягненням Русової є її участь у Міжнародному жіночому конгресі Ліги миру і свободи у Франції. Там, Софія Русова виступила з промовою, в якій засвідчила становище українських жінок під радянською окупацією. Вона зазначила, що мало цікавилася саме жіночими питаннями, оскільки в Радянському Союзі порушувалися права людини загалом: «Що з того, що большевики визнали всі права жінки, коли навкруги всі людські права, а значить і права жінки, потоптані» [45, с. 267]. Саме на цьому заході обговорювали голодомор в Україні 1921 - 1923 року, й жінки намагались звернути світову громадськість на цю трагедію [45, с. 267]. Подібними заявами вона послідовно викривала більшовицьку політику. Русова підкреслює це неодноразово: «Отже, мене участь у Інтернаціональній Жіночій Раді цікавила тільки, як змогла використати широко на весь світ трибуну, з якої я б могла голосно кричати про недолу України, показати світові несправедливість від якої вона загибає» [45, с. 266]. Таким чином, Софія Русова виконала прохання Головного отамана Української Народної Республіки Петлюри, який передав їй наступні слова: «Треба, щоб Русова

об'їхала всю Європу і розповіла про становище в Україні» [45, с. 279]. Крім того, Русова збирала гроші та опікувалася жінками і дітьми, які емігрували з радянської України [45, с. 279].

Окрім цього вона виступала з заявами про утиски прав українського населення у Польщі. У Женеві, будучи присутньою на Конгресі національних меншостей в 1931 р. Софія опираючись на статистичні дані, показала негативні наслідки політики пацифікації польського уряду щодо українців Галичини. Русова говорила про Україну на усіх своїх виступах, знайомлячи світові організації й громадськість з власне українською культурою, яку за її виразом іноземці часто уявляли як «якісь невідомі океанські острови», або ж частину Росії. Ілюструє це діяльність Русової у Подєбрадах, де вона була присутня на Конгресі Лігу миру і свободи. Там вона створила етнографічну виставку українських вишивок, фотографій та краєвидів, для ознайомлення громадськості [45, с.272].

Крім цього, Русова продовжила намагання реалізувати ідею, пов'язану з її професійною діяльністю – створення вищої педагогічної школи для українців [45, с. 272]. В виступах, як учасниця роботи міжнародного конгресу в Римі, в 1923 році, Софія Русова виражала надію на відновлення української державності, й ділилась з учасниками своїм освітнім досвідом періоду УНР, підкреслювала важливість «націоналізації» освіти, залучення народної творчості у вихованні дітей. Слід додати, що Русова порушувала на цих з'їздах не лише освітні, а й державницькі питання, зокрема як сама вона згадує: «не вдержалась – сказала дещо за Україну...український народ...своїми власними зусиллями поверне собі й волю й незалежність» [44]. Про цей конгрес у Римі, вона зазначає: «Звісно ми й тут дбали, не стільки про суффражизм, як про наші українські справи» [45, с. 267]. Не полишає поза увагою Русова і питання жіночих прав в еміграції, зокрема на IX Міжнародному конгресі «Інтернаціонального Союзу за виборче право жінки» в 1923 р. вона говорила про необхідність здобуття вищої освіти «на стипендію» в італійських університетах. На з'їзді міжнародних жіночих рад у Данії 1924 року Русова знову зупиняється на питанні про захист прав дітей та виховання молоді [44]. З 1925 по 1930 рік Софія Русова також проявила свої організаторські здібності у

вигляді створення притулку для дітей емігрантів. На це вона отримала кошти від чеського уряду, та протягом п'яти років була незмінною керівницею закладу, відповідально ставилась до забезпечення гідних умов їхнього навчання та проживання. Як згадує Русова: «...добували усякими зв'язками гроші, рятували жінок та діточок, яким не велося в еміграційному житті» [45, с. 279]. У своїй праці «Півстоліття на громадській ниві. Нарис історії США Канади 1926–1976», Наталія Когуська-Левенець зазначає, що здобути авторитет серед міжнародних організацій Софії Русовій також допомогло знання декількох мов, тому її охоче запрошували до промов. Подібні конференції та конгреси обговорювали не лише питання правоздатності жінок, а й державні, економічні справи кожної країни. Звісно, представниці України мали що сказати на подібних заходах, і Русова використовувала кожную можливість представити Україну [180, с. 26]. У своєму листі до Хариті Кононенко Русова пише: «Ця участь у з'їздах ставить нашу організацію у контакт з всесвітнім культурним громадянством...в Копенгагені на з'їзді були зведені знайомства з данською та шведською пресою, яка друкувала статті про становище під гнітом російських окупантів. А тепер на п'ятому З'їзді у Вашингтоні готуються різні доклади, різні праці й деякі з них можуть мати велике значення для українських жінок, як діячок на ґрунті визволення свого народу. Отже, треба брати участь у всесвітній культурній праці, а також вияснювати, які обставини перешкоджають, нам українкам користуватись освітою, наукою, – треба так поставити і себе самих, щоб всесвітнє жіноцтво шанувало нас і зрозуміло наше становище» [180, с. 26-27]. Симон Петлюра узагальнив працю Русової таким чином: «невтомну працю, що її провадить наша стара, а все юна душею, заслужена діячка Софія Русова, маніфестуючи на жіночих міжнародних конгресах права української жінки а одночасно і нашу щербату долю національну» [38, с. 316].

Таким чином Софія Русова підкреслювала важливість участі у подібних заходах, та ставила цілі, які мали б допомогти нагадувати про жінок України і Україну загалом на міжнародному рівні.

Щодо побутових труднощів, які мали жінки на чужині, то тут слід сказати, що однією з найбільших проблем була невизначеність статусу, пошук роботи, чим

переймались зазначені вище Антонович та Мірна, розуміючи необхідність створення робочих місць. Багато жінок сподівались на можливе повернення, тимчасовість подій, поразку більшовизму, але згодом, розуміючи про марність подібного, вимушені були прилаштовуватись до існуючих умов, при цьому часто не припиняючи боротьбу за відродження України [217]. Щодо побутового виміру еміграції, то тут слід зазначити, що Софія Русова згадувала багато емігрантських проблем, від побутових труднощів до постійної туги за батьківщиною, яка іноді навіть призводила до самогубств [45, с. 271]. Вона також описувала панівну атмосферу відчаю і деморалізації, незважаючи на спроби врегулювати наукове і культурне життя на користь України. Водночас багато її друзів і колег на свій страх і ризик повернулися додому в Україну, де при владі перебували більшовики. Авторка вказувала, що неможливість працювати за фахом і бідність надто тиснули на діячів. З її нотаток робимо висновок, що проблемні побутові питання емігрантського життя робили її працю на користь України менш продуктивною [45, с. 272]. Загалом, Софія наголошує на загальному скрутному становищі, особливо жінок та дітей: «Допомагали нашим жінкам у Тарнові, які ледве заробляли на існування, вишиваючи та мережучи день і ніч на продаж, помогали і в таборі в Юзефові, де було багато вбогих українських дітей» [45, с. 279]. Оцінюючи свою працю, та працю емігрантів з України на користь української справи загалом Софія Русова наголошує, що праязка еміграція так і не змогла завоювати й проявити перед Європою визнання свого політичного становища, не змогла організувати гідного політичного представництва вільної від більшовизму України. Однак, у культурній сфері зазначає Софія, справи йшли набагато краще, й принесли більш якісні результати.

Продуктивною діяльністю в еміграції відзначилась Марія Лівіцька – дружина президента УНР в екзилі Андрія Лівіцького. В еміграції у Польщі вона стояла на чолі Союзу Українок Емігранток, опікувалась воєнними інвалідами та займалась національним вихованням дітей українських емігрантів. Саме завдяки її старанням Союз Українок було легалізовано як самостійну організацію. Марія розширила напрямки діяльності організації – займались не лише культурно-освітньою

діяльністю, а й організовували курси для сестер-жалібниць та протигазової оборони. Останні роки свого життя Марія Лівіцька присвятила написанню своїх спогадів про революційний період [218].

Не менш активною діяльністю відзначилась Марія Волосевич, яка після участі у бойових діях перейшла на громадську-політичну діяльність за кордоном. Спочатку вона була головою Союзу Українок міста Холма й околиці. Після Другої світової війни емігрує у Словаччину, згодом – у Німеччину. Після закінчення воєнних дій Марія стала однією з засновниць та головою «Жіночої Служби України». У 1949 році вона опиняється у Канаді. Волосевич займалася там не лише громадськими, а й церковними справами, була членкинею Союзу Українок Канади. Пам'ятаючи про своє минуле, вона підтримувала зв'язок з ветеранами Армії УНР, була членом 5-ої Станиці Союзу Бувших Українських Вояків (СБУВ). Марія Волосевич згодом увійшла до головної Управи Орденської Ради Ордену Залізного Хреста, оскільки сама була Лицарем Ордену «Залізного Хреста», «Хреста Симона Петлюри» та «Воєнного Хреста». Політична її діяльність втілювалась у вигляді членства у Виконавчому Органі Уряду УНР в екзилі. Її діяльність останніх років була присвячена участі у національних, релігійних святкуваннях, листуванню з громадськими, військовими та церковними діячами. Вона також активно допомагала українськими історикам в еміграції, у питаннях глибокого вивчення історичних подій, свідком яких була сама [196].

Діяльність ще однієї учасниці бойових дій також не зупинилась після еміграції – Харитина Пекарчук опинившись у Чехії після завершення бойових дій на фронті намагалась навчатись на філософічному факультеті. В 1943 році разом з чоловіком її заарештувало гестапо за зв'язки з партизанами, та через брак доказів їх було звільнено через декілька місяців [150]. Після Другої світової війни Харитина дотична до створення жіночої організації «Жіноча служба Україні», була її головою. Від часу заснування Об'єднання Українських Жінок у Німеччині Харитина Пекарчук поставилася прихильно до організації та увійшла до неї, а оселившись у будинку для літніх людей у Дорнштадті, стала головою представництва організації. Загалом її еміграційний етап був не легким. Як вона згадує про ці роки після

еміграції: «Незабаром мені довелося покинути свій куток і переїхати до будинку для літніх людей.... і моє здоров'я ще більше ослабло» [36]. У своїх спогадах вона скаржилася на скрутне матеріальне становище, і єдине, що її підтримувало, – це спогади про славне минуле, яке вона пережила [36]. Емігрантські будні колишньої військової, також сповнені труднощів, зокрема лікуванням після поранення та необхідністю постійного заробітку [235]. Хоч Пекарчук і хворіла останніми роками, але вела щоденник спогадів, який був втрачений: «Останньо послабло ще більш моє здоров'я, зате скріпилися болі. Що гірше, – мої очі настільки нездорові, що це позбавляє мене майже зовсім можливості читати й писати» [36]. Як бачимо у важких умовах та скруті деяким колишнім діячкам визвольної боротьби лишалось жити лише спогадами.

Діяльність журналістки Хариті Кононенко за кордоном також мала громадсько-політичний характер – у 1918 році, після першого вторгнення більшовиків, вона виїжджає до Швейцарії, а згодом – до Відня. Саме за кордоном Харитя здобуває вищу освіту, навчаючись на правничих студіях у Відні, а потім у Празі. Надалі Харитя мала плани навчатися в Канаді, куди й поїхала у 1924 році. Там вона приєдналась до українського громадського життя. Це принесло свої результати, коли у 1924 році її було обрано головою Товариства ім. Ольги Кобилянської. Письменниця Олена Кисілевська залишила такий спогад про Харитю та її діяльність у Канаді: «Мене вражала та жадібність до дії, до людського спілкування, в полоні якого завжди перебувала Харитина Кононенко...Її серце горіло жаданням дарувати їм тільки добро, що приносило Харитині високу популярність і авторитет і найперш як патріотки-українки» [251, с. 130]. Харитя стикається з труднощами в питанні здобуття освіти в Канаді, але все ж таки поїздка дала їй також можливість познайомитись з багатьма українськими видатними діячками, зокрема з Надією Суровцевою, Оленою Кисілевською [251, с. 130]. Своє навчання Харитя продовжує у Чехословаччині – у Подєбрадах навчається на економічних студіях в Українській Господарській Академії і продовжує навчатись на студії права в Українському вільному університеті. Таким чином, вона стала першою українкою, яка отримала освіту правничого факультету Українського

вільного університету й здобула титул «доктор прав». У статті часопису «Жіноча доля» згадується не лише це досягнення Харитини, а й те, що вона була відомою на еміграції, як в Чехії, так і в Канаді, на полі політичного життя та завдяки участі в жіночих організаціях [88]. Згадується і про журналістську діяльність Кононенко. В своїх статтях та підіймала різні питання жіночого руху. Слід відзначити, що її статті на подібні теми вирізнялись сміливістю та прогресивними поглядами як для того часу. Зокрема, таким прикладом може послужити її стаття під назвою «Економічна незалежність жінки», після якої вона отримала критику у свій бік, і як вона сама пише: «під економічною незалежністю жінки розуміємо тут право самостійного (незалежного від чоловіка) здобування собі засобів на життя» [111]. Саме у еміграції Харитя визначила основні свої думки щодо майбутньої ролі жінки в українській державності: «У майбутнім українська жінка займе становище в житті народа таке, яке вона собі намітить підготовкою сучасної жіночої молоді. Щоб це становище було поважне, мусимо подбати, щоб наш жіночий доріст був належно вишколений, з певним фахом у руках, зі здібністю солідно працювати і зі зрозумінням того значіння, яке матиме жіноча праця і жіночі фахові сили в усіх ділянках народнього життя» [111]. Вона підкреслювала, що роль української жінки на пряму пов'язана з українською нацією, як спільнотою, і що ідея жіночої незалежності нерозривно пов'язана з загально українським національним визвольним рухом. Таким чином, лише національна свобода української нації може дати українській жінці можливість рівноправності, політичної свободи та залучення у політичну боротьбу, культурну творчість.

Далі Харита повертається в Україну, а саме до Прикарпаття, й починається зовсім новий етап її життя. У своїх спогадах, вона неодноразово жаліється на схожі труднощі у побутовому плані, про які писала й Софія Русова. Незважаючи на освіту, вона не могла знайти достойної роботи у Чехословаччині, й писала, про свій скрутний матеріальний стан, який не дозволяв їй у повній мірі присвятити себе громадській роботі, яка б надавала їй життю «зміст на принаду» [111].

Діяльність Катерини Антонович у еміграції була також інтенсивною: вона була членом Українського жіночого союзу, активно допомагала у створенні Музею

визвольної боротьби, була головою комітету Українського дитячого притулку в Подєбрадах. За її сприяння було створено студію пластичного мистецтва. У своєму життєписі Катерина згадувала, що їхні виставки викликали інтерес не лише в українському, а й у чеському культурному середовищі. Особливо цінною видається її нотатка про діяльність Українського жіночого союзу: «Як і на рідній землі, так і особливо на еміграції українська жінка змагає бути культурною, освіченою, вона більше за чоловіка підтримує, зберігає і плекає старі українські традиції, змагає продовжувати нашу стару українську культуру, але все це не дивлячись на несприятливі емігрантські умови і на чуже оточення» [1, с. 237]. Також, Антонович наголошує на прагненні жінок навіть у складних умовах емігрантського життя здобути освіту – це ми бачили й на прикладі Хариті Кононенко. Антонович пише: «Жінки вчаться на високих школах, як студентки, викладають на високих і середніх школах, як професорки. Вони змагають допомогти тим, кому ця допомога потрібна» [1, с. 237]. Завдання на міжнародних жіночих конференціях Антонович ставить схожі з тими, про які писала Софія Русова. А саме: «Взагалі всюди старалися пропагувати українську національну справу, вислав делегаток на міжнародні жіночі з'їзди з докладами. Членкам іноді приходилось боронитися і відстоювати, щоб українську жінку трактували на рівні з іншими жінками державних націй» [1, с. 237]. З її спогадів можемо дізнатись про вимоги для членкинь Українських Жіночих Союзів – і хоч туди включали жінок незалежно від їхніх політичних, релігійних вподобань, чи приналежності до партій все ж таки існувала одна умова: «Жінка мусить стояти на платформі вільної незалежної України» [1, с. 224-240]. Загалом, Катерина Антонович, присвятила також кілька сторінок спогадів побутовим проблемам на початковому етапі еміграції, а також питанню самоідентифікації серед нової чеської культури та своїм враженням від Праги. Катерина розповіла про проблематичний пошук квартири для себе та своїх дітей. Авторка детально зупинилася на культурному житті Чехії, в яке органічно влилися новоприбулі українські емігранти. Доля Антонович була дещо схожа на долю Галини Журби: у 1949 році вона виїхала до Північної Америки, але вже до Канади. Про своє емігрантське життя після цього Антонович згадувала небагато, але описує важкі умови для новоприбулих,

проведення наукової та освітньої роботи за невелику платню або й зовсім без неї [1, с. 224-240]. Подібні труднощі давали розуміння необхідності полегшити життя емігранткам, тому Антонович допомагає у організації їдальні, до якої була дотична і Зінаїда Мірна. Вона уточнює про відрахування процентів для допомоги немаєтним емігрантам, зокрема українським студентам і студенткам [1, с. 237]. Не менш продуктивною була її діяльність у Канаді після Другої світової війни: у 1952 році у Вінніпезі, вона організувала школу рисунку і малярства [1, с. 224-240)] Сама Катерина оцінює внесок жіноцтва у збереження української культури доволі високо: «Хоча проводити наукову працю доводилось іноді в дуже тяжких емігрантських умовах і за дуже малу винагороду, а іноді й зовсім безплатно, але українська жінка стояла на висоті і це не заважало їй в культурній праці для української молоді» [1, с. 240]. Як можна було помітити, часто зазначені жінки не залишалися в європейських державах, емігрували далі і опинялися в більш віддалених країнах, таких як США, Канада або Аргентина. Особливо це було поширеним явищем під час Другої світової війни. Варто також зазначити, що міграційний період цієї категорії жінок припадає на 1920-1930-ті роки, коли повоєнна Європа потерпала від економічної кризи та інфляції. Очевидно, така соціально-економічна ситуація в європейських країнах позначилася як на матеріальному, так і на моральному становищі жінок-емігранток. Це підтверджує історія Галини Журби: спочатку вона оселилася у Варшаві, а потім, на схилі літ, опинилася в США, постраждавши від подій Другої світової війни. З її записів ми розуміємо, що письменниця не жила у достатку, зосередивши всі зусилля на письменництві. У США «у скромній квартирі над книжково-сувенірною крамницею «Базар» доживала свої дні стара письменниця» [15]. Діячка постійно думала про Україну, присвячувала їй свої твори, а у виданні «Далекий світ» вона змалювала образ дореволюційної України, яка боролася за власне місце на міжнародній арені. У своїх творах та оповіданнях письменниця знову і знову поверталася до рідного краю [15]. Наприклад, письменницький талант Галини Журби у складних умовах лише посилювався. Крім цього, Галина Журба була членкинею об'єднання українських письменників (ОУП) «Слово» в США. Вона

написала багато творів за межами України, залишивши по собі великий масив української літератури, створеної за межами окупованої більшовиками України [15].

Доля Тамари Петрів також привела її до Чехії, де вона здобула освіту інженера-економіста. Жила вона там бідно, перебиваючись невеликими заробітками. Пізніше родина Петрів переїхала до Карпатської України – автономного краю у складі Другої Чехословацької Республіки, де її чоловік викладав у гімназії. Під час німецької окупації працювала у кравецькій майстерні. У 1945 році переїхала з чоловіком до Аугсбурга, де весь свій досвід і знання присвятила проблемі збереження української державності [26]. Отже, після еміграції та вирішення побутових проблем родина Петрів намагалася долучитися до спроб зберегти представництво українського уряду за кордоном. У місті Аугсбург, де перебував уряд УНР, Тамара Петрів стала секретарем Українського національно-державного союзу, а в 1950 році переїхала до США, де продовжувала працювати в Українському національно-державному союзі, а точніше очолює місцевий його відділ у Бостоні [26]. Про її діяльність влучно зазначив сотник армії УНР Іван Липовецький: «Ціле своє життя носила у своєму серці оте антивалуєвське «Україна є, була і буде», яке поставила перед собою півстоліття тому, як дороговказ для своєї праці і прагнень» [26].

Цікавими є спогади родичів учасника національно-визвольних змагань, гетьмана Павла Скоропадського. Дві доньки гетьмана, Олена Отт-Скоропадська та Єлизавета Кужим-Скоропадська, охарактеризували своє життя в нових еміграційних умовах у спогадах. За словами Олени, падіння Гетьманату стало для сестер справжньою катастрофою, і хоча деякі члени родини змирилися з новою реальністю, інші продовжували жити минулим [53, с. 417]. Щодо діяльності дочок Павла Скоропадського, то вони не лише брали участь у гетьманському русі в еміграції. Зокрема, Олена Отт-Скоропадська після смерті Павла Скоропадського очолила цей рух і зафіксувала історію родини у своїх працях. Цим самим вона зробила свій внесок в осмислення феномену Гетьманату в українській історії [35]. Марія Скоропадська також долучилась до керування українським консервативно-монархічним рухом, за її сприяння відбувся перший післявоєнний гетьманський

конгрес у США. Після смерті Гетьманівни Марії, згідно з «Актами про дідичність Гетьманської Влади та порядок правопереємства в нашому Роді на принципі Старшинства», обов'язки керманича Гетьманського руху і Союзу гетьманців державників перебрала на себе Її Світлість Ясновельможна Гетьманівна Лізавета Павлівна Скоропадська-Кужім. Сприянням Єлизавети у 1963 році в Філадельфії було створено Східно-європейський дослідний інститут ім. В. Липинського, з метою проведення науково-дослідницької роботи щодо осмислення й розуміння доби Гетьманату. Щодо Олени Отт-Скоропадської, то хоч вона і не займалась активно політичною складовою розвитку гетьманського руху, все ж таки вона багато уваги приділяла зібранню й збереженню документів, які стосувались родини Скоропадських, допомагала науковцям у дослідженні праці й долі представників династії Скоропадських [136].

Особливо насиченою на події була доля в еміграції Тетяни Михайлівської-Цимбал, яка навіть попри загрозу з боку уряду Румунії працювала в освітній сфері. У Румунії вона навчала українських дітей української мови, незважаючи на заборону румунського уряду говорити дітям, що вони не румуни: «Та я цього ніяк не могла зробити і вчила їх казати так: «я українець, румунський підданий» [31, с. 13]. В Аргентині, як тільки з'явився вільний час, після важкої адаптації на новому континенті, Тетяна ініціювала заснування української організації «Молода громада» в Беріссо, а згодом «Просвіти» [31, с. 22]. Згадувала Тетяна про постановку п'єс за українськими творами. «Молодіжна енергія, бажання працювати, ідеологія, принесена так недавно з нашої Батьківщини, – все це додавало бажання і сили до праці», – згадувала Тетяна про участь у цих виставах. Тетяна також працювала у Жіночій Секції «Просвіти». Згодом, завдяки зусиллям Тетяни в Буенос-Айресі було засновано українську школу: «Учила я дітей грамоти, деяких пісень, часом якихось ігор» [31, с. 46]. Вона також брала участь у діяльності Союзу українок, налагодила співпрацю з Союзом українок в Канаді. Загалом діяльність Тетяни Михайлівської-Цимбал є унікальним прикладом спроб служіння рідній державі навіть так далеко за океаном, у Південній Америці, де на момент її приїзду українська громада ще не була достатньо організованою. Щодо емігрантських труднощів, то Тетяна, живучи в

Румунії, писала про постійну тугу за рідним Поділлям: «Ми надіялись що це ще не кінець,...і Україна знов стане незалежною державою, як це було тільки кілька місяців тому. Хотілось повернутись на своє Поділля, до рідних» [31, с.9-10]. Коли вона переїхала до Аргентини, занепокоєння не зникли: Тетяна повідомляла про необхідність працювати на сезонних роботах, складнощі у вивченні іспанської мови та життя у важких злиднях [31, с. 10-23].

Життя воячки Христини Сушко в еміграції також було наповнене діяльністю для України. Христина попри труднощі зі здоров'ям внаслідок поранень, продовжує активно діяти. Христина на початку 1921-го року отримала посаду референта у справах інтернованих у таборах, у Військовій ліквідаційній комісії в Польщі. Один з вояків УНР згадує про видимі поліпшення умов в таборах для інтернованих: «Приходила вона за допомогою всім, де і чим лише могла. В шпиталі можна було одразу зауважити значні поліпшення, з'явилися додаткові харчі для хворих від Британської місії, військові інваліди одержали інвалідські пенсії, і то такі, які одержували інваліди польські» [11]. Ігор Срібняк наводить коментар генерала В. Зелінського про неї, який підсумовує цей етап її життя: «не дивлячись на тяжкий стан свого здоров'я, виявила надзвичайну енергію і зробила все, що тільки було можливим у справі поліпшення долі наших інтернованих у таборах». Крім цього, Христина займалась і культурним напрямом повсякдення в таборах для інтернованих – зокрема організацією таборового театру. Не оминула вона увагою і таборову організацію «Союз українок». У травні 1921 року представляла Британський комітет допомоги Польщі («British Committee for Relief in Poland») у таборі. Окрім цього, Христина діяла у «Спілці військових інвалідів у таборі інтернованих Щипіорно» з квітня 1922 року. Саме вона репрезентувала інтереси військових інвалідів за дорученням Всеукраїнської спілки військових інвалідів, а згодом була призначена Головою правління таборової Спілки інвалідів. Саме завдяки старанням Христини була відкрита «Хата інваліда», розрахована на 60 місць. Не покинула вона і свою медичну діяльність, та обіймала посаду головного лікаря бригадного шпиталю 6-ї Січової стрілецької дивізії. Христина Сушко зіткнулась з великими емігрантськими труднощами, особливо зважаючи на

погіршення здоров'я. Тому вона, розуміла усі проблеми, з якими зіштовхувались військові українські інваліди за кордоном. Так, вона брала участь у надзвичайному з'їзді організації інвалідів та підтримала оголошення голодування інвалідами, які протестували проти затримування передавання новій управі Всеукраїнській спілці інвалідів документації та майна. Після лікування в Європі Христина цілком відновила рухливість своїх кінцівок, й далі розвивалась у своїй професії – вона працювала лікарем у Франції, підтримувала зв'язок з іншими українськими емігрантами. Під час Другої світової війни, вона теж не покинула свою професію, і працювала лікарем у таборах для переміщених осіб, де утримували українців [235]. На прикладі її історії можемо побачити, що за багатьма діячами української визвольної боротьби сліdkували спецслужби СРСР – від особистого життя, до громадської діяльності й переміщення [217]. Про це стає відомо з даних польської контррозвідки, яка цікавилася жінкою і стежила за кожним її кроком. В одному зі звітів зазначалось, що Христина «є працівником в організації Коновальця». Хоча, документальних підтверджень цього не виявлено, це свідчить про те, що діячі в еміграції опинялись під наглядом радянських спецслужб [203].

Діяльність Наталії Дорошенко-Савченко за кордоном, а саме в США, пов'язана з вже згадуваним Союзом Українок Америки. Пізніше стала членом Української академії мистецтв і наук, «Просвіти» та інших науково-освітніх і громадсько-просвітницьких товариств. У травні 1954 року, вона була присутня на конференції Української академії мистецтв і наук, де виступала з доповіддю «Спогади про брата», згадуючи про Володимира Дорошенка – відомого бібліографа та перекладача. Не оминала вона увагу, як і Тетяна Михайлівська-Цимбал чи Софія Русова питання облаштування різноманітних виставок. Зокрема, брала участь в організації виставок для української громади: «цінні просвітянські видання визичили на виставку» української книжки і преси, з нагоди 100-річчя «Просвіти» у Львові, яка 3-11 грудня 1968 р. відбулася у великій залі Народного Дому в Нью-Йорку. Наталія Савченко передала на виставку «рідкісні видання Матірнього Т-ва «Просвіта» у Львові та унікальні фотознімки з діяльності «Просвіти» на рідних землях» [242].

Ганна Совачева, як і Христина Сушко після інтернування у Польщу, налагоджувала зв'язки з Британською місією допомоги інтернованим, посприяла вона тому, щоб допомога не припинилась, затримавши Місію, оскільки як писала Ганна: «почула, що Місія виїздить, бо начебто – не знайшла між нами бідних людей. Я пішла до голови Громадського Комітету по інформації в тій справі», а й тому, щоб допомога надавалась якісно та вчасно. Про це Ганна пише: «Почалась праця. Спішно ремонтувалася кімната під склад, звозилося, переписувалося і сортувалося майно. Було його, на диво, багато і все новеньке...». Окрім цього, Ганна як голова місцевого Союзу Українок, намагалась допомогти влаштуватись на роботу жінкам - емігранткам, й їй це вдавалось – зокрема, на роботу в Британську місію влаштувалось багато українок, і «жінки мали працю, що її оплачували продуктами або речами». Посприяла Ганна і організації робочих місць для жінок у вигляді майстерні вишивок. Згодом Ганна стала працювати на посаді «репрезентантки Місії» у Польщі. У 1921 року Ганна Совачева бере участь у жіночому конгресі в Стокгольмі, де її завданням було представити українське жіноцтво, надіслати привітання й меморандум [57].

Серед емігранток слід згадати – Марію Скубову. Вона ще під час Листопадового перевороту, ініціює організацію в Тернополі австрійського Гарнізонного шпиталю від імені українців. Так, Марія працювала там аж до 1920 року, організувавши там санітарний курс, де навчала лікарській справі, готуючи собі помічників до праці в шпиталі. Деякий час вона перебувала в більшовицькому полоні, та втекла і повернулась до Галичини. Вона є серед небагатьох жінок, нагороджених Хрестом Симона Петлюри та Пропам'ятною воєнною відзнакою УГА. У 1921 році Марія емігрувала до Америки. Незабаром після приїзду починає організувати українське жіноцтво Америки, засновуючи «Жіночу громаду» в Нью-Йорку. Ця жіноча організація згодом стає відділом Союзу Українок Америки. Як Русова і Антонович, Марія декілька раз організовує виставки українського народного мистецтва для американців у Нью-Йорку. Про ці виставки публікувала статті американська преса, і покликана була ознайомити іноземців з українською культурою. Оскільки Марія, у 1930 році повернулась на Галичину, то стала свідком

«пацифікації». Тому, як у випадку з Зінаїдою Мірною та Софією Русовою, Скубова виступала проти цієї репресивної акції проти українців. Крім цього, вона ставить собі за мету зібрання доказів – фотографує численних жертв знущань, та привозить ці знімки до Америки. Марія намагалась звернути увагу американської преси та громадськості до цієї проблеми [149].

Отже, головними проблемами, на які кинули свої сили жінки у цей час, емігрувавши чи будучи інтернованими під тиском більшовицької навали – це організація перш за все побутових умов для землячок, інвалідів визвольної війни, забезпечення робочих місць. Як бачимо деякі жінки-учасниці державотворчих процесів, провели в еміграції більшу частину свого життя, й їхня діяльність там була не менш продуктивною, ніж в Україні. До таких діячок належить і одна з засновниць Центральної Ради – Валерія О'Коннор-Вілінська. Еміграція її припадає на осінь 1918 року, вона опиняється у Відні, та починає співпрацювати з редакціями журналів «Воля», «Чайка», «Земля». Як і всі діячки того часу, опинившись в еміграції вона розуміє необхідність об'єднання українського жіноцтва, підтримання зв'язку з міжнародними організаціями та поширення інформації про українську справу. За сприянням Вілінської двадцять жінок брали участь у роботі Віденського жіночого конгресу 1921 р., її було прийнято як дійсну членкиню цієї організації. Саме Валерії належить ідея заснування Союзу українок-християнок у 1924 році, який розвивав як культурно-просвітницький напрямок, так і благодійний, господарський. Окрім цього, Союз заснував для емігрантів, які мали проблеми зі здоров'ям оздоровчий санаторій. Було також відкрито їдальню, що не лише допомагало бідним, а й надавало робочі місця. Схоже ми бачили у діяльності Зінаїди Мірної та Катерини Антонович, Марії Скубової. Адже жінки розуміли необхідність заробітку у емігрантських умовах. Діяльність Союзу демонструє гарні організаторські та комунікативні навички Валерії – вона організовує свято з приводу ювілею президента Т. Масарика, запрошує представників українських та чеських організацій у Подєбрадах. Від Союзу було утворено видавництво «Київ», да видано збірки українських письменників. Благодійна діяльність Союзу втілювалась у збори коштів, одягу для бідних емігрантів. Врешті решт за сприяння О'Коннор-Вілінської

Союз почав отримувати фінансову допомогу від чеського уряду, яку було спрямовано для розвитку педагогічної діяльності. На прикладі Вілінської можемо прослідкувати й важкі психологічні наслідки еміграційного періоду, адже вона покінчила життя самогубством [230].

Апогей діяльності Наталії Полонської-Василенко припав на період еміграції – її подальша доля тісно була пов'язана з Українським Вільним Університетом: «Що більше робився гніт марксизму та переслідування вільної думки, тим яскравішим здавалося сяйво того світоча вільної науки, що запалила українська еміграція в Празі – Українського Вільного Університету» (далі – УВУ) [42, с. 39]. Її відданість науковій діяльності доводить той факт, що саме УВУ історикиня заповіла всі свої заощадження, які змогла накопичити упродовж скромного емігрантського життя. Починаючи з 1949 р. дослідниця увійшла до Головної редакції «Енциклопедії Українознавства», центр якої знаходився у Парижі. Отже, діяльність Наталії Полонської-Василенко не була дотичною до громадсько-політичного життя, майже все своє життя вона присвятила науковій ниві [204].

Про діяльність Терези Алмазової в еміграції, яка була сестрою-жалібницею в Українському Чорноморському полку, відомо лише що була прийнята студенткою на економічний факультет Української господарської академії у 1926 році в Чехословаччині [177, с.34-35].

З Чехословаччиною була пов'язана доля Людмили Скорюк, яка працювала земським лікарем у Трипіллі, Обухові й Гурівщині. Оскільки емігрувала вона з чоловіком, ще з першим вторгненням більшовиків на початку 1918 року, подальша її діяльність за кордоном переформовувалась на громадсько-освітні засади. Так, Людмила заснувала при «Просвіті» у Братиславі «Рідну школу» для дітей емігрантів, та пластовий гурток. Неодноразово ми вже зустрічаємо приклади діяльності жінок за кордоном, які не просто переймались доступом до української освіти дітей емігрантів за кордоном, а й брали на себе відповідальність за організацію подібних закладів. Так, у Німеччині в 1944 році Людмила заснувала училище для гімназисток. З 1949 року Людмила вже діяла в Канаді. Тут її діяльність перетинається з іншими діячками Північної Америки – це і участь в створенні

українських видань, установ. Людмила працювала у Комітеті пань у час заснування пансіону ім. Івана Франка в Гай-Парку [176, с. 29-43].

Ще однією активною діячку на користь України саме за кордоном була Ганна Чикаленко-Келлер – дочка Євгена Чикаленка, українська журналістка, перекладачка. Вона, у 1917-1919 перебувала у складі швейцарської дипломатичної місії. У 1920 році представляла Україну на конгресі за виборче право жінки у Женеві. Як і багато згаданих вище діячок, свідчила про наслідки пацифікації в селах Галичини, окрім цього залучила секретарку Ліги Миру і Свободи об'їздити дані села, для зібрання негативних наслідків дій польської влади, й дбала про належне висвітлення цієї проблеми у європейській пресі. Слід додати, що Ганна Чикаленко-Келлер мала вагомі знання у теорії жіночого руху, його світовій історії [127].

Також, не можна не згадати діячку Леонію Слюзар – в еміграції вона не лише долучилась до організації Союзу Українок Канади, а й була першою жінкою, яка виступила з промовою на українському народному з'їзді в Канаді в 1925 році. Вона започаткувала жіночу сторінку в виданні «Український голос», де друкувала свої статті, в яких говорила про потребу створення єдиної української жіночої організації. Леонія Слюзар брала участь у конференціях Союзу Українок Канади, Міжнародної Жіночої Ради, Союзу Українок Америки. Також вона належала до основоположниць видання «Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді», приймаючи активну участь у роботі видавництва [22].

Отже, жінкам в еміграції був потрібен деякий час для того щоб упорядкувати свою власну долю, побутові питання, час для того щоб організувати громадсько-політичне життя на користь української справи. Жінки за кордоном докладали значних зусиль і для підвищення свого освітнього рівня, і проявляли себе на громадській ниві. Перше часто було ускладнене проблемою статусу емігранта, але жінки долали ці труднощі, допомагаючи при цьому іншим, у подібних ситуаціях. Союзи українок, членкинями яких була чи не кожна перерахована діячка за кордоном виступали одночасно і як інструмент взаємодопомоги жіноцтва, і як вияв громадсько-політичної свідомості. На прикладі очільниць Союзу українок ми могли побачити, що жінки поєднували проблему прав жінок з проблемою репрезентації

української держави за кордоном загалом. Для них ніколи права української жінки не йшли окремо від питання існування й відродження Української держави. Діяльність Союзу українок по всьому світу мала спільні особливості – це перш за все робота спрямована на розвиток рідної школи, преси, друку, постановка вистав на народну тематику, репрезентація України, допомога ветеранським організаціям, благодійність, надання робочих місць, юридична допомога, тощо.

Також, ми можемо спостерігати що доля інтернованих воячок була більш тісно пов'язана з проблемою інвалідів, військових, які опинились за кордоном з пораненнями й погіршенням здоров'я, адже у такому випадку поставала подвійна проблема адаптації у чужій країні. Таку діяльність ми бачимо на прикладі Христини Сушко, Харитини Пекарчук. Дехто, як наприклад Марія Волосевич або Тетяна Михайлівська-Цимбал повністю присвячують себе громадській роботі на користь України. Таким чином, прагнення до самоорганізації, професійної реалізації та розуміння необхідності не полишати українську справу є основною мотивацією жінок поза межами Батьківщини. Це дало свої плоди у вигляді створення українських шкіл, музеїв та жіночих організацій. Хоча жінки часто ставили українське питання на перше місце, вони також прагнули до власної самореалізації, намагалися не забувати національну ідентичність та допомагали іншим жертвам Радянського Союзу. Після поразки української боротьби кожна з жінок опинилася як у схожих, так і в відмінних умовах. Вони були змушені покинути батьківщину під тиском більшовиків і зіткнулися з складнощами у прийнятті такого рішення. Основна мотивація такого рішення – смертельна небезпека або свідомий вибір не мати нічого спільного з радянською окупацією. Ми визначили, що напередодні від'їзду кожна з героїнь дослідження переповнювали схожі почуття: туга за батьківщиною і надія на якнайшвидше повернення додому. Водночас ми бачимо і відмінності: громадські та політичні діячки сповнені більшої надії, ніж жінки-військовослужбовці. Повсякденне життя і долі жінок мають теж багато спільного: труднощі адаптації та інтеграції в чужій країні, фінансова скрута, необхідність працювати не за фахом. Жінки стикалися з перешкодами в організації навіть мінімальної української справи, мусили долати бюрократичні та організаційні

проблеми в інших країнах. Ситуація ускладнювалась важким міжвоєнним періодом у Європі, зокрема інфляцією та необхідністю знову залишати країну через наступ нацистської Німеччини. Як наслідок, багато жінок знову опинилися в нових умовах і змушені були заново адаптуватися, здебільшого в Північній чи Південній Америці. Незважаючи на це, є чимало прикладів їхнього особистого професійного успіху та плідної праці на благо України. Численні українські школи у найвіддаленіших куточках світу, збереження української ідентичності та цінностей за межами більшовицької окупації, незаплямовані радянською пропагандою спогади про події Української визвольної війни, жіночі спілки – все це в повній мірі було реалізовано жінками, які покладалися на власні сили. Усю діяльність жінок в еміграції можна прокоментувати словами громадської діячки Марії Біляк: «Значення жіночого руху для нас величезне. Тим, що прагнули освіти й економічної незалежності, жіночий рух їх приніс. Він навчив по громадськи думати жінку-інтелігентку, вивів українську міщанку й несмілу селянку з хати між людей і зацікавив її громадськими справами. У спільному зусиллі жіноцтво вивчало у своїх організаціях свої окремі інтереси, вчилось виховання, гігієни і господарювання, щоб піднести свій життєвий стандарт» [241].

3.2. Долі жінок на території підрадянської України. Участь жінок у антибільшовицькому русі опору

Не всі діячки національно-визвольної боротьби, як на громадсько-політичній, так і на військовій арені покинули територію України внаслідок більшовицької окупації. Серед причин – труднощі самого процесу еміграції, сподівання на відродження України, або ж неможливість даного рішення через організаційні проблеми, сподівання на те, що більшовицький режим виявиться лояльним. Серед жінок, які працювали на державотворчій арені, та лишилися в радянській Україні була Людмила Старицька-Черняхівська. Старицька-Черняхівська працювала ткалею на трикотажній фабриці, при цьому продовжувала займатись театральною справою – очолила драматичну секцію Дніпросоюзу, займалася режисурою, відстоюючи народно-побутову тематику у постановках театрів. З 1929 року починаються перші

арешти радянської влади, письменницю звинувачують у «привітанні Петлюри в 1919 році в Києві, коли вона була на посаді голови Українського клубу, та виголосила тост за Петлюру на святкуванні нового року 1925». Таким чином був призначений суд у справі Спілки визволення України, який проходив у Харкові (один з перших репресивних процесів радянської влади, який «викривав» вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції»). За цією справою Людмила отримала умовний термін, але друкуватись більше вона не могла. Після цього Людмила разом з родиною повернулась до Києва, жінка була вимушена працювати не за своїм покликанням, і влаштувалась на швейну фабрику. У кінці 1930-х років було заарештовано й розстріляно її доньку, а в 1941 році разом з сестрою її заарештували органи Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (далі – НКВС), звинувативши в «антирадянській діяльності» й знову вивезли до Харкова. За даними Н. Данилевської, звідти арештованих повезли у Валуйки. Там, кинувши у розбиті вагони товарняка, повезли за Волгу. У важких умовах, без їжі й води, Старицька, які було вже більше 70 років й померла, хоча Данилевська надає інформацію про розстріл. За спогадами очевидців, тіло покійної конвоїри викинули з потягу в степ. Отже, як бачимо діяти на користь української справи, навіть оминаючи громадсько-політичні теми та присвятивши себе лише культурницькій діяльності, як це зробила Людмила Старицька-Черняхівська було також небезпечно. Подібна діяльність врешті була заборонена, а сама жінка загинула від рук НКВС. Зважаючи на похилий вік, Старицька-Черняхівська хоч і не проявляла видатної активності в умовах радянської окупації, дійсно підтримувала зв'язки з старою інтелігенцією, намагалась писати – хоч і не офіційно, не сприймала більшовицьку політику й «червоний терор», насильницькі методи диктатури пролетаріату, а особливо – зневажання старшого покоління української інтелігенції, не визнавала звинувачень у контрреволюційності свідомих українців, вказівок влади щодо літературного, театрального процесу. Її спадщина у вигляді віршів, незакінченого роману, написана у радянській окупації, загинула разом з нею [151, с. 46-64].

Інакше склалась у радянський період доля громадської діячки Олімпіади Пащенко – після завершення Української революції, вона декілька років

переховувалась на Кам'янецьчині, після чого перебралась на Волинь, де перебував її чоловік. Не одразу влаштувавшись на роботу в школу, Олімпіада писала спомини про добу Української революції 1917-1921 рр., та про заснування Кам'янець-Подільського університету. З 1939 р. після встановлення у Дубно радянської влади почала викладати українську мову та літературу у місцевій школі. Олімпіада Пащенко проявила себе ще деякий час, як не лише освітня діячка, – зокрема після початку радянсько-німецької війни була затверджена українським державним правлінням заступником голови Дубенської окружної управи, у 1941 році. Після закінчення Другої світової війни писала сценарії до шкільних вистав, п'єси за творами української класичної літератури [225].

Доля Надії Суровцової теж тісно пов'язана з радянською окупацією – вона свідомо повернулась з еміграції в Україну. Особистою мотивацією її повернення були хворі батьки, які лишились вдома. Суровцова планувала повернутись згодом до США. Таким чином, у 1925 році вона опиняється в СРСР. Суровцова працює в Харкові істориком у різних установах, редактором Головліту, у радіотелеграфному агентстві, у Наркоматі іноземних справ. Також, навчається в аспірантурі під головуванням історика Дмитра Багалія, працює в Науково-дослідній Катедрі історії України ім. Д. Багалія. Жінка планувала видання спільної з науковцем книжки. У 1927 році заарештована органами Державного політичного управління СРСР (далі – ДПУ СРСР), де після допитів отримала вирок: «згідно зі статтею 58, пункт 6, за польсько-німецьке шпигунство я була засуджена на п'ять років ув'язнення в Соловецьких таборах». У свої спогадах вона описує свій вирок, без суду зі слів розмови мами зі слідчим, що дає яскраве уявлення про радянську репресивну систему: «Ваша дочка надто розумна, щоб дати нам свідчення, але моя революційна совість каже, що вона винна і її буде засуджено» [60, с. 208-221]. Слід також зазначити, що за долю Суровцової переймалась і Старицька-Черняхівська, яка повірили чуткам про розстріл Надії. Чутки про розстріл ширились і серед емігрантів, зокрема зустрічаємо подібне у листуванні Дмитра Дорошенка і В'ячеслава Липківського [144, с. 369]. Це підтверджує і згадка Софії Русової у «Споминах»: «Ми не переривали своїх зв'язків із жіночими організаціями цілого світу,

повідомляли їх про убивство Надії Суровцової, більшовиками, про злочинну смерть Петлюри» [45, с. 274].

У роки заслання Надія змінила безліч професій, – від швачки, бухгалтера, медсестри та перекладача, до авторки статей в місцеві газети. На прикладі її спогадів можемо прослідкувати також і зміни у світоглядному сприйнятті та політичних поглядах – поступово Надія Суровцова, яка мала соціалістичні погляди почала схилитись до більш радикальних думок, критично ставилась до беззбройної дисидентської боротьби, підтримувала зв'язки з націоналістично налаштованою молоддю. Ще перебуваючи в ув'язненні, вона найбільші сподівання покладала саме на збройний національний рух, який привів би до незалежної держави, і постійно намагалась дізнатись про нього більше. Таким чином, після її прибуття до Умані та звільнення після 1957 року, у її будинку склався своєрідний «уманський салон», адже ця жінка для молодих національно свідомих діячів була своєрідною живою «реліквією» часів визвольної боротьби 1917-1921 років. За сприяння Суровцової і її ідеєю було відкрито Уманську художню галерею. Також, в Умані Суровцова збирала етнографічні матеріали з історії рідного краю, працювала в місцевому краєзнавчому музеї. Збирала інформацію про Софіївку, та проводила там екскурсії для гостей. Така популярність Надії була помітною і для радянської влади – адже через неї почали поширювати самвидавські праці, радитись й обговорювати політичні питання. Починаючи з 1970-х років її ім'я починає рідше зустрічатись у пресі, Надію припиняють запрошувати на зустрічі в школи, на приватні лекції іноземних мов, які вона давала також припинились, оскільки батьки боялись відправляти дітей до одного з осередків дисидентства. З'явилися проблеми з її «Спогадами», хоча вона й намагалась ввести в них багато захопливих відгуків про «комунізм», щоб мати можливість видати їх у добу «відлиги», все ж таки вимушена була в них ігнорувати злочини більшовиків. Її звинувачували у тому, що вона називає діячів Центральної Ради чи Директорії «нашими». З 1972 року потерпає від обшуків, оригінал «Спогадів» дійсно потрапив до рук КДБ, але Надія мала ще кілька копій. Декілька примірників, вона сама віддала на зберігання у державні установи, але вони також були вилучені Комітетом Державної Безпеки (далі – КДБ) [144, с.

371–373]. Надія Суровцова доживала життя у скрутному становищі, й померла 13 квітня 1985 р. [144, с. 373]. Отже, подальша доля Суровцової після поразки революції склалася доволі трагічно – майже всі свої молоді та зрілі роки вона провела в ув'язненні, і хоча там вона не полишала інтелектуальну працю, намагаючись збагачувати себе новими знаннями, звісно подібні умови перш за все вимагали від людини вижити. Праця на користь України, як така, відходила на другий план. У її «Спогадах» ми можемо віднайти цінну інформацію про стратегії виживання у важких табірних умовах, які практикували жінки, про те як саме вони зберігали свою національну ідентичність, попри розірваний зв'язок з батьківщиною. Дещо відновити свою громадську діяльність Суровцовій вдалось після звільнення, хоча нові репресії з 1970-х років звели це нанівець. Природним видається її зв'язок з дисидентським та націоналістичним рухом, адже минула діяльність Надії могла стати прикладом політичного досвіду, якого Україна, як самостійна держава, була позбавлена після 1922 року.

Харитина Кононенко теж повертається з еміграції, при цьому вона не повернулась на підрадянську Україну. Спочатку з середини 30-х років вона присвячує свою діяльність просвітницько-культурній сфері й працює у «Просвіті» на Закарпатті, організовує жіночі гуртки на Холмщині. Згодом Харитина очолює «Жіночу службу України», не покидаючи свої зв'язки з західноукраїнським жіночим рухом. Письменник Улас Самчук згадує у своїх мемуарах про діяльність Кононенко наступне: «Пані Харитя, разом з іншими – Галиною Варваровою, Пашківською, доказували чудеса. Організували велику громадську їдальню, велику кухню Цілі валки возів з харчами стікалися зо всіх довколишніх сіл із продуктами. Допомога голодуючому Києву, а особливо тим полоненим, яких було безліч і які гинули на очах від тифу і голоду і яким треба було допомогти. Харитя щодня відвідувала табори полонених, а їх було в Рівному три» [46]. Отже, надалі Харитина приєднується до Української Повстанської Армії (далі – УПА), очолюючи підпільну групу Українського Червоного Хреста, організовуючи медичне забезпечення для бійців УПА. Також, організовувала школу медсестер, акушерок і гігієністок, продовжила працювати, як очільниця жіночої секції «Просвіти», де у Рівному за її

сприяння було підготовано виставку українського народного мистецтва. В одному з номерів журналу «Наше життя» є спогад письменника й перекладача Уласа Самчука про неї, який досить повно розкриває її діяльність: «Пані Харитя була невтомною, вічно занятою, вічно повною гарячого бажання допомогти тим, що допомоги потребують. І таких було тоді безліч» [46]. Про її подальшу долю можна знайти інформацію у спогадах Тараса Бульби-Боровця – засновника «Поліської Січі». Харитину було задіяно у переговорах між німецькою армією, та УПА. Деякі частини німецької армії планували при відступі у 1943 році передати зброю українській повстанській армії, та про це довідалось Гестапо (таємна державна поліція Третього Рейху), Харитина, яка мала бути посередником у цих переговорах була заарештована й розстріляна гестапівцями в Рівному. Не можна оминати увагою з яким захватом відгукується Тарас Бульба-Боровець про діяльність Хариті: «Пані д-р Харитя Кононенко заслуговує на більше, ніж ця хронологічна згадка. Її розстріляли не за саму спробу нав'язати контакт між німецькою та нашою армією. Їй було доказано, що вона, маючи різні матеріали в міжнародних харитативних організаціях, особливо медикаменти, велику їх частину передавала українським партизанам. І це була правда. Харитю Кононенко тяжко зарахувати до жінок. Це був з крові і кости хоробрий, самовідданий фронтовий патріот-воєк. Ризикуючи своїм життям в запіллі ворога, вона врятувала життя сотням наших ранених воєків на партизанському фронті постійним постачанням великої кількості медикаментів та санітарних матеріалів. Це була палка патріотка народоправної, вільної України, заслужена діячка УНР. Перебуваючи в постійному контакті з нашим начальником штабу отаманом Зубатим-Щербатюком та сотником Раєвським, Харитя Кононенко, крім того, виконувала багато інших таємних завдань нашого штабу. Українська жінка нога в ногу крокує всюди в перших лавах найвідважніших і найхоробріших борців за волю нашої батьківщини. Таких героїнь, як Харитя Кононенко, в нас були тоді сотні та тисячі. Пані д-р Харитя Кононенко – це їх уособлення та живий приклад українським дівчатам та хлопцям в майбутніх звияжних боях християнської України з темними силами совєтського тоталітаризму» [6, с.275]. Ці згадки синхронізуються з даними Уласа Самчука, який описує наступне: «Ніхто не міг її

відвідати і ніхто не міг їй допомогти. І коли прийшов той день, Харитю вивели разом з іншими. Вона знала куди їх ведуть, але вона була спокійна. Оповідать, що вона казала всім своїм співмандрівникам у життя вічне: – Не бійтесь! На нашій крові повстане Україна, а наше життя само по собі нічого не варте. І гордо відійшла на страту. Її тіло разом з іншими спалено у лісі біля Рівного» [46]. Таким чином, ми бачимо що Харитина Кононенко після емігрантських поневірянь, та після громадсько-політичної діяльності повністю присвятила себе допомозі УПА, залучившись у організаційну, медичну допомогу. Її спроби послужити Україні практичною діяльністю не були забуті, її прізвище згадується також у праці історика Симона Наріжного «Українська еміграція» [202, с. с. 131-132].

Діячка, яка стала жертвою вже сталінських репресій – санітарка Стефанія Сіак, яка воювала у роки визвольної боротьби в рядах Української Галицької Армії. Чоловік Стефанії – сотник Іван Сіак організував «Залізний Загін», при якому було створено дівочу сотню, до якої і належала Стефанія. Сотнею командувала хорунжа Кривівна. Після більшовицького полону, вона разом з чоловіком, оселяється в Харкові. В 1933 році Стефанію було розстріляно більшовицькою владою в Казахстані [228, с. 52].

Проблема аналізу діяльності жінок-учасниць антибільшовицьких повстань постає у вигляді браку даних, через специфіку даної діяльності. Про це зазначає історик Олександр Луговий (Олександр-Василь Овруцький-Швабе). У своїй праці про визначне жіноцтво України він наголошує, що ці діячки часто працювали під вигаданим іменем з метою конспірації, тому інформація може бути спотвореною. Окрім цього, учасники повстань, які емігрували, змушені були навмисне уникати опису долі тих жінок-повстанок, у смерті яких вони впевнені не були, оскільки подібні деталі могли стати відомими радянській владі, й це б їм зашкодило [190, с. 225-226].

Проявом активного антирадянського спротиву можемо вважати долі Марії Тарасенко та Анастасії Гудимович – як уже згадувалось, вони допомагали повстанському комітету для координації повстанців з урядом УНР. Слід додати, що обидві діячки хоч і були відтіснені за кордон, разом з частинами Сірої Дивізії УНР

працюючи на посадах сестер-жалібниць та зв'язкових. Вони повернулись додому й приєднались до «Козачої ради», яка була заснована у серпні 1921 р., і була покликана керувати діями повстанців на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній. «Козача рада» мала зв'язки з «8-м повстанським районом» і з «УНРівською підпільною контррозвідкою» в Києві [271]. До того, як їх було викрито дівчата шукали та вербували майбутніх учасників великого антирадянського повстання. Швидше за все вони знали деталі підготовки до Другого Зимового Походу. Деталі того, як саме схопили жінок, оповідає сестра Анастасії Гудимович – Віра Гудимович-Казанівська. У лютому 1922 року чекісти обступили будинок на Великій Підвальной вулиці в Києві. Це було помешкання, де перебували на нараді члени «Козачої ради». Разом з родиною жінки були заарештовані, та після шестимісячного ув'язнення, катувань, відбулась «судова розправа», їх було засуджено, разом з 82 іншими членами «Козачої ради». Частина було засуджено до довічного ув'язнення або виселки, іншу частину разом з Тарасенко і Гудимович було засуджено до розстрілу. 28 серпня 1922 року, вони разом з родиною були розстріляні у Києві. Віра Гудимович-Казанівська так закінчує свій спогад про сестру: «Так закінчила своє молоде життя Настуся Гудимович і Маруся Тарасенко, разом з...тисячами відомих і невідомих завзятих патріотів – борців за свою рідну Батьківщину і нарід, на вічну славу України і на приклад для наступних поколінь» [12].

Отже, на ряду з долями Віри Бабенко та Ольги Битинської, доля цих жінок є прикладом повстанської діяльності, де жінки поставали безпосередньо у професійних ідентичностях – зв'язкових та агенток. Історик Боган теж підкреслює, що роль зв'язкових та розвідників часто виконували жінки й діти, що більш надійно забезпечувало потаємність операції. Причиною служила менша підозра, яка могла впасти на жінку, більша правдоподібність предстати у ролі «аполітичної» мешканки, зважаючи на гендерні стереотипи, що панували у суспільстві, коли свідомість й уявлення про світ переважної більшості населення, часто виключали жінок з потенційно політично-активної частини суспільства. Це демонструє нам, що таким чином пануючи гендерні стереотипи в суспільстві допомагали жінкам краще

виконувати свої завдання і бути у ролі зв'язкових, розвідниць [122, с.50]. Можна навести слова самих повстанців, які пояснювали що для кращої конспірації «найкраще було би послати якусь метку жінку або дівчину» [10, с. 174]. Загалом, прізвища й уривки біографій зв'язкових зустрічаються досить рідко – це пов'язано і з деякою недооцінкою їхньої діяльності, порівняно з тими, хто брав безпосередню участь у бойових діях, або ж з тим, що доля більшості з них складалася трагічно й увінчувалась загибеллю від рук більшовиків.

Ще один подібний приклад – доля Марії Вовк, яка як медсестра працювала спочатку при Залізничному Корпусі (період Української Держави), а згодом – у повстанському загоні Юрія Тютюнника, а також в 4-ій Київській дивізії. Вона брала участь у Першому Зимовому поході. Її повстанська діяльність наприкінці революції полягала у проникненні на територію ворога за наказом Тютюнника з метою довідатись про долю українських старшин, які потрапили в полон. Дізнавшись, що всіх їх було розстріляно, вона успішно повернулася з цією інформацією [23].

Слід також додати історію Надії Ковальчук – ця дівчина була зв'язковою, походила з Катеринославщини, і прибула до Тарнова у березні 1921 року від Повстанського комітету Києва, створеного у 1921 році з метою підготовки, загально-українського повстання проти більшовицького режиму. Надія оповідала про ситуацію в Україні після того як уряд УНР покинув території. Її було скеровано у Львів до начальника Повстансько-Партизанського Штабу, який підпорядковувався Юрку Тютюннику. Під його керівництвом було створено організації партизанських і підпільних формувань, які сприяли налагодженню зв'язку зі структурами Центру в Києві, здійснювали інформаційне забезпечення керівників партизанських та підпільних угруповань, координували роботу їх спеціальних ланок, аналізували одержані від них відомості, надсилали співробітників на місця для допомоги партизанам і підпільникам в підготовці й проведенні диверсійно-терористичних акцій та оволодінні правилами конспірації тощо. Так, Надія стала зв'язковою між Штабом Тютюнника та Повстанським комітетом. Декілька разів дівчина ходила на територію підрадянської України і поверталась назад, приносячи цінні звіти. Вона також виконала особисте доручення полковника Л. Кузьмінського – начальника

Повстансько-партизанського штабу, привізши з території захопленій більшовиками його родину – дружину та доньку. На прикладі Надії ми також бачимо, що часто функції зв'язкових були дотичні до ролі розвідниць, в цьому проявила себе і Ковальчук – вона відзначаючись здібністю відрізняти цінну інформацію від зайвої. Таким чином її дані про розташування більшовицьких військ, про розпорядження й дії радянської влади на місцях, виявлялись не просто точними, а ще й підтвердженими роздобутими нею документами, які вона ризикуючи життям приносила з собою. Сумлінно виконувала вона завдання і від Повстансько-Партизанського штабу Тютюнника. Сотник УНР, та очільник Союзу бувших вояків-українців у Канаді, Іван Липовецький згадує, як вона завжди підкреслювала що робить це заради української держави, і часто відмовлялась від грошової допомоги. На жаль її успішна служба тривала лише декілька місяців. Після того як вона довго не поверталась з підрадянської України, Повстанський штаб отримав звістку про її вбивство більшовиками. Липовецький висуває припущення, що швидше за все приводом стали документи, які вона завжди привозила з собою до Штабу [24].

На повстанських засадах діяла і дружина отамана Івана Трейко – Маруся Басарабенко, яка служила у якості розвідниці та зв'язкової, штабу генерала Повстанської армії УНР Юрка Тютюнника. Тут, як і у випадку Надії Ковальчук бачимо поєднання розвідницької діяльності та ролі зв'язківця. Після повернення її з Польщі, де як вказано вище перебував Повстансько-Партизанський штаб, у червні 1924 року на території Вінниці її було схоплено і заарештовано червоноармійцями, а у липні 1925 року її було розстріляно в Києві. Згодом її було нагороджено Орденом Симона Петлюри як партизанку українського війська, помертню [176, с. 82-85]. На її прикладі можемо пересвідчитись про важливість забезпечення зв'язку між Повстанськими штабами, для координації подальших дій, та побачити масштаби ризику та небезпеки на яку йшли українські жінки заради інтересів своєї держави.

Щодо локальних проявів опору на місцях, історик Сергій Боган у своїй праці «Повстанці Одещини і Придністров'я: Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920-1923 рр.» досліджує діяльність повстанського руху на Одещині. Одна з українських підпільних організацій готувала повстання

проти більшовиків, та найактивнішими учасниками організації були діячі одеської «Просвіти». Серед членів організації – сестра службовця Ю. Розе, зв'язкова організації О. Розе. Усі члени організації були заарештовані та розстріляні [122, с.90-91].

Загалом, великі сподівання на участь жінок у повстанському русі покладались як з боку очільників держави та військового керівництва, так і з боку пересічних громадян. У випадку першого слід навести слова Михайла Омеляновича-Павленка: «Я часто чув нарікання також і б. п. Головного отамана на пасивність українського жіноцтва в справі інформаційної діяльності. Цілком слушно вказувано на роль жінки в польській визвольній боротьбі... Правда, і наша недавня історія знає жінок, що безоглядно патріотично служили національній справі. Досить згадати Сушкову, Омельченкову, Пекарчукову й Мазуренкову. Але це були рідкі ластівки. Наша справа ще чекає на те, щоби жінка-українка вступила в лави борців...» [34, с. 147]. Щодо думок пересічних громадян тут слід навести слова одного селянина з Поділля, який у листі до професора Кам'янець-Подільського університету, писав наступне: «Якби тепер тільки показалося українське військо – все було б добре. Треба, щоб було організоване військо – хоть трохи. Тоді коло його легко згуртувати всіх селян. Всі селяне пішли б тепер – і старі і малі. Дома ніхто не лишився б тепер, жінки пішли б. Зараз їх так ненавидять, що в селі самий найбільшній каже, що він не соглашається на більшовизм... Ніхто не соглашається на большевизм. Його прямо ненавидять...» [243, с. 10].

Існували прояви спротиву не лише серед жінок-безпосередніх учасниць подій, а й серед селянства. Наприклад, коли червоноармійці 8-ї кавалерійської дивізії грабували селян, один більшовик в селі Гриненки (Вінницька область), розстріляв з кулемета жінку – за те, що та не нагодувала окупанта [270]. Подібні випадки були локальними та рідкісними. У випадку ж Надії Ковальчук якісно прослідковується мотивація повстанської діяльності. Подібна інформація дає нам розуміння рушійної сили, яка підштовхувала йти на ризики, зокрема жінок. Письменник та старшина армії УНР, автор спогадів – Юрій Горліс-Горський у своїх мемуарах акцентує увагу на добровільності подібної праці, ідейній відданості та навіть «образах» на

повстанський штаб у разі пропозиції оплати праці: «Кожний із них розумів, що наражаючися на небезпеку – цим самим відвертає її від рідного села, хати, своєї родини. Всі наші розвідчики й розвідчиці, мали в ближчих і дальших селах та й в містах рідню, знайомих, своїх по настроях людей, які їм допомагали, переховували, давали підводи, щоби вони вчасно поспіли до штабу з відомостями про ворога. Навіть молодші, національно свідомі черниці Мотриного монастиря, що ходили досить далеко збирати датки на монастир – були для нас добровільними розвідчицями» [10, с. 203].

Більш детально слід проаналізувати повстанську діяльність згаданих вище Марусі Харченко, Ольги Бондаренко та Юстини Давидович. Маруся Харченко виконувала роль зв'язкової, мала схожі завдання з вже згаданими Надією Ковальчук та Марусею Бесарабенко, – передавала документи з Повстанчого Штабу на Київщині до уряду УНР за кордоном. Вона завжди намагалась утримувати зв'язок з тими групами повстанців, між якими зв'язок був ускладнений через бойові дії. Окрім розвідувально-зв'язкової функції, вона завжди постачала ці групи номерами «Повстанця» – часопису, який був покликаний інформувати повстанські групи про події на території України та за кордоном. Вона розуміла про необхідність доступу до інформації серед повстанців, в тому числі і для утримання бойового духа. Загинула вона при перетині вулиці у Снігурівці, була вбита кулеметною чергою червоноармійців [158].

Щодо діяльності Ольги Бондаренко та Юстини Давидович, то вони працювали у Повстанському Штабі отамана Зраєцького на Київщині й також виконували роль розвідниць, зв'язкових. Про повстанську та розвідницьку діяльність жінок у деталях можемо дізнатись з нариса Тамари Петрів про зв'язкову Ольгу Батурову. Тамара Петрів працювала у житомирському відділі освіти секретаркою. На 1919 рік місто було захоплене червоноармійцями. Цінними є зауваження Петрів про зустріч з Батуровою – Тамара не одразу зрозуміла що вона є українською зв'язковою, адже та була одягнута «по-більшовицьки» та говорила «швидкою московською мовою». Тільки коли «у певний умовлений спосіб переплетені пальці її рук безпомилково сказали мені, що вона – «зв'язок» від отамана С.». Її поведінка була настільки

правдоподібною у ролі більшовички-робітниці «ісполкому», що Тамара Петрів описує своє враження, як те, що вона: «старалась відігнати настирливу думку про те, чи дійсно ця дівчина з «нами», а не з «ними». Через Петрів вона передала записку отамана, та повідомила що повезе медикаменти під більшовицькими книгами, які взяла з бібліотеки відділу освіти, де працювала Петрів. Тамара Петрів попереджала її про небезпеку та обшуки, та Ольга Батунова акцентувала на важливості медикаментів для поранених і хворих військових: «Тут є шанс що мені вдасться прослизнути щасливо, а для них того шансу немає; якщо вони не будуть лікуватись, вони не зможуть жити». Цікавим є згадки про походження Ольги, вона оповідає що народилась у родині військового, і разом з братами добре знала військову справу: «я вмію добре стріляти, їздити верхи, падати з коня так, щоб не побитись, повзти з рушницею і багато ще дечого, що звичайно вміють тільки хлопці». Також, вона зауважує, що на відміну від брата, який хотів бути поетом, їй набагато легше давалась військова «муштра». Подальша доля Ольги Батурової невідома – Тамара Петрів повідомляє про те, що її заарештували більшовики, а невдовзі сама Тамара виїхала до Кам'янця-Подільського, з наступом українського війська, а згодом за кордон. Швидше за все Батурову було викрито та розстріляно [40].

У повстанському процесі брали участь також і не етнічні українки – яскравим прикладом може послужити доля Генрієти Ган, яка народилась в Україні, хоча була німкенню за походженням. Вона була дружиною старшини армії УНР, якого розстріляло у 1921 році ЧК. Її помешкання підпільники використовували як місце зборів. Тут ми бачимо схожість з діяльністю Марії Тарасенко і Анастасії Гудимович. Генрієта була зв'язковою Повстансько-Партизанського штабу Юрка Тютюнника та керівника 10-го району Повстансько-Партизанського штабу Пилипа Косаря-Драника. Також, її помешкання використовували інші зв'язкові на шляху до Києва. Саме за завданням Косаря, Генрієта була відправлена до Львова, куди мала передати для Тютюнника інформацію, про нього, як члена підпільного руху з метою визнання інституціями УНР. Генрієта успішно виконала завдання і повернулась. І хоча Генрієта виїхала з Києва, в 1923 році її все таки було заарештовано. Історик Роман Коваль наводить наступну інформацію з газети «Новий час», яка дає нам у повній

мірі зрозуміти і мотивацію цієї жінки і той факт, як саме жінка себе позиціонувала: «Вона заявляє, що мстилася за чоловіка, котрого большевики розстріляли, й що зараз вона непримиримо ставиться до совітської влади. Вона заявила що вона німка, але батьківщиною вважає Україну. Під час допиту п. Ган зауважує: «Як чужинці можуть судити українців за Україну» [176, с. 80]. Заарештована Генрієта зустрілась у в'язниці з Мариною Бесарабенко-Трейко, й була свідком її розстрілу у 1925 році [176, с. 81]. Також можна додати ще одну діячку іноземного походження – білоруска за походженням Марина Нестеренко, яка визначала себе як українка, та присвятила життя українській справі, зокрема працювала при штабі армії УНР, як зв'язкова з повстанцями [176, с. 280].

Окремо слід зазначити, про наявність нагород жінок, які брали участь у національній боротьбі від української держави. У документі під назвою «Список лицарів Залізного Хреста», що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, зазначено чимало прізвищ жінок нагороджених подібною відзнакою. Більшість – це сестри-жалібниці: сестра-жалібниця 2-ї Волинської дивізії Тіна Книтенко (жетон ч. 1), сестра-жалібниця 1-го кінного полку ім. М. Залізняка Віра Петренко (жетон ч. 3), сестра-жалібниця кінно-гірського гарматного дивізіону Олеся Бондаренко (жетон ч. 4) та сестра-жалібниця 1-ї Запорізької дивізії Олена Прокоф'єва (жетон ч. 5), але зберіглася і грамота до жетона ч. 2 на ім'я дружини Юрка Тютюнника [240].

Слід також виділити участь жінок в опорі більшовицькій політиці після їх остаточного утвердження при владі. Проявила себе у подібній діяльності Ганна Іванченко – вона була активною фігурою антиколгоспного руху в Україні. Вона не лише організовувала бойові групи селян Дніпропетровщини, а й заохочувала їх не здавати хліб владі, навмисне шкодити колгоспні поля. Подальша її доля обривається на даних про арешт у 1935 році [185].

Загалом, аналіз антирадянського руху у контексті опору колективізації, підтверджує тезу про активну участь у ньому жінок. Особливо вираженим це було на Півдні України. Головна причина такої активності серед селянок зокрема – надії на менш жорсткі заходи щодо жінок з боку більшовицької влади, що звісно не

виправдалось. Серед вимог жіноцтва – повернути висланих «куркулів», або роздати посівний фонд зерна. Тобто головний мотив повстанок у цьому випадку – соціально-економічні проблеми, які були викликані більшовицькою політикою. Більшість цих повстань мали стихійний, не організований характер, та завершувались розгромом [233, с. 139-140].

Отже, незважаючи на окупацію України більшовиками деякі жінки або ж повернулись в підрадянську Україну, як наприклад Надія Суровцова, або не виїхали з неї – як наприклад Старицька-Черняхівська. Доля цих жінок склалась трагічно – вони були ув'язнені радянською владою. Якщо Людмила Старицька-Черняхівська, як представниця старої української інтелігенції була розстріляна, то Суровцова провела більшу частину життя у таборах, а її «Спогади» – є рідкісним та цінним джерелом табірної жіночої мемуаристики. Ці жінки не брали активну участь у безпосередньо збройній боротьбі антирадянського руху опору, що сформувався після поразки регулярної української армії. Але, активна діяльність антирадянських повстансько-партизанських груп зумовила участь у їх діяльності і жіноцтва. Жінки або приєднувались до цього руху після поразки 1921 року, або ж, найчастіше, вже брали участь у національно-визвольному русі з самого початку і продовжували боротьбу у іншій формі. Мотивація цих жінок могла мати і особисту складову – як от помста за вбитих більшовиками рідних, так і відчайдушне бажання послужити Україні загалом. Ці жінки найчастіше поставали у ролі зв'язкових, координуючи дії повстанських штабів. З повним розгромом повстанського українського руху, їхня доля зазвичай закінчувалась трагічно. Тим не менше, жінки, які були суб'єктною частиною повстанського руху, мали чіткі проукраїнські світоглядні орієнтири, розуміли мету та цінність своєї діяльності, ризикували життям заради цього.

3.3. Формування негативних тенденцій щодо послаблення ролі жінок в суспільно-політичному житті після радянської окупації України

Загалом, історія визвольної боротьби увінчалась поразкою боротьби, та втратою Україною своєї державності на понад сімдесят років. За цей період українки, які прагнули брати участь у державотворенні або ж емігрували, або ж

залишилися під радянською окупацією. У другому випадку їх найчастіше чекали або репресії, або повне прийняття «правил гри» радянської побудови суспільства. Радянська форма влади перш за все була покликана, незважаючи на недовгий період коренізації, з метою утворення своєї влади, денаціоналізувати українське суспільство, – відповідно «внутрішніми» ворогами ставали усі колишні «контрреволюціонери», незалежно від статі, а часом і віку. Хоча радянська влада задекларувала рівність чоловіків та жінок у всіх суспільних сферах, та жінки отримали право політичного представництва, головна увага радянської влади зосереджувалась на залученості жінок у громадсько-політичне життя, проходженні військової підготовки. Підсумовувалось це все декларуванням «остаточного вирішення «жіночого питання» [160, с. 51-70]. На XIII з'їзді РКП (б) 23–31 травня 1924 р., було проголошено: «з'їзд звертає особливу увагу всієї партії на необхідність посилення роботи серед робітниць та селянок та просування їх у всі партійні та радянські виборні органи» [90, с. 251]. Треба розуміти, що у риторичній радянській владі панувало акцентування уваги саме на жінках-трудівницях. У розумінні радянських посадовців, це були жінки, пригноблені буржуазією та експлуатуючим класом. Це відображено у тезах: «Не дивно, що революційний рух робітничого класу, найпотужніший з усіх визвольних рухів пригноблених мас, залучив під свій прапор мільйони трудящих жінок» [90, с. 48]. Боротьба йшла «за визволення жінок, робітниць та селянок, з-під впливу буржуазії, за політичну освіту та організацію робітниць та селянок...» задля перетворення їх «із резерву робітничого класу на діючу армію визвольного руху пролетаріату» [90, с. 48–49]. Або ж це подавалось, як визволення «відсталих прошарків трудящих жінок з-під духовної та економічної кабали буржуазії» [90, с. с. 108]. Отже, головний акцент подібних виразів лежав перш за все на протиставленні «буржуазія»–«пролетаріат», а жінки тут виступали як частина «пролетарської боротьби» проти «буржуазного класу». Емансипація жінок відбувалась під контролем радянської влади, й у рамках радянської ідеологічної парадигми. Пропагандувався образ «нової радянської жінки»: активної учасниці виробничих процесів, повноцінної учасниці радянських суспільних сфер. На кінець

1920-х рр. радянська емансипаційна політика не виконала заплановані масштаби залучення жінок, та отримала формальний статус вирішеного питання [224].

Звісно у подібних виступах немає розділення жінок за національною ознакою, навпаки подібна боротьба мала бути «інтернаціональною», відтак говорити про якесь виокремлення українських жінок за національною ознакою ми не можемо. Про усвідомлення цієї проблеми найкраще висловлювалась Софія Русова. Тут буде доречною не лише її вже згадане зауваження: «що з того, що большевики визнали всі права жінки, коли навкруги всі людські права, а значить і права жінки, потоптані», а й її критичне ставлення до політики радянської влади загалом. На прикладі Софії Русової та Надії Суровоцової пропонуємо порівняти різні підходи до розуміння ситуації на окупованій більшовиками території. Ми вже бачили у випадку Надії Суровоцової, що жінка, повернувшись до підрадянської України, невдовзі була заарештована. На її прикладі можемо побачити розчарування в потугах українського уряду: «Загалом настроїв серед українців йшов тоді хвилями: наступи Директорії, повстанчих отаманів, спілки з поляками вже закінчилися або на очах закінчувалися. Дипломатичні успіхи були настільки мізерними, що не задовольняли вже найбільших оптимістів» [60, с. 156].

Софія Русова дивиться на радянську окупацію більш реалістично, почуття розпачу й розчарування в неї кристалізується у чітке розуміння дійсності, це гарно демонструють її виступи на різних конгресах та жіночих з'їздах: «Коли інші представниці у своїх промовах вихваляли... поступ жіночого руху в їх країнах, то я стала розказувати про лихо свого рідного краю, про те, що йому принесли большевики економічну руїну, голод, деморалізацію, загибель жінки» [45, с. 266]. Попри те, що представники радянської влади відносились до неї стримано й лояльно, «поважали її вік», та називали її арешт помилкою, все ж таки загальна атмосфера арештів, розстрілів та недовіри змушувала Русову, незважаючи на декілька невдалих спроб пробувати знову «втікти з цього жахливого життя» [45, с. 258]. Жінка неодноразово підкреслює на сторінках спогадів загальне становище суспільства після більшовицької окупації, а з ним і жінок загалом: «Атмосфера створилась така, що я не могла вже довше терпіти, фізичне винищування молоді,

русифікація, що проводилась під лицемірною українізацією, – все це примусило мене, таки вирватись з того пекла» [45, с. 259]. У її зауваженні бачимо доволі тверезу та глибоку оцінку тогочасних суспільних процесів в підрадянській Україні. Адже, Русова, на відміну від деяких представників громадсько-політичної еміграції, які повертались в Україну довірившись радянським гаслам українізації, бачила реальну суть подібної політики, та не піддавалась ілюзіям.

Прикладом того, як поширювались думки про покращення становища українського руху в підрадянській Україні можуть послужити зауваження зі спогадів Надії Суровцової. Вона перебувала в ілюзіях про «прекрасну комуністичну Україну, й навіть агітувала інших повернутись: «Комуністична частина віденських українців, переважно молодь, дуже в той час активізувалася...ходили парами по троє пропагандистів, що знайомились з людьми, інформували їх про те що сталося протягом цих років на Україні, і в міру своїх сил та вміння агітували за поворот на батьківщину. Я також належала до такої групи...я сама безмежно вірила в те, що говорила, сама без краю тужила за Україною [60, с. 156]. Свою мету жінка оцінювала так: «Я знала, що я їду на радянську Україну, на свою батьківщину, їду пізнати життя, щоб потім нести це світле життя туди, де треба. Поки я уявляла собі – в Америку» [60, с. 158]. Як бачимо у Софії Русової та Надії Суровцової було доволі різне розуміння ситуації та усвідомлення небезпеки, які несла комуністична окупація. Можлива причина такої різниці, в тому, що Суровцова про підрадянську Україну переважно знала з «оповідань, книжок, газет, але нічого не бачила сама», на відміну від Русової, яка на власні очі бачила й відчула всі аспекти більшовицької окупації [60, с. 157].

Подібний процес глибоко проаналізувала Софія Русова. На підтвердження слів Надії Суровцової, вона також згадує, як серед молоді з початком так званого періоду «Нової економічної політики» в СРСР, поширюється рух за повернення додому. Причинами цього було в тому числі скрутне матеріальне становище за кордоном. Русова зазначає: «З України приїздили різні знані українські діячі...розповідали який то рай завели большевики на Україні й намовляли емігрантів повернутися додому...Залунали нові слова, в багатьох розгорілося в серці

бажання знову побачити своїх рідних, свій край. І дехто справді поїхав на радянську Україну. Але мало кому там добре повелось: дехто безпосередньо попав в руки Чека...Знову були такі, що за деякий час повернулися таємними стежками назад до Праги» [45, с. 275]. Необізнаність же з ситуацією в СРСР можемо побачити на прикладі Суровцової: «У двадцять третьому...за кордоном поширювались чутки про жахливі умови Соловецьких таборів. Я була в колі журналістів...і мене глибоко обурювало, що люди вірять таким чуткам. Сама я в ту пору була переконана, що все це брехня, звичайні наклепницькі випадки, і що в нашій країні немислиме подібне» [60, с. 215]. Отже, жінки по різному бачили ситуацію всередині СРСР, зважаючи на свої політичні погляди або життєвий досвід.

Розглянемо детальніше звинувачення, щодо жінок, які постраждали від сталінських репресій. Таким чином можна зрозуміти тенденції послаблення ролі жіноцтва у політичній сфері окупованої більшовицьким режимом України. У випадку, з Суровцовою, ми спостерігаємо, її позитивне відношення до комуністичної ідеології, то ж її повернення у підрадянську Україну, було сповнене позитивних очікувань. Обвинувачення, яке було їй висунете у 1927 році звучало, наступним чином: «згідно зі статтею 58, пункт 6, за польсько-німецьке шпигунство на користь еміграційного уряду УНР та Польщі» [60, с. 208-221]. Суду по цій справі не було, приводом слідчі озвучували роботу Надії Суровцової у Народному комісаріаті іноземних справ, її постійні робочі зустрічі з іноземними представниками, що безпосередньо пов'язувалось зі «шпигунством». Суровцова не визнавала себе винною, й як зазначала, що «лишалась вірною ідеям, що привели мене в табір комуністів». Таким чином, на її прикладі ми спостерігаємо не лише необізнаність із ситуацією в СРСР, а й дещо наївну віру у «правильних» комуністів. Як зазначала сама Надія, це дуже тиснуло на неї психологічно, адже вона не вважала що потерпає за українську справу, вважала своє ув'язнення «помилкою». Як зазначає О. Рубльов, Надія Суровцова представляла у цей час приклад безпартійних совєтофілів та націонал-комуністів, з щирим прагненням взяти участь у розбудові комуністичного суспільства, та більшовицькій «коренізації»-«українізації». На відміну від Русової, Суровцова не бачила справжнього підґрунтя цих процесів. Той

факт, що Суровцову було засуджено до часу, який припадає на добу «Великого терору», можна вважати своєрідним порятунком Надії від вірогідного розстрілу, якби її арешт припав не на 1927 рік [222]. Загалом, подібні звинувачення були доволі розповсюджені, особливо у співпраці з Польщею. У своєму дослідженні історик Поліна Бондаренко, наводить дані, про засудження до розстрілу дружину Софії Нелепинської-Бойчук, яку звинувачували у «шпигунстві на користь» Польщі, українську письменницю Мирославу Сопілку. Жінки, які не брали активної участі у громадсько-політичному житті, та часто не були помічені як учасниці визвольного руху 1917-1921 років, також звинувачувались за подібними статтями: «шпигунство», «польське шпигунство», «співпраця з Польським консульством у Києві», «контрреволюційна діяльність» та «шпигунство» на користь Польщі» [254, с. 69-70].

Уся діяльність Суровцової, а саме участь в українському національно-визвольному русі, праця в урядових структурах Центральної ради та Гетьманату, Директорії, сама по собі лишала вільне поле для звинувачень радянською владою. Крім цього до «шпигунства» служив приводом факт її праці саме у дипломатичних структурах [222].

Долю Людмили Старицької-Черняхівської теж зачіпили репресії. Як ми вже зазначали, її було засуджено за демонстративною гучною справою «Спілки визволення України». Дещо у її звинуваченні є схоже зі звинуваченням Суровцової у контексті «співпраці» з іншими країнами: «здійснювала зв'язок «організації» із капіталістичними державами». Як у випадку з Суровцовою, підґрунтям для засудження Старицької-Черняхівської служила сама її діяльність в минулому та участь у національному русі. Черняхівська власне була представницею «старої української інтелігенції», членкинею Центральної ради, брала участь у засідання Трудового Конгресу, як органу верховної влади часів Директорії, Української Жіночої Національної Ради. Щоб прослідкувати закономірність, слід згадати ще двох жінок, засуджених за цією справою: вчительок Ніну Токаревську та Любов Біднову. Діяльність Любові Біднової також мала схоже підґрунтя, хоча безпосередньо була пов'язана з катеринославською «Просвітою». Зокрема на

липневому засіданні «Просвіти» у Катеринославі вона доповідала «Про значення «Просвіт» у відродженні українського життя». Вона також була головою батьківської ради першої української гімназії у Катеринославі. Очікувано, що вона боролась з русифікацією народної освіти. Під час більшовицької окупації Біднова не припинила свою діяльність – вона пропонувала заснувати комісію для видання українських підручників. У 1920 році, існувало створено нею Українське учительське товариство в Січеславі. Працювала Біднова вчителькою у Дніпропетровську, в трудовій школі. Зазначимо, що вона безпосередньо підтримувала зв'язок з Сергієм Єфремовим – колишнім секретарем міжнаціональних справ Генерального секретаріату УЦР-УНР, чи не найвідомішим засудженим у справі «Спілки визволення України». Біднову було звинувачено за статтями 54-11 та 54-2 КК УРСР, умовно (тут прослідковуємо схожість зі звинуваченням Старицької-Черняхівської). Статті її звинувачення – це «контрреволюційна діяльність», та «повстання». Після цього Любов вже не могла працювати за фахом. Її подальша доля невідома, окрім того, що після звинувачення вона жила у крайній бідності [248]. Про Ніну Токаревську відомо, що вона була із села Кочубеївці з Поділля, й працювала вчителькою.

Слід розглянути також, ситуації з повторними звинуваченнями, якщо перше не закінчувалось безпосереднім розстрілом. Тут ми знову можемо звернутись до Надії Суровцової – повторно її було звинувачено у 1937 році, через 10 років після першого вироку. Приводом до цього стали свідчення Івана Кулика – письменника, розстріляного в цьому ж 1937 році за звинуваченням у тому що він був «агентом англійської розвідки», і працюючи консулом СРСР в Канаді був членом української націоналістичної організації, «забезпечував перекидання» з підрадянської України «контрреволюціонерів» і «шкідників» з партійними квитками американської чи канадської компартій. Тут ми можемо пов'язати цей факт з діяльністю Суровцової у США. Відповідно Суровцову було прираховано до діячів, які користувались його послугами. У своєму «зізнанні», він згадує прізвище Надії, як жінки, якій він «содействовал в получении виз на въезд в СССР», з метою «захватить в свои руки

основные участки культурного строительства в УССР». Надія в такому випадку поставала «інструментом» цієї «націоналістичної організації» [222].

Отже, після радянської окупації, спостерігається деяка тенденція послаблення ролі української жінки у державотворенні. Це пов'язано перш за все і з втратою української державності як такої, і з суперечливою політикою радянської влади, яка з одного боку залучала жінок до усіх суспільних сфер, а з іншого – ці жінки повинні були бути лояльні до комуністичної влади, та певною мірою денаціоналізовані, незважаючи на політику «коренізації», яку деякий час проводила влада. На практиці, також спостерігалось несприйняття верхівкою партійних комуністичних органів жіночої громадської активності [135]. Радянська влада, своєю політикою отримала активну частину жінок, які розділяли комуністичні цінності, або ж дієво підтримували владу [197].

Жінки, які брали участь у національному русі 1917-1921 років, здебільшого були репресовані, якщо лишались у підрадянській Україні. Про їх повернення та бачення процесів в Україні ми можемо сказати, що вони або слабо орієнтувались у ситуації після більшовицької окупації, або ж були прокомуністично налаштовані, виділяючи так званий «націонал-комунізм», як у випадку з Надією Суровцовою. Таким чином, протягом 1922-1939 років спостерігається стійка тенденція втрати українським суспільством прошарку активних, саме проукраїнських жінок, які служили ідеї розбудови української держави.

3.4. Практика збереження репресованими жінками ментального образу української держави.

В умовах відсутності власної державності, виникає потреба збереження національної ідентичності як такої. Якщо в еміграції, це все відбувалось шляхом підтримки громадської активності всередині української діаспори, то в умовах радянської окупації це було ускладнено відкритою або прихованою русифікацією, або ж репресіями, які згодом набували масового характеру. Розглянемо проблему збереження національної ідентичності жінками в умовах ув'язнення, адже як ми визначили вище, більшість колишніх активних учасниць національно-визвольної

боротьби 1917-1921 рр., які залишились чи повернулись у СРСР, опинились під арештом. Слід почати з того, що через систему виправно-трудових таборів, створену радянською владою – Головне управління таборів (рос. «ГУЛАГ»), пройшло чимало українських діячів, як громадсько-політичної сфери, так і учасників збройної боротьби. Серед них – чимало жіночих прізвищ. Для підтримки етнічної ідентичності одна з умов – необхідність триматись разом з іншими жінками своєї ж національності.

В умовах, коли основним завдання було виживання, жінки змогли зберегти відчуття приналежності до української нації, зробивши це одним із інструментів виживання, оскільки це давало їм мінімальну надію та бачення майбутнього. Адже, в ув'язненні, в умовах ізоляції від зовнішнього світу, за відсутності можливості формування хоча б мінімально, на основі новин, розуміння ситуації на батьківщині. Це призводило до руйнування соціальних зв'язків. Це ж у свою чергу, може призвести до кризи усвідомлення своєї національної ідентичності. Проблема монотонності буднів, повторення щоденної важкої роботи згадується чи не всіма жінками-невільницями. Створення постійно повторювального розпорядку дня, ставило жінок у становище, коли будь-яка ситуація чи дія, яка вибивалась з розпорядку ставала маленьким святом. Про це яскраво згадує Надія Суровцова, яка описує практики, що допомагали їй протистояти монотонності буднів в ув'язненні. Так, вона навмисно купувала додаткові продукти якщо була можливість, перебуваючи в Ярославлі – на шляху до таборів, задля того, щоб зайвий раз розбавити цим ритуалом повсякденність. «Пам'ятаю я купувало масло, цукерки...я отримала велике задоволення, коли куплений кавун не проліз у віконце, і наглядачу довелось поза чергою відчиняти двері. З помідорів я зібрала зернятка й виростила зелений кущик, мою гордість і предмет постійних побоювань» [60, с. 230]. Як же жінки серед подібної відсутності звичної свободи могли протистояти подібному тиску, використовуючи інструменти, пов'язані з їхньою етнічною ідентичністю?

Для підтримки етнічної ідентичності одна з умов – необхідність триматись разом з іншими жінками своєї ж національності. Про спроби підтримувати комунікацію з іншими в'язнями говорить колишня ув'язнена та авторка спогадів про

таборні умови Омеляна Войцеховчи-Рафальська: «У нас була і своя внутрішня «пошта» між зеками, оскільки кожна зона була огорожена високим муром». Вона ж зазначає, що чи не кожна з українських дівчат, які перебували поряд, стали дня неї сестрами [8]. В умовах контролю табірних наглядачів над спілкуванням невільників, листи до рідних були рідкістю. «Ми писали їх постійно. Правда, більшість українок не мала права листування. Але ми листувались із іншими таборами. Це було прямо потребою для нас. Ми листувались роками з кимось, що й не знали його обличчя» [64]. Або ж дуже промовиста нотатка Надії Суровцової щодо цього: «Зв'язок тримався з усіма. Зв'язок – це майже єдине, що дає радісне усвідомлення, що ти не абсолютно безсилий» [60, с. 255]. Про ізоляцію, як засіб контролю й терору Надія пише наступне: «Могутній апарат боровся з цим жагучим бажанням знати одному про одного. Нас ізолювали начебто цілком ідеально. Але ми знали, хто де сидить, статті, пункти, минуле, партійне, часом навіть родинне становище в'язнів. Ми знали, хто хворів, хто голодував. Повз нас не проходили смерті, хоч як ретельно їх приховували» [60, с. 255]. Отже, потреба у спілкуванні була і засобом зв'язку зі своїми співвітчизниками, і засобом психологічного захисту в умовах ізоляції від зовнішнього світу. Організація у невеликі групи давала кращий шанс на виживання, можливість протистояти нападам інших в'язнів у випадку сутичок [154, с. 302].

Загалом, у спогадах, українки часто звертають увагу на велику кількість ув'язнених українок: «В лагпункті з 1500 ув'язнених 75 відсотків були українками» [191, с. 538]. Національність в таборах грала важливу роль – як і в випадку спілкування невільників, так і у питанні відношення табірної керівництва. Керівниця жіночою розвідкою УПА Галина Коханська згадує про подібне виділення на національною ознакою: «...вона сказала, що він українець, а на всіх кращих роботах у нього працюють лише одні українці в зоні. Я раніше чомусь над тим не задумувалась, а тут на перевірці вийшло, що вона має рацію. В їдальні, пекарні, хліборізці, конторі, санчастині, кравецькій майстерні, магазині, лазні дійсно працювали одні українки. Що ж це? Свідомий підбір чи просто нас, українок, було найбільше в таборі – 80% усього населення» [20, с. 310-311]. Вона ж зазначає, як і Войцеховчи-Рафальська про необхідність пошуку «своїх»: «Майже з перших днів у

наш барак з інших приходили дівчата шукати землячок та знайомих, щоб щось дізнатись про своїх рідних та друзів» [20, с. 254]. Переходячи до питання національної солідарності, слід відзначити зауваження американської історикині Енн Епплбом, яка зазначає, що українці створювали цілу систему взаємодопомоги й будували власну мережу взаємозв'язків [154, с. 301]. Національна ідентичність, часто була підставою формування міцних груп. Про солідарність українців в ув'язненні свідчить коментар Галини Коханської, де захищаючись від сутичок з кримінальними в'язнями: «Наші українці, хоч якось гуртом відбивались і не дуже давали себе образити» [20, с. 253]. Часто, «єдиною розрадою, було те, що можна було перекинутись словом зі своїми дівчатами-землячками» [191, с. 467].

Підтримку цій солідарності надавали як зовнішні прояви національної ідентичності – на кшталт таємного святкування Різдва, Великодня, молитви, вишивання, листування з рідними, так і внутрішні – спогади про батьківщину, які підтримували жінок в найважчих умовах. Про зовнішні прояви національної ідентичності українок згадують і іноземці. Німкеня Валлі Шлісс пише: «Звичайно спільною молитвою українок проводила котрась із інтелігенток. У нашому бараку це була старша около 50-літня жінка...Окрім того українки носили на шії хрестик, зроблений із зубних щіточок» [63]. Це підтверджують слова Коханської: «Перед Різдвам...одержала посилку від мами в якій була товчена пшениця (“кутя”), мед, цукор і мак. На святий вечір ми з дівчатами зварили всю кутю, заправили маком і медом, випросили в їдальні мисок, щоб вистачило на всі бараки і стаціонар, і дівчата ввечері, перед тим, як мали замикати бараки, рознесли всім кутю. У себе ж запросили до вечері всіх присутніх, незалежно від національності і віровизнання. Повечеряли, тихенько поколядували, привітали одне одного з Різдвам» [20, с. 277-278]. Ці духовні практики допомагали моральному й психологічному стану, а також були засобом спілкування, встановлення міжособистісних зав'язків. Як зазначає Епплбом, у пізніший час існування таборів, українці різних поколінь могли зустрітись на національних святах з представниками попередніх поколінь націоналістів, членами антирадянських військових організацій [154, с. 427]. Водночас Войцеховська-Рафальська згадує подію подібного прояву, яка увінчалась

трагедією: «На Великодні Свята зустрілися дві колони – жіноча і чоловіча. Чоловіки поверталися з роботи, жінки йшли в нічну зміну... Почулося: «Христос Воскрес!», «Воістину воскрес! Один з конвоїрів...одною чергою поранив щось із десятиро людей у чоловічій колоні. Кілька було серйозних, навіть тяжких поранень. Другого дня чоловіча зона оголосила страйк» [8]. Це стало одним з приводів початку повстання у Кенгірському таборі. В цьому випадку вияв національної ідентичності у вигляді шанування релігійних свят, став символом бунту та непокорі табірній адміністрації. Щодо спогада Коханської про святкування Різдва, теж слід зазначити, що після цього за нею почали слідкувати, адже ув'язненим часто навіть заздалегідь говорили, що співати й молитись було заборонено. Траплялось, що наглядачі заходили й вимагали припинити колядувати, але жінки в такому разі вдавали що «шиють» чи «читають» [65]. Мета цього була подібна до тієї ж, що і у випадку насильного руйнування соціальних зав'язків ув'язнених з батьківщиною – позбавлення традиційної системи цінностей, розірвання зв'язку зі звичною для українок обрядовістю, яка слугувала зовнішнім проявом приналежності до української, у їх випадку, національності [170].

Якщо, власне українки описували свої спроби дотримання традиційної обрядовості як щось природне й зрозуміле, то іноземні невільниці не приховували свого захоплення подібним. Наприклад, німкеня Шліс зазначає, що «в'язні-українки пильно готувались до святкування...Коляди починали співати вже в грудні. Про те вже дбали українки з лагерь, стараючись втягнути кожен у це святкування. Їх запал і охота поділялись і в'язням іншої національності і всі ми допомагали їм» [65]. Причиною відчайдушного намагання створити святкову атмосферу, була згадана вище важкість постійно повторюваного розпорядку днів каторжної праці. Підготовка до свят, саме святкування допомагало краще впоратись з подібним тиском. Жінки одягали найкращий одяг, який мали, діставали заховані вишиті рушники, і як зазначає Шліс, завідували подібним саме українки: «Свят-Вечором порядкували в'язні-українки. Притягали всіх, хто тільки жив у бараку. Байдуже, чи був їх вірування та чи взагалі вірив у Бога» [65]. Подібне святкування також давало можливість згуртуватись й виокремити те, спільне, що хвилювало жіноцтво. Цінним

видається спогад Валлі Шліс про те, чого ж саме найбільше бажали жінки під час спільної молитви: «Звичайно промовляли українки про боротьбу України та віру в її визволення. Мені здається, що їх національні почування не гасли, а кріпнули. Оця їх сила притягала й нас» [65]. Отже, подібне дотримання традицій, що допомагало розрадити монотонні будні, та символізувало зв'язок з батьківщиною, підкреслювало збережений потяг до чогось духовного, й більшого за щоденну обтяжливу мету у вигляді виживання, ставало зразком для наслідування та захоплювало інших жінок ув'язнених, не лише українок. Про релігійний елемент, як частину національної ідентичності можна знайти зауваження у спогадах Ольги Сподарик, яка зазначає, що в таборах не лише молились, а й справляли службу. Неймовірним видається факт ведення служби жінкою в таких умовах – обов'язки священника виконувала львівська черниця. Ольга підтверджує слова і попередніх жінок-невільниць про обов'язкове святкування традиційних українських свят: «На Різдвяні свята чи Великдень збирались всі в бараці, складались на святковий обід чи вечерю, застеляли стіл і святкували» [191, с. 605]. Лаврів Марія, яка співпрацювала з Організацією українських націоналістів (далі – ОУН), потрапивши в табори, відзначає: «На всі національні свята ми писали реферати, читали лекції з історії України. Наскільки можна було святкували великі релігійні празники». Знаходились і прояви співчуття та допомоги, приурочені до свят: «На релігійні свята українки віддавали пайки цукру й олії хворим подругам» [191, с. 538-539].

Пісні, також були одним з таких символів – проявом інтелектуальних потуг на фоні тяжкої фізичної праці. Про це згадує Войцехович-Рафальська: «Наші улюблені пісні були: Оксано, Оксано, я чую твій голос, Його з України мені вітер приніс...співали «Любіть Україну» на слова Сосюри». Або ж про важливість співів, зазначає, пригадуючи подруг: «Знала багато коломийок. Як почне співати – не переслухаєш: мало дня і мало ночі» [8]. У виборі й вподобанні пісень невольниць прослідковується туга за батьківщиною, та намагання підкреслити власну етнічну ідентичність. Також, у подібному, в тому числі у віршах, які вивчали й поширювали між собою жінки, можна побачити засіб спротиву: «Знали про розстріл Іванціва Михайла. Його вірші написані у смертній камері, ходили по руках, і ми вивчали їх

напам'ять...У камері, де останні роки провів Іванців, помолилися, заспівали панахиду, хтось почав читати його вірші, і ми крізь сльози дружно його підтримали» [8]. Коханська згадує, що під час переходу в інший табір, дівчата заспівали їй пісні: «На прощання заспівали мені кілька моїх улюблених пісень: «Тихо над річкою», «Червоні маки», «Contra spem spero (Без надії сподіваюсь)» Л. Українки...Я була зворушена». Окрім цього, цікавий епізод Галина згадує про заборону співу, але водночас умисне порушення подібного, й лояльність з боку наглядачів: «На наше прохання, наглядачі дозволяли нам прати в умивальнику, а в камері неголосно співати. Вони самі слухали наші пісні в коридорі» [20, с. 239; с. 304]. Про моральну підтримку яку забезпечували пісні влучно зауважено у спогадах Валлі Шліс, яка особливо виділяє саме українські пісні: «Починали співати. У більшості це були українські пісні, хоча українки радо вчилися від нас інших. Але мушу признатись, що українські пісні ми таки найбільше любили. Співаючи їх, можна було мріяти» [64]. Найкраще оцінити важливість подібної практики вдалось Войцехович-Рафальській, яка звертається у споминах до своїх подруг -співвітчизниць: «Нас доля розкинула по всьому світу, але ще й досі я бережу в пам'яті пісні, які ви мені подарували. Їх не відняли на «шмонах», не забрали й пізніше, коли в хаті робили трус, шукаючи «матеріальних цінностей», придбаних «незаконним путем», поміж книжками» [8]. У цьому – беззаперечна нематеріальна цінність подібних практик, адже для цього була потрібна лише пам'ять та можливість говорити, співати, й часто у відчайдушних умовах, це було єдиними, що давало жінкам опору.

Вишивання, як ще один прояв національної ідентичності також не можна оминати увагою. Надія Суровцова згадує, що займалась вишиванням до Великодня, й це виходило в неї настільки вдало, що навіть у неї з'явилися «замовлення»: «Якийсь ясноокий хлопчина через паркан передав сорочку, нитки, й попросив вишити йому волошки». Чітко прослідковується відношення до подібних речей, як до матеріального прояву ментального уявлення про батьківщину. Окрім цього, Суровцова зазначає, що подібне заняття могло виконувати й більш приземлену функцію, а точніше виступати засобом заробітку, коли вправну вишивальницю інші в'язні за плату або харчі просили вишити певну річ [60, с. 276]. Шліс наголошує на

тому, що чи не кожної рідкісної вільної неділі у таборі, знаходився час для вишивання: «Українки дуже любили вишивати. Я подивляла все їх запопадливість. Коли бракувало ниток, тоді розпорю вали якусь стару шматку, нитки навивали на клубок і тим вишивали. З нічого не раз виходив мистецький твір! Кожна з них це вміла» [64]. Окрім, цього вишивка була своєрідним засобом створити хоча б мінімальний затишок. Суровцова згадує, як завдяки скатертинам, рушникам у камері ставало набагато затишніше, – «розпускала старе й робила нове». Вишивання також допомагало відволіктись від важких думок, усвідомити власну «потрібність» [60, с. 239].

Зв'язок з батьківщиною жінки підтримували не лише безпосередньо через спроби листування, та зовнішні прояви, а й особистими спогадами. Надія Суровцова описує подібне, як можливість усвідомити пройдений шлях, та зрозуміти, наскільки вона змінилась, як особистість [60, с. 251]. Іноді, жінки наважувались піти на дещо масштабніше, як наприклад Галина Коханська, яка вирішує почати записувати власні спогади. «Я почала писати спогади про своє дитинство, включно до осені 1939 року...Це робилось у таємниці, бо, коли б попало в руки наглядачів, то не тільки відібрали б, а ще і покарали за це. В бараці цього я б не змогла написати» [20, с. 256]. Ще одне поле для збереження власної національної ідентичності й засіб, що допомагав полегшити пережите – це читання. Шліс зазначає, що книжок у бібліотеках було недостатньо. В залежності від місця перебування, жінки часто мали доступ до читання. В той же час вона зазначає, що «українки жалілись мені, що там є тільки московські книжки і то в малому виборі» [64]. Або ж, в залежності від умов ув'язнення, читати могли забороняти, особливо якщо це були не просто книжки, а видання пов'язані з новинами: «багато радості давало читання газети. Та незабаром хтось доніс на мене, я дістала наганяй, й читання припинилось» [60, с. 290].

Ще більш цікавий та специфічний прояв самоідентифікації – це розповіді жінок одна одній. Цікавою видається схожість спогадів про подібне у Коханської та Суровцової. Надія Суровцова зазначає, що стала завдяки таланту оповідача «тюремною Шахерезадою». «Щоночі, як тільки в камері наставав спокій, я розпочинала чергову казку, повість, роман. Все це зберегла пам'ять з далекого

дитинства...І дивно – камера слухала затамувавши подих». Сама Надія пояснює таку увагу до подібної практики з боку кожної ув'язненої, можливістю на мить відчувати «забуття» від тюремних буднів [60, с. 265]. Коханська, занотовує про подібну практику дещо в інакшому контексті: «Всі дівчата з нашого гурту були членами ОУН, але про УПА, на мій подив, знали небагато. Просили мене оповідати про УПА. Я розповіла їм по деякі епізоди, бої та свої особисті пригоди, але так, щоб не виявити ні своєї роботи, ні посади. Слухали зацікавлено. Те, що я була поранена в бою, викликало подив і особливу увагу. Я вчила їх наших пісень, вони мене своїх. Часто вечорами хтось із нас переповідав цікаві книжки, епізоди з історії України» [20, с. 239]. Спогади про Україну часто були болючим нагадуванням про змарновану молодість і сили: «Віддавали свої молоді сили не для України, а для ворога, якого ми так ненавиділи» [191, с. 615].

Про більш творчий прояв національної ідентичності свідчить ще одна форма діяльності жіноцтва у таборах – постановка вистав. Про це зустрічаємо у спогадах Ольги Сподарик – членкині УПА, яка описує подібні епізоди, як те, що неймовірно яскраво розбавляло буденне табірне життя. Теми обрані для вистав майже завжди були пов'язані з українською культурою, як символом рідного, але поки недосяжного. «Деколи дівчата готували вистави. Серед в'язнів були артистки, то вони керували аматорським гуртком. Пам'ятаю, на виставу «Запорожець за Дунаєм» зібралось багато навіть вільнонайманих. Шапки козацькі з хусток робили, а сорочки дівчата самі вишивали» [191, с. 605]. Про подібне пише й Шліс: «Час від часу ставили також українські речі. О, тоді мої товаришки-українки звивались! Треба було роздобути українські строї й тоді кожна вишукувала щось у своєму вузлику, що могло б пригодитись...» [64]. По цим коментарям можна зрозуміти, що постановка вистав – була чи не найцікавішим заняттям під час табірної дозвілля, адже тут поєднувались і можливість підготувати щось, що пов'язане з рідними літературними сюжетами, і відволіктись від буденної роботи, проявивши свої таланти.

Таким чином, жіноча історія періоду сталінських репресій покликана продемонструвати нам чисельні прояви боротьби та протистояння жінок

репресивній системі у різноманітних формах. Одна з таких форм – спроба зберегти свою національну ідентичність попри все, адже це давало моральну опору та сподівання на зустріч з батьківщиною у майбутньому, можливість виокремити себе й бути причетною до чогось, що стоїть вище над щоденною задачею у вигляді виживання. Жінки збирались у групи за національною приналежністю, організовували систему взаємодопомоги, разом протистояли викликам. Оскільки комунікація з рідними та батьківщиною найчастіше була заборонена, жінки знаходили опору у вигляді практикування традиційної української обрядовості – святкування Різдва та Великодня, спільної молитви, підготовкою святкового столу, тощо. Це давало не лише духовну підтримку, а й являло собою можливість налагодити міжособистісні взаємини, встановити уявний зв'язок з батьківщиною. Такою формою також були співи народних пісень, які символізували тугу за рідною землею, та служили засобом, який розбавляв будні, наповнені монотонною однаковою працею. Від психологічного тиску, який утворювався в ув'язненні допомагали також розмови, читання книг, віршування, спогади про минуле, та більш матеріальна практика у вигляді вишивання. Усім цим українські жінки не лише демонстрували психологічну стійкість у важких умовах, яка часто викликала захоплення у іноземок, а й виокремлювали себе в багатонаціональному середовищі таборів ГУЛАГу, окреслювали уявний національний «кордон», хоча часто спільність табірної досвіду ставала чимось вище за національні відмінності.

Отже, з поразкою збройної боротьби за Україну, жінки-учасниці державного будівництва не припинили своєї діяльності. Вони продовжували працювати у різних сферах на користь України, перебуваючи у відмінних умовах. Жінки, які опинились за кордоном змушені були долати побутові та матеріальні, психологічні труднощі еміграції, але паралельно з цим вони не покидали громадської активності, брали участь у міжнародних конференціях, де намагались донести до світу інформацію про події в Україні, організовували українські школи за кордоном, об'єднувались у жіночі союзи та створювали робочі місця для українських емігранток. Інакше склалась доля тих жінок, які з тих чи інших причин залишились в Україні, або ж свідомо повернулись на територію підрадянської України. Громадсько-політичні

діячки потрапили під репресії, або ж змушені були змиритись з більшовицької окупацією, та покинути українську справу. Жінки, які мали стосунок до армії УНР, переформотували свою діяльність на підпільницькі засади, й довгий час працювали як розвідниці, зв'язкові партизанських антирадянських груп, підтримуючи зв'язок між повстанськими штабами. Їхня діяльність була дуже ризикованою, тому найчастіше закінчувалась загибеллю, оскільки рух опору був майже повністю розгромлений на 1924-1925 роки. З формуванням радянських органів влади роль української жінки у суспільстві послаблюється – адже під гаслами українізації та рівності статей радянська влада з самого початку проводила політику русифікації, а роль жінок зводилась до набору ролей, серед яких якщо щось і стосувалось державного будівництва, то було перш за все направлено на формування образу «радянської трудівниці», яка віддано служить більшовицькій владі. З початком репресій, жінки, які брали участь у національно-визвольній боротьбі потрапляють до таборів, або ж їх розстрілюють. Подібне ми бачили на прикладі Надії Суровцової та Людмили Старицької-Черняхівської. У таборах, репресовані жінки складають цілу окрему групу ув'язнених українок, які так чи інакше намагались зберегти свою національну ідентичність та ментальний образ батьківщини, застосовуючи для цього різноманітні практики – від дотримання національних релігійних свят та вишивання, до більш практичних форм – створення системи взаємодопомоги та зв'язку між українками.

ВИСНОВКИ

У дослідженні зроблено спробу охарактеризувати внесок жінок у процес державотворення та суспільно-політичного життя періоду 1917-1939 років. Комплексних досліджень цього питання, з урахуванням різних аспектів цього періоду, недостатньо. Українська революція 1917-1921 років стала не лише спробою розбудови української держави, а й якісно новою можливістю участі жінок у суспільно-політичному житті. У дослідженні було проаналізовано як саме масштабні історичні процеси цього періоду, вплинули на долі жінок-учасниць державотворення. Виявлено, що в залежності від вибору жінок, або непереборних обставин, їхні долі складались по-різному, та в той же час мали спільні риси. Поразка революції поставила їх перед вибором між еміграцією, або ж перебуванням під окупаційною більшовицькою владою. Виявлено, що останнє часто увінчувалось репресіями, зважаючи на минулу участь жінок у революційних подіях на боці українських сил. В дослідженні була піднята проблема історіографії та методології подібної проблематики, проаналізовано масштаби участі жінок у процесах національно-визвольної боротьби 1917-1921 років. Висвітлено питання власне ролі жінок у наступних етапах – від еміграційної складової до повстанської діяльності. Не залишена поза увагою, проблема репресивної політики щодо жінок, – колишніх діячок періоду революції, які опинились під радянською окупацією після 1922 року. На основі зазначеного, можемо представити наступні уточнення:

Історіографія дослідження веде свій початок з післяреволюційного періоду й зосереджується за кордоном, або на західноукраїнських територіях. Ці праці мають загальний характер і не зупиняються окремо на участі жінок в суспільно-політичному житті України міжвоєнного періоду. Для доробків цього часу властивий переважно мемуарний характер, зважаючи на нещодавність подій відносно авторів. Після більшовицької окупації, безпосередньо на території України, наукові праці присвячені революційним подіям подані з боку радянської комуністичної концепції, та ігнорують будь-які питання національно-визвольної складової революції. З розвитком жіночої історії, за кордоном, у 1960-х і 1970-х роках двадцятого століття, починає порушуватись проблематика участі жіноцтва в

подіях національно-визвольної боротьби. Зі здобуттям незалежності в Україні не лише починається розвиток досліджень присвячених періоду Української революції, а й порушується жіноча проблематика в даному історичному дискурсі. На арену виходять дослідження про становищ жінок в різні історичні періоди української історії, доробки біографічного характеру, аналіз жіночих мемуарів, листів, джерел особового походження загалом. Подібна тенденція зберігається і дотепер. Розділ міжвоєнного періоду в історії України доповнюється дослідженнями різноманітних аспектів, закриваються прогалини, осмислюється внесок жінок в побудову української державності, й суспільно-політичного життя зазначених років загалом.

Джерельна база дослідження переважно представлена мемуарами учасниць національно-визвольного руху. Це спогади, як громадсько-політичних діячок, так і воячок, свідків революційних подій, лікарок та санітарок, журналісток, підпільниць. Обсяг та особливості мемуарів залежали від характеру діяльності жінок. Як приклад, більший обсяг ми маємо у громадсько-політичних діячок, менший – у воячок. Також, на допомогу нам приходять спогади лишені побратимами, родичами жінок. Вони дають можливість не лише додатково проаналізувати дані у мемуарах самих жінок, а й поглянути на події з іншого боку. Одні з найважливіших джерел – це протоколи засідань, акти, закони, преса державних утворень часів Української революції – Центральної ради, Гетьманату та Директорії. У цих документах можна зустріти не лише прізвища жінок, які брали участь у засіданнях державних установ, а й тексти їхніх виступів. Таким чином можемо зрозуміти питання, які хвилювали жінок, та на які вони звертали свою увагу.

Щодо методів, використаних у дослідженні, – використаний біографічний, метод аналізу та синтезу, метод критичного дискурс-аналізу, джерелознавчої критики, історико-порівняльна методика.

В дослідженні визначено, що жінки-учасниці суспільно-політичних та державотворчих процесів походили з абсолютно різних суспільних верств того часу, мали різну освіту та підґрунтя до приходу у подібну діяльність, але при цьому були об'єднані бажанням працювати на користь України. Реалізація цього відбувалась у різний спосіб, в залежності від освіти, можливостей, особистих якостей. Бачення

жінок майбутнього держави також є об'єднавчим лейтмотивом, хоча й прослідковується різниця у політичних поглядах та прихильності до тієї чи іншої політичної сили (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія). Деякі діячки хоч і працювали у зазначених структурах, при цьому були або згодом ставали прихильницями комуністичних ідей, й потім присвячували свою діяльність радянському уряду. Подібні тенденції також були розглянуті у дослідженні

Щодо долі діячок, які брали участь в органах Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, прослідковано динаміку загальної кількості жінок, які були частиною державних інституцій в межах зазначених урядових структур. Загалом, визначено, що громадські діячки які працювали у державних структурах реалізовували свої навички журналістики, письменства, організаторські здібності. У дослідженні проаналізовано як саме жінки реалізовували професійні амбіції поєднуючи їх з необхідністю забезпечити власне саме існування держави. Порушене питання мотивації жіноцтва. Визначено, що долі жінок, які працювали в урядових українських структурах мали спільні риси – більшість була змушена емігрувати за кордон після поразки Української революції, й продовжити свою діяльність за кордоном.

Жінки також діяли у військовій сфері, постаючи у ролі підпільниць, зв'язкових, сестер-жалібниць, медиків. Тут жінки часто зіштовхувались з упередженням та засудженням з боку суспільства. Водночас масштаби та стрімкість подій, згладжували ці труднощі, даючи шанс жінкам випробувати на собі більш радикальний метод боротьби. Їхні долі складались трагічніше, лише деякі змогли потрапити за кордон, більшість загинули в ході бойових дій. Тут на допомогу приходять або ж нечисленні спогади самих жінок, які видавались за кордоном, або ж спогади їхніх побратимів та родичів. Для цих жінок характерна деяка недооцінка своєї діяльності, применшення своїх заслуг. Вони сприймали це як природню спробу послужити власній батьківщині, без огляду на небезпеку чи гендерну невідповідність вимогам суспільства. Крім цього, спільна риса спогадів жінок будь-якої професії, які опинились за кордоном – надія на повернення додому.

З поразкою збройної боротьби за Україну, жінки-учасниці державного будівництва не припинили своєї діяльності. Тут ми виділяємо два способи їхньої активності – праця за кордоном на користь України, або ж підпільницька діяльність на території України. Жінки, за кордоном долали побутові, матеріальні, психологічні труднощі еміграції. Дехто з них так і не зміг працювати на дотичних до своєї освіти посадах, але і в такому випадку більшість досліджених жінок, намагались не полишати працю на користь української ідеї. Таким чином, вони реалізовувались у громадсько-політичній діяльності, беручи участь у міжнародних конференціях, доносили світу інформацію про події в Україні, відкривали українські школи, об'єднувались у жіночі союзи та створювали робочі місця для українських емігранток.

Деякі жінки, продовжили свою діяльність на підпільницьких засадах, працювали як розвідниці, зв'язкові партизанських антирадянських груп, підтримуючи обмін інформацією між повстанськими штабами. Визначено, що до подібної діяльності брались не тільки ті жінки, які мали стосунок до військових справ, а й жінки, будь-якого походження та роду діяльності, адже подібна праця була максимально затребуваною, забезпечуючи координацію дій між повстанськими групами. Виявлено, що активна залученість жінок до зазначеної практики була пов'язана з використанням на користь партизанської роботи «традиційного» уявлення того часу, про жінку, як таку, яка «природньо» менш дотична до політичної, військової діяльності. Отже в такому випадку, з боку ворога на неї падала менша підозра в залученості до подібного. Будь-які прояви партизанської боротьби, а отже і участь жінок у них, тривали приблизно по 1925 рік, – до остаточного розгрому більшовицькою владою антирадянських локальних рухів опору. Хоча, деякі вогнища повстань, спалахували й пізніше.

Окремо, слід виділити долі жінок, які з тих чи інших причин намагались легально побудувати своє життя у більшовицькій окупації в громадсько-культурному напрямку, але зважаючи на їхню минулу діяльність найчастіше це увінчувалось репресивними діями радянської влади у їх бік. У дослідженні також підняте питання мотивації жінок, які залишились в Україні, або ж свідомо

повернулись на територію підрадянської України. Ці діячки або потрапили під репресії, або ж змушені були змиритись з більшовицької окупацією, та покинути українську справу. Окрім цього, у дослідженні було визначено як саме змінилась роль української жінки у суспільстві з приходом радянської влади. Зроблено висновок, що загалом роль жінки у радянському державотворчому процесі послаблюється – під гаслами українізації та рівності статей радянська влада проводила політику русифікації, а роль жінки у цьому звелась до культивування образу «радянської трудівниці», яка віддано служить більшовицькій владі. При цьому не можемо не зазначити, що активна більшовицька пропаганда залучала на свою користь велику кількість жінок, виявляючи нехай і здебільшого формальну, але відсутність гендерних упереджень й надаючи жінкам вагоме місце у діяльності на користь розбудови радянської держави. Але, як ми уже зазначили вище, умовою реалізації жінок у цьому випадку було або ж «пролетарське», селянське походження жінки, або ж абсолютна лояльність до радянських органів влади. Друга умова була вагомішою, й могла убезпечити людину від репресій, навіть попри її «буржуазне» походження. Репресії як явище, характерне для радянського режиму очевидно відобразилось і на долях жінок. Ті жінки, які брали участь у національно-визвольній боротьбі потрапляли у табори, якщо не були розстріляні впродовж революційних подій, або в межах 1922-1925 років, з розгромом антикомуністичного підпілля. У дослідженні, на прикладі Надії Суровцової та Людмили Старицької-Черняхівської показано як складалась доля жінки у випадку арешту.

У таборах, репресовані жінки так чи інакше намагались зберегти свою національну ідентичність та ментальний образ батьківщини. Для цього вони дотримувались святкування національних релігійних свят, вишивали, співали народні пісні, створювали цілі системи взаємодопомоги та зв'язку. Усім цим українські жінки не лише демонстрували психологічну стійкість у важких умовах, виокремлювали себе в багатонаціональному середовищі таборів ГУЛАГ, окреслювали уявний національний «кордон», хоча часто спільність табірною досвіду ставала чимось вищим за національні відмінності, і ставала об'єднавчим досвідом для жінок будь-якої національності.

Отже, безумовно, жінки були повноцінною частиною історичних процесів першої третини двадцятого століття в історії України. Свій внесок вони продемонстрували у вигляді боротьби за існування української держави, продовживши традицію активного, діяльного жіноцтва кінця дев'ятнадцятого століття. Таким чином, вони підготували підвалини для майбутнього покоління свідомих та активних українок, як на громадсько-суспільному, так і повстанському полі (жінки в Українській Повстанській Армії). Здебільшого, своїм прикладом вони показали беззастережну відданість ідеї української державності, попри численні суспільні перешкоди, моральні та організаційні труднощі, небезпеку для життя. Це доводить тезу про жіночу суб'єктність в українській історії та тяглість визвольної боротьби жінок на національній арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Джерела особового походження

1. Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег: Накладом Укр. Вільн. Акад. Наук, 1973. 204 с.
2. Антонович К. Зінаїда Мірна. *Наше життя*. 1955. № 7. С.3.
3. Бачинська Б. Українська Секція Ліги Мира і Свободи. *Наше життя*. 1954. № 9. С. 3–4.
4. Битинський М. Сузір'я лицарів: Зібрані твори. Торонто: Накладом Надії Битинської. 1975. 190 с.
5. Блажкевич І. Спогади (30.07.1914 – 4.10.1921 рр.). *Дзвін*. 1991. № 5. С. 117–129.
6. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Спогади. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь». 1981. 327 с.
7. Вишнівський О. «Наша Світланка». *Голос Комбатанта. Журнал Об'єднання бувиших Вояків-Українців в Америці*. 1959. № 4. С. 5–6.
8. Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгрі. *Наше життя*. 1992. № 2; 3. С. 7–9; 5–11.
9. Горішній І. Пам'яті Віри Бабенко. *Бюлетень Союзу бувиших українських вояків Канади*. 1961 № 8. С. 3–5.
10. Горліс-Горський Ю. Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Київ: Іст. клуб «Холод. Яр». 2010. 501 с.
11. Гришин А. Світлій пам'яті д-ра Христини Сушко. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1967. № 14–15. С. 23.
12. Гудимович-Казанівська В. Дія варта щоб її пригадати. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1966. № 9. С. 9–10
13. Дорошенко-Савченко Н. В. Початки національної революції на Проскурівщині: спогад. *Свобода*. 1955. № 249. С. 2.
14. Дучимінська О. Де палає негасне полум'я (Зустріч із Харитиною Пекарчук). *Наше життя*. 1969. № 2. С. 9–10.

15. Журба Г. Від «Української хати» до «Музагету» (Люди й події). *Україна*. 1990. № 47. С.135–137.
16. Журба Г. Далекий світ: розповідь автобіографічна. Буенос-Айрес: Видавництво «Перемога». 1955. 377 с.
17. Кононенко Х. Дні маніфестації (спогад з перших днів революції 1917 р). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік на 1937 р.* 1936. № 16. С. 80–85.
18. Костюк Г. Галина Журба. Зустрічі і прощання: Спогади. Книга 2. Київ: Смолоскип, 2008. С. 315–320.
19. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади кн. 2. Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, 1998. 609 с.
20. Коханська Г. З Україною в серці: спогади. Львів; Торонто: Літопис УПА. Т. 9. 2008. 402 с.
21. Кривіцька Л. Один вечір на позиції. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 5. С. 3
22. Леонія Слюзар. *Бюлетень Союзу бувиших українських вояків Канади*. 1961. № 8. С. 24–25.
23. Лимаренко П. Марія Урбан-Вовк. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1966. № 10 (29). С. 18–19.
24. Липовецький І. Надя Ковальчук. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1966. № 10 (29). С. 12–13.
25. Липовецький І. Олександра Сперанська-Рибачук. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1966. № 10 (29). С. 10–11.
26. Липовецький І. Тамара Петрів. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1969. № 23 (42). С. 18–20.
27. Лівицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк: Комітет, 1972. 355 с.
28. Лоський І. Марія Тарасенко. *Незборима нація*. №24. 2009
29. Магалецький Ю. Тихі герої. *Літопис «Червоної Калини»*. 1931. № 1. С. 15–17.
30. Михайлівська-Цимбал Т. З військового гнізда. Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середяка, 1977. 128 с.

31. Михайлівська-Цимбал Т. Спогади: Моє життя на еміграції. Буенос-Айрес: Видавництво Юліяна Середяка, 1984. 184 с.
32. Мірна З. В. Праця жіноцтва в Українській Центральній Раді. *Жінка*. 1937. № 10. С. 2
33. Мірна З. Жінки в Українській центральній раді. *Альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1929*. 1928. С. 12–19.
34. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). Київ: Темпора, 2007. 608 с.
35. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських: Спогади. Львів: Літопис, 2013. 556 с.
36. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. 1969. № 2–10. С. 1–55.
37. Пекарчук Х. Моя служба Україні, як вояка. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1964. № 1-2. С.10–13.
38. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Вид-во. Укр. Вільн. АН у США, 1956. 480 с.
39. Петрів Т. Весна 1917 року в Києві. *Бюлетень Союзу бувших українських вояків Канади*. 1962. № 12. С. 10–12.
40. Петрів Т. Оля Батунова. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1965. № 7(26). С. 2–5.
41. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. *Український історик*. 1988. № 1–4. С. 124.
42. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 542 с.
43. Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. Частина друга. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
44. Русова С. До Риму на два конгреси. *Нова Україна*. 1923. № 7–8. С. 229–241
45. Русова С. Ф. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. 284 с.
46. Самчук У. Великодний Гість (Пам'яті незабутньої Хариті Коновенко). *Наше життя*. 1951. № 4. С. 4-5.

47. Серeda М. Українська жінка у визвольних змаганнях 1917–1920. *Літопис Червоної Калини*. 1938. № 1. С. 11–15.
48. Серeda М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. № 12. С. 16–18.
49. Серeda М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 10. С. 12–14.
50. Серeda М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. Ч. 11. С. 14–16.
51. Серeda М. Українська жінка у визвольній війні 1917–1920 р. *Літопис Червоної калини*. 1937. № 9. С. 8–12.
52. Сім'янець В. У зимовому поході. *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1969. № 4. С. 483–489.
53. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ-Філадельфія: НАН України, 1995. 493 с.
54. Совачева Г. З наших визвольних змагань. *Наше життя*. 1955. № 2. С. 5–6.
55. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1980. №. 6. С.15.
56. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1981. №. 5. С. 24
57. Совачева Г. Крізь пориви життя. *Наше життя*. 1982. №. 2. С.17–18.
58. Старицька-Черняхівська Л. М. Перші хвилини. ММС. КН-10991. РД-599. Арк. 1. –2.
59. Степанюк С. Зустріч з ветераном визвольний змагань. *Юнак*. 1987. № 4. С. 5.
60. Суровцова Н. В. Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
61. С. Ш. Нарис на основі воєнного записничка. *Календар Червоної Калини на 1925*. 1924. С. 60–62.
62. Харитина Пекарчук (спогад про жінку-героя). *Вільне слово*. 1964. № 6. С. 6–7.
63. Шліс В. Молитва у Воркуті. *Наше життя*. 1957. № 1. С. 4.
64. Шліс В. Неділя у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 9. С. 6–9.
65. Шліс В. Різдво у Воркуті. *Наше життя*. 1957. № 1. С. 4.

Опубліковані збірники документів

66. Верстюк В. Ф. Українська держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1. Київ: Темпора, 2015. 789 с.
67. Верстюк В. Ф. Українська держава (квітень - грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. Київ: Темпора, 2015. 411 с.
68. Верстюк В. Ф. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 1. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688 с.
69. Верстюк В. Ф. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наук. думка. 1996. 590 с.
70. Верстюк В. Ф. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наук. думка, 1997. 424 с.
71. Верстюк В. Ф. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 744 с.
72. Кавунник В. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2019. 349 с.
73. Кавунник В. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. 612 с.
74. Кавунник В. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918 – 1920). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. 336 с.
75. Кавунник В. Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних

договорів (1919–1921). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. 796 с.

76. Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. Торонто: Друком Української Друкарні. 1964. 186 с.

77. Кудлай О. Б. Протоколи засідань Комітету Української Центральної Ради (квітень 1917 р.). Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. 2013. № 9. С. 320-383.

78. Кудлай О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи. (Квітень–жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 222 с.

79. Кудлай О. Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 160 с.

80. Реєнт О. П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів (8–15 вересня/21–28 вересня н. ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1994.

81. Хміль І. В. На шляху відродження української державності: Український національний конгрес-з'їзд, 6–8 квітня 1917 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 62 с.

82. Яневський Д. Б. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

Періодичні видання

83. До всіх жінок України. *Нова Рада: щоденна політична, економічна і літературна газета*. 1917. № 181.

84. До українських Жінок. *Робітнича газета: центральний орган Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1917. 8 квіт. С. 8.

85. Знову схиляємо прапори. *Свобода. Український щоденник*. 1990. №. 154.

86. Міністерство закордонних справ. Накази про призначення та увільнення. 22-ге квітня 1918 рік. *Державний вісник*. 1917. № 3. С. 1–2.

87. Накази про призначення та увільнення. 24-те травня 1918 рік. *Державний вісник*. 1918. № 5. С. 1–4.

88. Перша українка – доктором прав. Жіноча доля: часопис для українського жіноцтва. 1928. Коломия. №. 13-14. С. 7.

89. Український жіночий з'їзд. *Народня воля*. 1917. № 112. С. 3.

Література

Монографії, наукові статті та інші публікації

90. Сталин И. В. Собрание сочинений: в 18 т. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1947. Т. 6. 430 с.

91. Anderson B., Zinsser J. A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present. New-York, London: Harper & Row, 1988. 591 pp.

92. Barry P. New Historicism and Cultural Materialism. *Beginning theory: an introduction to literary and cultural theory*. Manchester: University Press, 2002. P. 172–191.

93. Bennett J. M. Feminism and History. *Gender and History*. 1989. № 1. P. 251–272.

94. Bock G. Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate. *Gender & History*. 1989. № 1. P. 7–30.

95. Bohachevsky- Chomiak M. Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939. Edmonton: University of Toronto Press, 1988. 460 pp.

96. Davydiuk, R.; Martynchuk, I. «The Ukrainian Women's Union» in Rivne (1926–1938): structure, public activities, relations with the government. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2024. № 30. С. 106–117.

97. Kelly-Gadol J. Did Women Have a Renaissance? In Women, History, and Theory: The Essays of Joan Kelly. Chicago: University of Chicago Press, 1986. 137 pp.

98. Kvit, S. One Hundred Years of the Ukrainian Liberation Struggle. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2017. № 4. P. 145–152. [in English].

99. Labov W., Waletzky J. Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle and London: University of Washington Press, 1967. pp. 12–44.
100. Labov W., Waletzky J. Oral Versions of Personal Experience: Three Decades of Narrative Analysis. *Special Volume of a Journal of Narrative and Life History*. 1997. № 7. pp. 3–38.
101. Lerner G. New approaches to the study of women in American History. *Journal of Social History*. 1969. No. 3 (1). pp. 53–62.
102. Lerner G. Reconceptualizing differences among women. *Journal of Women's History*. 1990. № 1(3). p. 107.
103. Lerner, G. The Creation of Patriarchy. New York: Oxford University Press. 1986. 318 pp.
104. Loftus E. F. Who Remembers What?: Gender Differences in Memory. *Michigan Quarterly Review*. 1987. № 1. p. 77
105. Ludvig A. Differences Between Women? Intersecting Voices in a Female Narrative. *European Journal of Women's Studies*. 2006. № 13 (3). pp. 245–258.
106. Mikulowska C. «Ukrainski» ruch kobiecey. Lwow, 1937. С. 29.
107. Scott J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*. 1986. Vol. 91, No. 5. P. 1053–1075.
108. Starodubets, H. & Sushyk, I. Content and directions of women organizations activities in Volyn (the second half of the 1940s – beginning of the 1950s). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*. 2021. № 18. С. 176–186. doi: 10.24919/2519-058X.18.226545.
109. Александров А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки. Харків: Пролетар, 1932. 56 с.
110. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Київ: Вид-во Федерації профспілок України, 1995. 192 с.

111. Астапцева Х. А. Становлення Харитини Кононенко як журналістки та редакторки жіночої преси. *Наукові записки Інституту журналістики*. Т. 2. 2017. С. 33–48.

112. Астрелін І. М. Методологія наукових досліджень: навчальний посібник для підготовки докторів філософії спеціальностей 161 Хімічні технологія та біоінженерія, 162 Біотехнології та біоінженерія, 163 Біомедична інженерія КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2021. 121 с.

113. Бежук О. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. *Український визвольний рух*. 2004. № 3. С. 30–38.

114. Бежук О. Участь О. Левицької-Басараб у роботі диппредставництв ЗУНР та УНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. 2009. С. 490–495.

115. Белінська О. Ф. Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921-1925). *Український історичний журнал*. 1963. № 4. С. 80-85.

116. Берк П. Нові підходи до історіописання. Київ: Ніка-Центр. 2010. 638 с.

117. Биковський Л. Лівицька Марія. На грані двох епох. *Український історик*. 1974 №1-3. С. 222–223.

118. Біличенко О. Спогади Надії Суровцової як феномен української мемуаристики. *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2015. № 19. С. 6–12.

119. Білінський В. Чотири місяці революційного життя на Україні. *Свобода*. 1917. Ч. 83. 17 липня. С. 2.; Ч. 84. 19 липня. С. 3.

120. Біловус Л. Українськомовна періодика діаспори США як важливий чинник збереження комунікації між еміграцією та Україною. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. № 2. С. 8–18.

121. Біляк М. Сімдесят літ, що за нами. *Наше життя*. 1954. № 9. С. 1-2

122. Боган С. М. Повстанці Одещини і Придністров'я: Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920-1923 рр. Київ: Гамазин. 2013. 176 с.

123. Богачевська М. Дума України - жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 108 с.
124. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
125. Богуславський О. Перший з'їзд українських журналістів США і Канади (30-31 жовтня 1965 р.). *Вісник Львівського університету*. 2015. С. 38–48.
126. Борисенко В. В обороні національних прав. Українки в історії. Київ: Либідь, 2004. 326 с.
127. Бура Л. Одна з будівничих (У 70-ліття Ганни Чикаленко-Келлер). *Наше життя*. 1954. № 9. С. 9
128. Бура С., Чайковський Д. Визначні українські жінки: матеріали і гутірки. Нью-Йорк: Головна Управа Співки Української Молоді, 1987. 114 с.
129. Буряк Л. І. Катерина Антонович про себе, родину та оточення (спогади й архівні документи в реконструкції біографічного світу). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. № 25. С. 7–24
130. В. Ж. Жінки в українській літературі. *Ювілейний Альманах Української Жіночої Громади в Нью-Йорку 1921-1931*. 1931. С. 106–121.
131. Вітрук Л. Д. Про громадсько-політичну діяльність робітниць України в 1926–1932 рр. *Український історичний журнал*. 1965. № 12. С. 73–80.
132. Владимиров В. М. Історія української журналістики (1917–1991): Навч. посіб. Київ: МАУП, 2007. 174 с.
133. Вороніна М. Велика війна – вікно можливостей для медицині. Велика війна 1914–1918 рр.: перспективи дослідження: матеріали всеукраїнської наукової конференції. м. Київ, 15 листопада 2024 року. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2025. 151 с. С. 104–108.
134. Вороніна М. С. Законодавчі зміни щодо правового становища жінок до Жовтневого перевороту. Українські жінки у горнілі модернізації. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2017. С. 131–155.

135. Вороніна М. С. Гендерна політика більшовиків на Київщині в першій третині ХХ століття. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. № 28. С. 101-111.
136. Гай-Нижник П. Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху. *Київська старовина*. 2006. № 2. С.159-167.
137. Генік С. Русова Софія. 150 великих українок. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. 232 с.
138. Гентош Л., Кісь О. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Львів: ВНТЛ-Класика. 2003. 252 с.
139. Глущенко В. Принципи й підходи у структурі порівняльно-історичного методу. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Лінгвістичні науки: зб. наук. праць*. 2023. № 36. С. 70–83.
140. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 7. С. 46–49.
141. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України. 1991. 240 с.
142. Гук О. М., Бехта І. А. Поняття наративного аналізу: основні підходи. *Молодий вчений*. 2020. № 11 (87). С. 430–435.
143. Дадюк М. Рудницька, Мілена. Статті. Листи. Документи. Львів: Місіонер, 1998. 844 с.
144. Дашкевич Я. Нотатки за нотатками. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 1996. 434 с.
145. Демченко Л. Т. Аристократка духу: до 125-ліття від дня народження Надії Суровцової: біобібліографічний покажчик. Черкаси: ОУНБ ім. Тараса Шевченка, 2020. 32 с.
146. Джус О. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940): науково-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 216 с.
147. Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: Монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 260 с.

148. Дзюбан Р. В. Як одружувався Михайло Грушевський. *Український історик*. 2002. № 1-4. С. 416–422.
149. Домбчевська І. Тіням Марії Скубової. *Наше Життя*. 1952. № 6. С. 8.
150. Драч В. Наші героїні. *Вісті Комбатанта*. 1965. № 1. С. 35–37.
151. Дражевська Л., Данилевська Н. Визначні жінки України. Мюнхен: Об'єднання укр. жінок на еміграції. 1950. 64 с.
152. Драчук Ю. Марія Волосевич–учасниця Першого зимового походу армії УНР. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини*. 2020. № 5. С. 169-172.
153. Дудукалов С. М. Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1986. № 5. С. 130–135.
154. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Києво-Могилянська Академія. 2006. 512 с.
155. Животко А. П. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
156. Завальнюк О. О. Пащенко – перша дослідниця історії Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Український історичний збірник*. 2002. № 4. С. 300-308.
157. Задоянний В. Л. Жінки – героїні національно-визвольної боротьби. П'ятдесятліття Союзу бувших українських вояків в Канаді. Пам'ятна книга. Гамільтон: Вид-во Віктора Поліщука, 1987. С. 429–438.
158. Задоянний В. Л. Жінки – героїні Української визвольної війни. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. 1965. № 23. С. 2–8.
159. Зайченко І. В. До питання про історіографію дослідження творчої спадщини С.Ф. Русової. *Пед. дискурс : зб. наук. пр.* 2013. № 15. С. 257–261.
160. Залєток Н. Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни. Київ: ПФ «ПП «Фоліант», 2022. 432 с.

161. Іванець А. До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894–1920 рр. *Українознавство*. 2017. № 4. С. 126–141.
162. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство: Підручник. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
163. Каліновський О. Жінка за державним кермом. Київ: Вид-во ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936.
164. Караулов, О., Бабенко, Л. (2021). Розвиток української суспільно-політичної думки в еміграції. *Грааль науки*, 11, 572-576.
165. Карпов М. О. Дочки великої бурі на Україні. Київ: Тов-во «Знання» УРСР, 1967. 32 с.
166. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
167. Кирієнко О. Перші хвилини української революції у спогадах Людмили Старицької-Черняхівської. *Український археографічний щорічник*. 2007. № 12. С. 517-533.
168. Кісь О. Р. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації. Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді: Матеріали Міжнар. наук. конф. (25-26 вересня 2014 р.). Львів: ІН НАН України, 2014. С. 11–41.
169. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
170. Кісь О. Р. Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночності: жіночий досвід у національному підпіллі 1940-50-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. № 48. С. 62.
171. Кісь О. Р. Феміністські студії та фемактивізм у незалежній Україні: кроки назустріч собі. *Наукові записки УКУ*. 2019. № 3. С. 207-231.
172. Книш І. Відгуки часу. Вінніпег: Накладом авт., 1956. 404 с.

173. Книш І. Останній салют Олени Степанів. *Визвольний Шлях*. 1963. № 11-12. С. 1304–1315.
174. Книш І. Українська стрілецька громада та українське жіноцтво в Канаді. Ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 50-річчя від заснування (1956-1980). 1984. Ч. 2.
175. Коваль Р. Багряні жнива Української революції: 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань. Київ: «Діокор», 2005. 264 с.
176. Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930. Київ: Markobook, 2020. 432 с.
177. Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР. Том 1. Київ: Іст. клуб «Холодний Яр», 2015. 374 с.
178. Ковальчук М. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* 2007. № 12. С. 159-197.
179. Когуська Н. Л. Четверть століття на громадській ниві: 1926–1951: Історія Союзу Українок Канади. Вінніпег: Союз Українок Канади, 1952. 540 с.
180. Когуська Н. Півстоліття на громадській ниві: нарис історії Союзу українок Канади, 1926 –1976. Едмонтон; Вінніпег: Ukrainian women's association of Canada. 1986. 1034 с.
181. Козуля О. Жінки в історії України Київ: Український центр духовної культури, 1993. 256 с.
182. Кривошея І., Якименко Л. Участь Надії Суровцової в Українській національно-демократичній революції (1917–1921 рр.) *Київські історичні студії: зб. наук. пр.* 2016. № 1. С. 78–86.
183. Крип'якевич І. Півроку української революції. *Діло*. 1917. Ч. 219. 18 вересня. С. 1–2.
184. Кузич-Березовський І. Жінка і Держава. Воррен: Накладом Анастасії і Йосифа Білоусів, 1970. 291 с.
185. Кушнір Д. Замість вінка на могилу Ганні Іванченко. *Українські вісті (Новий Ульм)*. 1952. № 64 (631).

186. Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*. 2019. № 49. С. 42–58.
187. Лащенко Г. Р. Із зброєю в руках. *Наше Життя*. 1956, № 2. С.30–32.
188. Лащенко Г. Р. Зінаїда Мірна. *Наше життя*. 1966. № 3. С. 39–40.
189. Лейберов О. О. «Ваша влада, ваш оборонець...»-як обирали Конгрес трудового народу Української Народної Республіки. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2015. №. 79. С. 137–165.
190. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Торонто: Український робітник, 1942. 251 с.
191. Лялька Я. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади: в 5 т. Т. 1. Львів: Просвіта. 1993. 797 с.
192. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 340 с.
193. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія. Чернівці: Книги ХХІ, 2006. 500 с.
194. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1999. 54 с.
195. Манзуренко В. Героїчне життя Марії Волосевич. Воєнна історія України. *Волинь та Полісся: зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. Київ. 2013. С. 299–301.
196. Манзуренко В. Героїчний чин Марії Волосевич. *Шлях перемоги*. 2004. № 23 (2610). С. 7.
197. Маркова С. В. «Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20 - 30-ті роки ХХ ст.) *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту*. 2009. № 27. С. 197–201.
198. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді. *Слово і час*. 1996. № 8–9. С. 52–55.

199. Мірна З. «Жінка-українка на еміграції»: До дискусійної статті п. Дніпрового в «Тризубі». *Тризуб*. 1938. №48-49. С. 6–9.
200. Навроцький. О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України. *Жіночий світ*. 1954, № 9. С. 3–4.
201. Назарук О. Галичина й Велика Україна. Трактат присвячений українським жінкам і військовим. Львів: Накладом «Нової Зорі», 1936. 156 с.
202. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами ч. 1. Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України. 1942. 372 с.
203. Науменко К. Христина. *Наше життя*. 2000. № 11. С. 1–4.
204. Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко (З нагоди 85-ї річниці з дня народження і 60-ї річниці науково-академічної діяльності). *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 86–94.
205. Оніщенко О. В. Жінки в Українській Центральній Раді. *Література та культура Полісся*. 2016. № 6 (85). С. 81–90.
206. Оніщенко О. В. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Гендерні дослідження*. 2015. № 1. С. 157–169.
207. Оніщенко О. В. Український Жіночий Союз (1917 рік). *Проблеми вивчення історії Української революції*. 2002. №1. С. 111–116.
208. Орлова Т. В. Вітчизняна історіографія про участь жіноцтва у революційних подіях в Україні 1917–1921 рр. *Вісник Державної Академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. № 4. С. 147–150.
209. Орлова Т. В. Жінки в революціях: українська історіографія ХХ - початку ХХІ ст. *Сторінки історії*. 2009. № 2. С. 111–120.
210. Палієнко, М., Срібняк, І., Голованов С. Книжковий рух у таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР у Польщі (1921 рік– перша половина 1924 року). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. № 30. С. 326-345.
211. Пеньковська М. Жінка в огні революції. *Жінка*. 1939. № 176.

212. Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні і вихованні. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Сер. Педагогіка. Тернопіль, 2007. № 1. С. 17–22.
213. Петришина Л. В. Гендерні особливості українського національного руху XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*. 2011. № 2. С. 14–19.
214. Петришина Л. В. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради. *Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000. С. 285–293.
215. Пилацкая О. В. Жінка–робітниця в соціалістичному будівництві. До дня 8 березня. Харків: Український робітник, 1930. 24 с.
216. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Архіви України*. 2011. № 6. С. 83–102.
217. Піскун В. Родинне життя українських політичних емігрантів: побут, взаємини (20-ті–30-ті роки XX ст.). *Ucraina Magna*. 2017. № 2. С. 3–22.
218. Плітас З. Визначна мати-українка. *Нові дні*. 1969. Ч. 232. С. 11–12.
219. Полонська-Василенко Н. Д. Видатні жінки України. Громадсько-політична діяльність українських жінок. Вінніпег-Мюнхен: накладом Союзу українок Канади з Фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. С. 146–151.
220. Потапюк Л. М. Діяльність жіночих громад в Україні як джерело забезпечення гендерного паритету (друга половина XIX – перша третина XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2015. № 1. С. 18–23.
221. Разгон І. Жінка в громадянській війні: Епізоди боротьби на Північному Кавказі та на Україні в 1917 – 1920 рр.: 3б. Нарисів. Київ: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. 242 с.
222. Рубльов О., Синицький П. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одісея» Надії Суровцової 1927–1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 215–282.

223. Савченко І. Жіночі досвіди, практики, стратегії 1914–1921 рр. (за кадровою документацією 1920-х років фондів КП(б)У Державного архіву Запорізької області). *Українська біографістика*. 2022. № 23. С. 189–208.
224. Савченко І. Радянська гендерна політика 1920-х рр.: запорізький вимір. *Eminak*. 2023. № 3 (43). С. 189–203.
225. Семенова А. Олімпіада Пащенко у громадському русі Поділля (до 140-річчя від дня народження). *Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2019 рік*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М. 2018. С. 112 – 115.
226. Синицький П. Є. «Спогади» Надії Суровцової (1896 – 1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років. *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.: зб. наук. ст.* 2006. № 11. С. 307–322.
227. Ситник Є. Пам'ятне жіноче віче в Вінніпегу в 1930 році. Ювілейний збірник Організації Українок Канади ім. Ольги Басараб у 50-річчя від заснування (1956-1980). 1984. Ч. 2.
228. Слобожанка Н. Наші визначні жінки. *Ілюстрований календар-альманах «Жіночої долі» на 1927 рік*. Коломия. 1926. С. 52
229. Смоляр Л. І. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч.XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
230. Смоляр Л. Місце жінки в історії: до біографії Валерії О'Коннор-Вілінської. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. № 11. С. 105–109.
231. Смоляр Л. О. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
232. Сокол Г. Сторінки біографії Галини Журби. *Дивослово: наук.-метод. журн.* 2012. № 10. С. 50–54.
233. Соловей Д. Голгота України ч. 1: московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Вінніпег: Накладом «Українського Голосу». 1953. 288 с.

234. Сохацька Є. І. Олімпіада Пащенко – діячка освітянського руху початку ХХ століття. Перша Могилів – Подільська конференція (жовтень 1996). Могилів-Подільський, 1996. С.136-139.

235. Срібняк І. Непоказна звитяга (кілька епізодів з життя поручника Армії УНР, лікаря Христини Скачківської-Сушко, 1919–1925рр.) *Наше життя*. 2018. № 1. С. 13–16.

236. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 2. Скрентон: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрентоні. 1963. 248 с.

237. Суковата В. Гендерна ідентичність і конструювання пам'яті кризових моментів історії: жіночі стратегії виживання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 2. С. 67–95

238. Тимченко Ж. П. Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917 – січень 1918). *Український історичний журнал*. 1982. № 1. С. 52–65.

239. Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні. (1917-1920). Київ: Держполітвидав України, 1966. 152 с.

240. Тинченко Я. Залізний хрест «За Зимовий похід і бої». *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*. 2013. № 22–23. С. 604–613.

241. Тишинська Є. Справа консолідації українського жіноцтва на терені «Союзу українок». *Католицька акція*. 1939. № 2 (19). С. 24–30.

242. Трембіцький А. Проскурівщина 1917 року у спогадах Наталії Дорошенко-Савченко на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк). *Вісник Кам'янець-Подільського національного ун-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2011. № 4. С. 163–175.

243. Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 2008. 40 с.

244. Фатхутдінова І. Роль української жінки в сім'ї та суспільстві. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2015. № 45. С. 62–84.

245. Філатова К. Революційних рух робітниць і селянок України. *Жіноча доля: Читанка*. 1925. № 10. С. 14–16.

246. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 3. Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921. 160 с.
247. Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Дніпропетровськ: ІМА-прес. 2002. 536 с.
248. Чабан М. П. Любов Біднова: Портрет на тлі епохи. *Січеславщина: Краєзнавчий альманах*. № 2. Дніпропетровськ, 1999. С.8–14.
249. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага: накладом видавництва «Вільна Спілка» і Українського Робітничого Університету, 1927. 334 с.
250. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917-1921 рр. *Українознавство*. 2019. № 4. С. 8–24.
251. Юсип Д. Корона і вінок терновий: жінки в історії України. Художньо-документальні студії. Івано-Франківськ: Сіверсія. 1998. 189 с.
252. Якименко Л. М. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.): Монографія. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2010. 272 с.
253. Яровий, Д. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа. *Проблеми політичної психології*. 2017. № 5. С. 271–281.

Автореферати дисертацій та дисертації

254. Бондаренко П. С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): дисертація на здобуття ступеня доктора філософії: 0821U101110. Маріуполь. 2021. 274 с.
255. Вітрук Л. Д. Жінки Української РСР у боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки (1926-1932 рр.): дис. канд. іст. Наук. Київ: АН УРСР Ін-т історії, 1967. 258 с.
256. Дутчак П. В. Культурно-просвітницька діяльність українських жіночих організацій в Західній Україні у 20-30-х роках ХХ століття: дис....канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 1997. 201 с.

257. Леоненко Р. П. Перший державний український театр: Український Національний Театр, Київ, 1917-1918: дис....канд. Мистецтвознавства. Київ: Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. 2001. 204 с.

258. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: дис....канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.

Довідкові та енциклопедичні видання, електронні ресурси

259. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. Київ: НАН України, 1998. 254 с.

260. Войцехівська І. Н. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь. 2008. 520 с.

261. Ворона-Косенко М. 125-ліття Віри Нечаївської-Вороної: «Кріпить сучасне, зір в майбутнє!». ukrsvit1.com.ua. 18.09.2020. URL: <https://ukrsvit1.com.ua/kultura/vykhovannia-j-osvita/125-littia-viry-nechaivskoi-kripit-suchasne-zir-v-majbutnie.html> (дата звернення 10.11.2023).

262. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія. zakon.rada.gov.ua. 26.12.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text> (дата звернення 25.10.2023).

263. Історична повість О. Кіцери. Мистецтво лікування. №2–3 (98–99) 2013. URL: <http://www.health-medix.com/articles/mistetzto/2013-03-18/kitsera.pdf> (дата звернення 10.01.2024)

264. Коваль Р. М. Енциклопедія сучасної України Київ: Поліграфкнига, 2003. 872 с.

265. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). zakon.rada.gov.ua. 29.04.1918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення 23.10.2022).

266. Криворучко І., Сандецька Н. Як журналістка привезла з Канади нове свято. kl.informator.ua. 09.05.2022. URL: <https://kl.informator.ua/2022/05/09/yak-zhurnalistka-pryvezla-z-kanady-nove-svyato/> (дата звернення: 20.07.2024).

267. Матяш І. Архівна україніка в Канаді: довідник. Київ: ДЦЗД НАФ. 2010. 882 с.
268. Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Кн. 1: Літери А–Б. Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. 1957. 120 с.
269. Орлик М. А. Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник. Київ: Фенікс, 2001. 559 с.
270. Рудяченко О. Іван Трейко. Генерал-хорунжий на ім'я «Немо». [ukrinform.ua](https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3456508-ivan-trejko-generalhorunzij-na-ima-nemo.html). 17.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3456508-ivan-trejko-generalhorunzij-na-ima-nemo.html> (дата звернення: 10.04.2024).
271. Сідак В. С. Спецслужби державного центру УНР і партизансько-повстанський рух на території УСРР. [exlibris.org.ua](https://exlibris.org.ua/sidak/r6-p4.html). URL: <https://exlibris.org.ua/sidak/r6-p4.html> (дата звернення: 20.02.2024).
272. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. 422 с.
273. Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці. [zakon.rada.gov.ua](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-20#Text). 12. 11. 1920. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-20#Text> (дата звернення 13.02.2024).
274. Шемшученко Ю. С. Закони про тимчасовий державний устрій України. Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 2. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 1998. 744 с.